

Espais de confluència

Noves mirades
als estudis locals

Carlos Moruno Moyano i Sergi Tella Pàmies (eds.)

TÍTOL

Espais de confluència: Noves mirades als estudis socials

EDITORS

Carlos Moruno i Sergi Tella

COMITÈ ORGANITZADOR

M. Carme Jiménez, Narcís Figueres, Carlos Moruno, Sergi Tella, Héctor Isidro i Francesc Viso

COMITÈ CIENTÍFIC

Alba Alonso, Carolina Blàvia, Guillem Castellsagué, Albert Cassanyes Roig, Javier Fajardo, Marta Fernández, Pol Gil-Figuerola, Antoni Ginot, Marta Gort, Fernando Guarch, Cèlia Malladrè, Carlos Moruno, Gabriel Ramon-Molins, Núria Preixens Vidal, Gerard Pamplona, Ginés Puente, Guillem Puig, Pep Rueda, Aïda Sánchez, Sara Sánchez Roig, Sergi Tella, Sara Ubach Balagué, Júlia Vidal-Ruiz i Martí Vilamajó

ISBN: 978-84-1365-232-0

DOI: 10.17345/ 9788413652320

1a edició: juliol de 2025

Joves Investigadors en Estudis Locals <<https://www.congresjiel.org>>

Llibre sota una llicència [Creative Commons BY-NC-SA](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/)

ORGANITZA

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

CCEPC

Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana

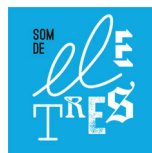
COL·LABORA

Grup de Recerca Consolidat en Estudis
Medievals
ESPAL, PODER I CULTURA
Universitat de Lleida

MUSEU DEL PORT
TARRAGONA

ISOCAC
Universitat
Rovira i Virgili

HISTÒRIA, SOCIETAT, POLÍTICA I CULTURA
DES DE CATALUNYA AL MÓN

amic
associació
de mitjans
d'informació
i comunicació

Port Tarragona

AMB EL SUPORT DE

Generalitat de Catalunya
Departament de Recerca
i Universitats

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Diputació
Barcelona

Diputació de Lleida
La força dels municipis

Federació d'Ateneus
de Catalunya

FUNDACIÓ
IRLA

FUNDACIÓ PRIVADA
MÚTUA CATALANA

Xarxa Vives
d'universitats

CONTINGUT

ELS ESTUDIS LOCALS: TRADICIÓ POTENT I RECERCA JOVE	2
ELS ESTUDIS LOCALS. HORIZONS I PERSPECTIVES DE FUTUR.....	4
BLOC 1. ACTIVITATS I XARXES ECONÒMIQUES	9
La comarca tonyinaire: l'activitat pesquera a la Selva als segles XIV i XVI	10
<i>Antoni Ginot-Julà</i>	
Reconstrucció de mons professionals a partir de fonts municipals: el cas de la construcció al Sarrià antic (1850-1901).....	25
<i>Adrià Velasco Peraire</i>	
Equipaments, serveis i activitats quotidianes al barri obrer de la SEAT (Zona Franca, Barcelona) durant el Franquisme.....	34
<i>Ricard Rosich Algeliç</i>	
Treballar amb cintes de casset, el cas de l'Organització d'Estibadors Portuaris de Barcelona (OEPB).....	41
<i>Pau Márquez Antón</i>	
BLOC 2. SALUT PÚBLICA, ASSISTÈNCIA I ATENCIÓ SOCIAL	47
Simplificar els informes mèdics per incrementar la seva comprensió: un estudi preliminar a la Part Alta de Tarragona	48
<i>Paula Hernandez Cisneros</i>	
Adherència a la dieta Mediterrània durant l'embaràs i problemes de comportament dels fills als quatre anys	53
<i>Esther Cendra Duarte et alii</i>	
Migración y salud. Itinerarios terapéuticos de inmigrantes subsaharianos con esquistosomiasis en Cataluña	58
<i>Marcelo Barrera i Katherine Sofia Meneses Jiménez</i>	
El Prealt social com a eina de continuïtat assistencial en el Treball Social Sanitari...64	
<i>Núria Gallart Guivernau</i>	
Del turisme al sensellarisme. Alternatives econòmiques de l'hostaleria de Barcelona en el context de la covid-19, un estudi de cas	70
<i>Marc Verdés i Oliva</i>	
BLOC 3. IDENTITATS I GÈNERE.....	77
València, paradigma del conflicte lingüístic i identitari en la transició espanyola (1977- 1982).....	78
<i>Eloi Boix Català</i>	

Les protagonistes silenciades de la ruralitat. Una aproximació etnogràfica de les dones joves en la Nova Ruralitat de Ponent.....	85
<i>Marta Rallo Arnau</i>	
Dones, violència i feminitat: les cançons recollides al Camp de Tarragona per Joan Just i Josep Roma per a l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya.....	91
<i>Laia Bertran Genovès i Rut Nolla Bertran</i>	
Afusellades. Les silenciades a trenc d'alba en la província de Castelló.....	98
<i>Narcís Tena Sales</i>	
BLOC 4. POLÍTICA, MOVIMENTS SOCIALS I ASSOCIACIONISME	107
Més enllà del bandolerisme: el segrest al Corregiment de Vilafranca durant la primera carlinada.....	108
<i>Ivan Ortiz Gordillo</i>	
El cooperativisme agrari al Camp de Tarragona (1906-1936): una aproximació a la sociabilitat del món rural	115
<i>Mireia Oncins da Mota Barbosa</i>	
Història del cooperativisme al Berguedà. Un cas d'estudi local amb un impacte transversal	121
<i>Daniel Raya Crespi</i>	
La reconstrucció de l'anarcosindicalisme a les terres de Ponent durant la Transició. Una primera aproximació.....	127
<i>Max Van Kreveld Brufau i Adrián Zarco Santiveri</i>	
“Proliferació de barbuts i escassetat d'autoritats”: L'ecologisme en els conflictes socioambientals de la Part Forana de Mallorca (1973-2007)	133
<i>Martí Serra Riera</i>	
BLOC 5. PATRIMONI I MEMÒRIA.....	139
L'estructura del poblament a l'antiga desembocadura de l'Ebre durant el bronze final (s. X - VIII anE).....	140
<i>Daniel Fibla Pujol</i>	
<i>Ager Dertosanus</i> : evolució del poblament romà del territori de <i>Dertosa</i> (s. II aC- VI dC)	146
<i>Sònia Salvia Vidal</i>	
Les restes de <i>marmora</i> a <i>Iulia Libica</i> . Revisió del conjunt material i proposta del seu aprovisionament	153
<i>Mar Sánchez Hernández</i>	
Madîna Balaghî, una herència obligada a desaparèixer	160
<i>Guillem Alcolea Castellsagué i Martí Vilamajó Solaní</i>	

La promoció artística femenina a la Mallorca medieval: una primera aproximació .166 <i>Alma Rivas Manchola</i>	166
L'edifici historicista de la Salle, posterior Facultat de Lletres de Tarragona.....173 <i>Marc Dalmau Vinyals</i>	173
La història local a Catalunya182 <i>Carlos Moruno</i>	182
Toponímia històrica del terme i vila de la Sénia: anàlisi del fons notarial de la família Roca (segle XVI).....190 <i>Joan Rovira i Miró</i>	190
Dos talls sincrònics en els cognoms de Ponts194 <i>Adrià Castellà Jou</i>	194
Els convents i monestirs masculins de Catalunya a través de les obres del canonge Gaietà Barraquer i Roviralta.....199 <i>Albert Montalbán Arenas</i>	199
La recerca en arxius locals i comarcals com a font per a una història alternativa de la literatura catalana i espanyola.....206 <i>Joan Antoni Forcadell i Joel Reverter Lainez</i>	206
«No volem ser flama d'encenalls, sinó foc de caliu». Recuperació i aproximació a la història del Casal Catequístic d'Olesa (1924-2024).....212 <i>Ana Algarra Navarro</i>	212
L'Arxiu Històric del Camp de la Bota i la Mina. Un espai de memòria en un barri marginat.....218 <i>Víctor López Mirabet</i>	218
Anàlisi de les polítiques i espais de memòria de les Terres de Ponent des d'un punt de vista etnològic.....224 <i>Júlia Moncasí Borràs</i>	224
Estudi osteo-arqueològic dels ossos humans de víctimes del franquisme a la Fila 14 del Cementeri Civil de Castelló.....230 <i>Andreu Domingo García et alii</i>	230
L'ús de la recreació històrica com a pont entre la recerca i la divulgació local.....238 <i>Oriol Dinarès Cabrerizo i Albert Govern i Canals</i>	238
Situació de les arts escèniques a les comarques gironines: la precarietat i la falta de recursos per establir programacions estables de teatre.....241 <i>Marta Parramón Girvent</i>	241

ELS ESTUDIS LOCALS: TRADICIÓ POTENT I RECERCA JOVE

La celebració del I Congrés de Joves Investigadors en Estudis Locals (JIEL) l'abril de 2024 a Tarragona va representar la realització tangible d'algunes de les preocupacions fundacionals de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (CCEPC). D'una banda, era una forma de mantenir el vincle estret que sempre hem volgut entre la recerca associativa i territorialment distribuïda que representem i el món acadèmic del país, com a elements d'un mateix ecosistema de recerca. I alhora ens permetia oferir novament la nostra xarxa, les nostres activitats i publicacions, les nostres entitats i iniciatives, a les generacions més joves amb vocació investigadora, amb voluntat de fer carrera acadèmica i amb compromís amb la societat i amb l'entorn més proper. En aquest congrés conflüen, doncs, aspiracions que donen sentit a la nostra existència com a instància de coordinació del nostre sector, l'associacionisme de recerca. Es tracta d'un sector viu i actiu a tota la geografia dels territoris de parla catalana, configurat per ciutats mitjanes i poblacions molt diverses, per comarques i espais territorials amb fesomia pròpia, que les entitats culturals, patrimonials i de recerca contribueixen a afaïonar, conèixer i projectar cap al futur des de la comprensió crítica de la seva història, de la seva realitat canviant en el temps.

La trajectòria de la CCEPC s'inicia amb la seva fundació Vic el 1992 com a resultat madur del 1r Congrés de Centres d'Estudis (Lleida, 1991). Ja aleshores l'entitat representà la confluència d'interessos i aspiracions d'entitats actives –moltes de les quals no tenien més de 15 anys de vida– i d'investigadors vinculats a aquestes, que aleshores eren joves professors de les universitats perifèriques o d'ensenyament secundari. D'aleshores ençà la CCEPC no ha deixat de promoure la recerca i la creació de xarxa territorial, amb múltiples iniciatives, una de les més fecundes la creació el 2003, per un acord amb el Govern de la Generalitat, de la fundació Institut Ramon Muntaner de suport als centres i instituts d'estudis.

Des de 1994 celebrem cada dos anys un congrés sobre temes d'ampli espectre, en col·laboració amb les diverses universitats dels territoris de parla catalana i obert a la participació dels investigadors, siguin acadèmics en actiu o practicants de la recerca associativa. De Lleida a Palma, de Vic a Maó, de Barcelona a València, de Cornellà de Llobregat a Cervera, de Banyoles a Reus, de Manresa a la Jonquera o a Tortosa, hom ha

tractat sobre moviments socials i associacionisme, sobre fonts orals, sobre franquisme i transició, sobre republicanisme, sobre el usos del paisatge, sobre els recursos naturals, sobre el paper de l'Església, sobre la construcció del territori, sobre els processos migratoris, sobre les noves plantes, sobre el paper dels rius... Sempre amb amplitud cronològica i en l'àmbit territorial de la llengua catalana, element clau de la recerca que duem a terme. En l'any intermedi publicuem les actes de cada congrés.

La tradició d'estudis locals al nostre país és potent i sempre ha tingut una imbricació amb l'acadèmia que, en moments diversos de la nostra història, ha "redescobert", si ho podem dir així, el país, l'entorn immediat que tenia al seu voltant, com a objecte d'estudi o com a espai on projectar els coneixements i sabers adquirits. Cal continuar i reforçar aquesta tradició fecunda des de la multiplicitat de perspectives i temàtiques actuals, com el programa del congrés i el contingut d'aquest volum resultant posen en evidència.

El congrés JIEL és una invitació permanent als joves investigadors perquè dediquin els seus esforços a la recerca en un àmbit local, sobre fenòmens analitzables en un entorn local i amb resultats comunicables i projectables en aquest mateix entorn, per ajudar a la comprensió crítica del passat i del present de les comunitats, poblacions, comarques, etc. I també és un oferiment a utilitzar la xarxa d'entitats actives que recorre en el nostre país de punta a punta perquè s'hi impliquin, facin ús de beques i ajuts, contribueixin a les revistes... I perquè es preguntin per la vigència i la vitalitat dels estudis locals en la història i en el present, per les raons que fan que en la cultura catalana tantes persones, passades per les aules universitàries o docents en aquestes, s'hagin implicat i encara ho facin en els estudis locals; cal estudiar aquesta rica tradició, aquest col·lectiu, les seves entitats i publicacions, la sociabilitat erudita, l'amateurisme i la progressiva professionalització. Vet ací un camp potencialment obert a noves aportacions.

Tant de bo aquest volum –resultat del Congrés JIEL, que ja té assegurada la continuïtat per a 2026– representi un punt d'inflexió en la participació dels investigadors i les investigadores joves en la recerca acadèmica i associativa, compromesa amb el coneixement crític del passat i amb la vitalització del teixit associatiu vinculat a aquest camp a les nostres ciutats i comarques.

Narcís Figueras Capdevila

President de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana
i vicepresident segon de l'Institut Ramon Muntaner

ELS ESTUDIS LOCALS. HORITZONS I PERSPECTIVES DE FUTUR

El present volum té per epicentre els estudis locals en el seu sentit més ampli i amb una clara vocació multidisciplinària. La perspectiva local, entesa com una dimensió que permet aprofundir en el coneixement d'un espai determinat i ben delimitat, facilita la identificació de les seves particularitats i posa de relleu l'impacte de fenòmens que sovint són invisibilitzats o passen desapercebuts en estudis de caràcter més general. Aquesta obra presenta diversos treballs que ofereixen resultats rellevants en ser abordats des del prisma local. Tots ells s'insereixen en un context marcat per un interès creixent de les noves generacions d'investigadors per reivindicar la importància del coneixement produït a escala local, en un món globalitzat que tendeix a homogeneïtzar tant les identitats i dinàmiques territorials. És en aquest marc que s'emmarca la present publicació.

Aquest interès ve a alinear-se els darrers anys amb un qüestionament de la idoneïtat dels mètodes actuals per avaluar la recerca, basats en criteris bibliomètrics que prioritzen una producció científica excessivament quantitativa i afavoreixen una internacionalització dels resultats que, en ocasions, pot anar en detriment del seu impacte per a l'entorn més proper. La Declaració de San Francisco sobre l'Avaluació de la Investigació (DORA), publicada l'any 2013, va iniciar un procés de reflexió sobre les mancances d'aquests criteris i va donar peu a l'elaboració d'una sèrie de noves declaracions i manifestos que aprofundien en aquestes qüestions. Un dels més rellevants és el Manifest de Leiden (2015), que proposa reduir el pes dels indicadors bibliomètrics i posar més èmfasi en els valors socials i econòmics a l'hora de mesurar l'impacte de la producció científica. Entre els seus impulsors es troba Ismael Ràfols, director de la càtedra UNESCO sobre Diversitat i Inclusió en la Ciència Global de la Universitat de Leiden, qui va participar en la taula rodona inaugural del I Congrés de Joves Investigadors en Estudis Locals, subratllant que la revisió dels criteris d'avaluació pot representar un veritable canvi de paradigma per a la recerca en l'àmbit local, ateses les seves possibilitats de generar un impacte social. Les publicacions locals, per les seves característiques, ofereixen oportunitats clares en l'àmbit de la transferència del coneixement, que indubtablement ha d'esdevenir un dels pilars fonamentals de la recerca. Altres reivindicacions recents també s'alineen amb les possibilitats dels estudis locals. N'és un bon exemple la Iniciativa d'Hèlsinki sobre el Multilingüisme en la Comunicació Científica (2021), que defensa l'ús de la llengua pròpia

de la comunitat a la qual va dirigida la recerca, reforçant així la seva accessibilitat i promovent-ne l'ús.

Ens trobem, doncs, en un context on diversos factors semblen convergir per crear un entorn favorable per al desenvolupament dels estudis locals. Les contribucions recollides en aquest volum evidencien que l'estudi del fenomen local també compta amb un altre element essencial per a la seva vitalitat: una comunitat d'investigadors actius i dinàmics disposats a abordar les seves respectives recerques des d'un prisma local, multidisciplinar i científic.

En aquesta publicació es recullen trenta-cinc capítols elaborats per investigadors que van participar en el I Congrés de Joves Investigadors en Estudis Locals, celebrat a Tarragona els dies 17, 18 i 19 d'abril de 2024. Les temàtiques tractades cobreixen una àmplia diversitat d'objectes d'estudi, els quals poden ser analitzats des d'una perspectiva local o mitjançant estudis de cas. Aquesta diversitat es reflexa també en els perfils dels investigadors, en les múltiples disciplines en què s'han format i el conjunt de metodologies que han utilitzat per a donar resposta a problemàtiques vinculades a problemàtiques comunes.

La publicació es troba organitzada en cinc en blocs, que es corresponen amb els eixos temàtics en què es van estructurar les comunicacions del congrés. Així, el pes de cada bloc reflecteix la rellevància que va tenir cada eix temàtic durant el congrés. Lamentablement, aquesta publicació no ha pogut recollir la totalitat dels eixos temàtics ni de les disciplines representades. No obstant això, considerem que el volum ofereix una visió representativa de les coordenades en que es va organitzar el congrés, alhora que posa en relleu les possibilitats del treball interdisciplinari en el marc dels estudis locals.

El primer bloc està dedicat a estudis sobre activitats econòmiques que es centren en una observació micro a territoris concrets. Així, el capítol d'Antoni Ginot es centra en l'estudi de les tècniques de pesca i la professionalització d'un ofici en un període (el baix medieval i la primera edat moderna) en què les fonts documentals no sempre proporcionen una informació gaire específica sobre les tècniques utilitzades. L'exploració de dimensions no estrictament econòmiques de les activitats productives també es abordada en el text de Adrià Velasco, que estudia la configuració d'identitats basades en la pràctica professional i la construcció de «universos professionals» en el marc de treballs especialitzats. Una altra visió aportada ha estat examinar de quina manera les empreses han influït en la vida quotidiana dels seus empleats, incidint fins i tot en la seva esfera privada mitjançant mecanismes de control i direcció, tal i com planteja Ricard Rosich al seu estudi. El bloc es tancat pel treball de Pau Márquez, qui du a terme una reflexió sobre les fonts i mètodes des dels quals es pot fonamentar l'estudi de les activitats econòmiques en la història més recent.

El segon bloc està dedicat a la salut pública i l'atenció social, incloent tant investigacions sobre particularitats locals en l'àmbit de la intervenció social i sanitària com en estudis sobre les polítiques aplicades en certs territoris. El primer treball d'aquest apartat, elaborat per Paula Hernandez, planteja la importància d'incrementar l'accessibilitat a la comunicació en el marc de l'atenció sanitària per tal de millorar-ne l'eficiència. A continuació, Esther Centra *et alii*, vinculats en bona part a l'Institut d'Investigació

Sanitària Pere Virgili, analitzen com la nutrició influeix en la salut en àmbits específics, com el desenvolupament infantil. Així mateix, es dediquen capítols a l'estudi de grups socials concrets, com el cas del treball elaborat per Marcelo Barrera i Katherina Sofia Menses, centrat en el col·lectiu dels immigrants subsaharians afectats per esquistosomiasi. Núria Gallart aborda aspectes relatius a la continuïtat assistencial en el sistema sanitari, a partir de la implementació d'eines innovadores com és el sistema PreAlt. Finalment, el bloc es clou amb un capítol de Marc Verdés, dedicat a estudiar les transformacions del sector de l'hostaleria en un context excepcional com ho va ser el de la pandèmia de covid-19 i el seu impacte en el sensellarisme a Barcelona.

El tercer bloc s'ha dedicat a un recull de treballs dedicats a analitzar com la realitat local és un factor determinant en la construcció de les identitats individuals i col·lectives, ja siguin percebudes o autoimposades. El treball d'Eloi Boix estudia el component identitari subjacent en la qüestió lingüística en el context de la transició democràtica a la ciutat de València. Dins de la multiplicitat de construccions identitàries, el gènere pren una dimensió fonamental, havent esdevingut un objecte d'estudi de gran interès, també durant el congrés. El text de Marta Rallo analitza la influència de les realitats territorials específiques sobre les interaccions basades en el gènere; mentre que l'aportació de Laia Bertran i Rut Nolla explora el rol dels cançoners tradicionals en la construcció i transmissió d'estereotips de gènere. Per concloure l'apartat, es presenta un estudi de tall històric que analitza la intersecció entre gènere i altres identitats, com en el cas de la identitat política republicana, i com aquesta combinació va esdevenir un agreujant en els casos de violència durant la repressió franquista, tal i com analitza Narcís Tena Sales a Castelló.

El quart bloc se centra en l'àmbit de la política, els moviments socials i l'associacionisme; reflexionant sobre els processos de politització de les comunitats locals, així com la dialèctica entre el poder polític i l'acció social. El primer treball, d'Ivan Ortiz, revisita el fenomen del segrest durant la primera carlinada i situa la seva importància com a mitjà de finançament de la contrarevolució. Els articles situats a continuació analitzen la forta vinculació del territori català amb l'associacionisme i el cooperativisme des d'una perspectiva històrica, com l'estudi de Mireia Oncins sobre el cooperativisme agrari al Camp de Tarragona (1906-1936). Daniel Raya, en canvi, planteja les oportunitats de transferència i els usos derivats d'un estudi sobre la història del cooperativisme al Berguedà com a element dinamitzador de l'economia social i solidària del territori. A continuació, es presenten dos estudis que examinen la transformació de dos moviments socials durant la transició democràtica. Mentre Max van Kreveld i Adrián Zarco analitzen un moviment amb una llarga tradició a Catalunya com ho és l'anarquisme, en aquest cas, a les terres de Ponent, Martí Serra ressegueix la trajectòria del moviment ecologista a la Part Forana de Mallorca.

El darrer bloc es dedica al camp de la investigació, gestió i conservació del patrimoni – incloent manifestacions artístiques, arqueològiques, documentals, etnològiques i immaterials –, així com de l'estudi de les expressions de la memòria individual i col·lectiva. L'apartat s'inicia amb un article de Daniel Fibla, dedicat a l'estudi del poblament a la desembocadura de l'Ebre a finals de l'edat del bronze. El segueixen dos

treballs dedicats a l'arqueologia clàssica. Mar Sánchez presenta un estudi del conjunt de material marmori de *Iulia Libica* (la actual Llivia) per analitzar les seves connexions espacials, mentre que Sònia Salvia analitza les dades de més d'un centenar de jaciments per a comprendre la configuració i evolució de l'*ager* de la Tortosa republicana en transició cap a l'antiguitat tardana. El capítol de Guillem Alcolea i Martí Vilamajó segueix tractant sobre el patrimoni arqueològic, en aquest cas per a intentar comprendre els factors que han incidit en la poca atenció prestada al jaciment islàmic de la ciutat de Balaguer. Aquí s'introdueix un aspecte que reprendran treballs posteriors, com ho és la gestió de la memòria i la seva vinculació amb el patrimoni. A continuació, Alma Rivas aborda la figura del promotor en la creació artística, centrant-se en les promotores femenines a la Mallorca medieval. La secció relativa al patrimoni material es tanca amb l'estudi de Marc Dalmau, que analitza la transformació i reus d'espais en un edifici emblemàtic per la ciutat de Tarragona, com és l'antiga Facultat de Lletres a la Plaça Imperial Tarraco. Els segueixen dos treballs que estudien un element patrimonial de caràcter no material, encara que ben quotidià, com ho són els cognoms. Joan Rovira i Miró planteja l'evolució de la toponímia històrica a la Sénia a través de registres notariais del segle XVI, mentre que Adrià Castellà analitza l'evolució dels cognoms de Ponts (Noguera) mitjançant la comparació de diverses fonts documentals d'època contemporània. El capítol d'Albert Montalbán, en canvi, presenta un estat de la qüestió de la l'obra del canonge Barraquer i Roviralta i la seva percepció sobre els convents i monestirs masculins a Catalunya. Segueixen diversos treballs que comparteixen una preocupació pel patrimoni documental i per la importància dels arxius com a institució. L'inicien Joan Antoni Forcadell i Joel Reverter, amb una recerca sobre la obra del poeta Sebastià Joan Arbó que pretén reivindicar les possibilitats que ofereixen les fonts arxivístiques per a la literatura contemporània. El capítol que segueix, elaborat per Ana Algarra Navarro, analitza el procés de catalogació de l'arxiu del Casal Catequístic d'Olesa de Montserrat *ex novo*, que ha permès recuperar i vindicar la història de la institució. A continuació, Víctor López Mirabet continua endinsant-se en aquesta problemàtica per mostrar com l'Arxiu Històric del Camp de la Bota i la Mina, emplaçat en un barri marginal, es converteix en una àncora per a la preservació de la memòria en un barri que ha patit canvis profunds en molt poc temps. Les pràctiques de memòria són reivindicades i plantejades des d'una visió etnològica per Júlia Moncasí, qui analitza l'aplicació de polítiques de memòria a la ciutat de Lleida. Seguidament, Andreu Domingo García *et alii*, vinculats en bona part a l'associació científica ArqueoAntro, analitzen les problemàtiques derivades de l'estudi de les fosses comunes franquistes i aporten un estudi de cas osteo-arqueològic dut a terme a Castelló per un equip de recerca interdisciplinari. El bloc -i el volum- es clouen amb dos treballs dedicats a analitzar les possibilitats i els límits de la dinamització cultural en el territori. D'una banda, Oriol Dinarès i Albert Govern presenten una proposta de recreació històrica, fonamentada en un treball de recerca recolzat per un projecte ja consolidat com és la Festa dels Miquelets. Finalment, Marta Parramón aborda el camp de les arts escèniques en l'àmbit rural a través d'un anàlisi de la situació actual, complementat amb propostes de millora derivades de l'observació en treball de camp.

Com a coordinadors del I Congrés de Joves Investigadors en Estudis Locals i editors d'aquest volum voldríem aprofitar aquesta introducció per dedicar unes paraules d'agraïment a totes les persones que van decidir participar d'un projecte que tot just naixia. En primer lloc, hem d'agrair el suport d'aquelles institucions sense les quals aquesta activitat no hauria estat possible: la Universitat Rovira i Virgili, el Departament de Recerca i Universitats de la Generalitat de Catalunya i, especialment, a l'Institut Ramon Muntaner i la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, que van mostrar un interès genuí per aquest projecte des del primer moment. També volem donar les gràcies a tots aquells ponents que van acceptar la proposta de participar en les diferents sessions de conferències i taules rodones. Voldríem fer menció especial als membres del comitè científic, joves acadèmics d'universitats d'arreu dels territoris de parla catalana, amb qui ha estat un plaer treballar. Per últim, però no menys important, cal agrair a tots aquells joves investigadors que van confiar en el JIEL per a presentar-hi les seves recerques. Esperem que aquest congrés hagi servit per a obrir noves perspectives per a l'estudi dels fenòmens locals. Els capítols que segueixen són una bona prova tant de la seva vitalitat com de les seves possibilitats.

Carlos Moruno i Sergi Tella

BLOC 1. ACTIVITATS I XARXES ECONÒMIQUES

La comarca tonyinaire: l'activitat pesquera a la Selva als segles XIV i XVI

The tuna-fishing region: fishing activity in La Selva in the 15th and 16th centuries

Antoni GINOT-JULIÀ
Universitat de Girona
Orcid ID: 0000-0002-5383-9833

Resum

El litoral de la comarca de la Selva ha estat un espai d'un gran dinamisme mariner, que ha begut d'una llarga tradició eminentment pesquera.

Al segle XV, localitats com Blanes, Lloret i Tossa, viles amb una alta població de pescadors i una pesquera ben establerta, basaven gran part de la seva economia en aquesta activitat. Una bona mostra en són les múltiples referències a la pesca de tonyina amb tonaira en aquesta zona i la seva difusió cap al sud de Catalunya.

Així doncs, aquesta comunicació gira entorn l'activitat pesquera de les viles selvatanes. La comunicació es centra sobretot en la importància d'aquesta activitat a partir de diverses fonts i, especialment, en la rebuda i difusió d'arts de pesca nous, sobretot la tonaira. La tonaira fou profusament usada pels selvatans i portada a altres localitats en el tombant del segle XIV al XV, tal i com fonts de Sitges o Tortosa demostren.

Amb tot, es pretén dotar de més importància a una activitat que normalment no s'identifica, en els segles medievals, amb aquesta comarca gironina eminentment agrícola i forestal.

Paraules clau: pesca, Selva, Edat Mitjana, tonaira.

Abstract

The coast of the region of La Selva has been a space of great maritime dynamism, which stems from a long fishing tradition.

In the 15th century, towns like Blanes, Lloret and Tossa, which had a high fisher population and a well established fishery, based a good part of their economy in that activity. A good proof of that are the multiple references to tuna-fishing with *tonaira* in this area and its diffusion towards the south of Catalonia.

Thus, this communication revolves around the fishing activity in the towns of La Selva. The paper is focused mainly in the importance of this activity through different sources and, specially, in the receiving and diffusion of new techniques, mostly the *tonaira*. *Tonaira* was profusely used by fishers from La Selva and brought to other locations in the turning of the 14th to the 15th century, as shown in sources from Sitges or Tortosa.

All in all, it aims to provide of grater importance an activity which usually has not been identified, during the medieval centuries, with this mainly agricultural and forestal region from Girona.

Keywords: fishing, Selva, Middle Ages, *tonaira*.

INTRODUCCIÓ

La marina de la comarca històrica de la Selva, és a dir, tota aquella regió que engloba les tres localitats de la comarca actual (Blanes, Lloret i Tossa), i l'Alt Maresme, ha estat un espai de gran dinamisme marítim i pesquer. Son especialment reconeguts els patrons de viles com Lloret i Arenys per a la navegació dels segles XVIII i XIX cap a les Amèriques. Tot i així, tota aquesta llarga tradició té els seus orígens en una desenvolupada activitat pesquera ja des de la baixa edat mitjana.

El present estudi, per tant, té l'objectiu de donar a conèixer la importància de l'activitat pesquera en aquesta comarca entre els segles XIV i XVI, moment d'inici de l'auge pesquer català. En concret, però, es centrarà en la introducció i la difusió de la tècnica de la tonaira, una xarxa d'origen provençal dedicada a la pesca de la tonyina i introduïda a finals del segle XIV a Catalunya. Aquesta tècnica tingué en la Selva un node de difusió important, essent els pescadors d'aquesta comarca alguns dels que la difongueren cap a poblacions del sud de Catalunya com Sitges, emprant-la en la cerca de nous caladors de pesca.

FONTS I METODOLOGIA

Per tal de realitzar aquesta anàlisi -part de la meua tesi doctoral- s'ha fet un buidatge dels volums notariais de l'Arxiu Històric de Girona i de l'Arxiu Històric Fidel Fita d'Arenys de Mar. Aquesta documentació ha estat complementada amb la recerca en fonts senyoriais, tant dels vescomtes de Cabrera com de la Pabordia de Novembre, així com fonts municipals, col·leccions de pergamins, etc.¹ En total, s'ha compilat un corpus de més de 3.500 documents relatius a pescadors que s'han buidat en una base de dades del programari *FileMaker*.

La cronologia inicial a abastar per tota aquesta documentació s'inicia el 1400 i finalitza el 1600. Tot i així, l'abundància d'altre tipus de documentació útil per a aquesta recerca ha fet ampliar els límits cronològics, amb alguns documents del segle XII fins al XVIII. Val a dir que la documentació notarial només garanteix una anàlisi continuada de certs aspectes en el cas de Blanes, ja que a Tossa i Lloret els fons notariais no estan preservats amb prou nombre fins a finals del segle XVI. En el cas de Blanes, però, convé destacar un buit documental en els anys finals del segle XV i els inicials del XVI. De totes maneres, la documentació de tipus senyorial i d'altres permet realitzar aproximacions qualitatives importants en les cronologies on manca la documentació notarial en les viles amb menys documents. A partir del buidatge de tota aquesta informació s'ha pogut tenir una panoràmica de l'activitat pesquera selvatana que ha estat, a més, complementada amb fonts provinents d'altres arxius i, especialment, de la bibliografia.

Els principals problemes de fonts als que s'enfronta l'historiador de la pesca no és, precisament, una manca de documentació relativa als seus actors, els pescadors i les seves

¹ Arxiu Històric de Girona (AHG), notariais, Blanes; Lloret; Tossa; Arxiu Històric Fidel Fita d'Arenys de Mar (AHFF), notariais, Palafolls; Montpalau; Archivo Ducal de Medinaceli (ADM); Fons Cabrera i Bas (digitalitzat a l'Arxiu Històric d'Hostalric (AHH), fons Cabrera i Bas); Arxiu Capitular de Girona (ACG), Pabordia de Novembre; Arxiu Municipal de Tossa de Mar (AMT); Servei d'Arxiu Municipal de Lloret de Mar (SAMLML); Arxiu Municipal de Blanes (AMBL).

famílies, però sí, molts cops, una manca d'informació relativa a l'activitat pesquera en si. Almenys a les notaries estudiades, els contractes referents a arts de pesca, companyies, embarcacions, etc. no son inexistents però sí escassos en comparació amb altres tipologies documentals. Per contra, es poden localitzar un gran nombre de contractes matrimonials, compravendes de béns immobles, censal i altres documents elaborats en el dia a dia de les famílies de pescadors. Ara bé, altra informació relativa a la pesca es pot localitzar en els fons senyorials o municipals.

L'ACTIVITAT PESQUERA A BLANES, LLORET I TOSSA

L'activitat pesquera tenia un pes important en les tres principals viles de la Selva litoral: Blanes, Lloret i Tossa. Tot i que no s'ha conservat molta documentació relativa a les dues darreres pel que fa a l'edat mitjana, en el cas de Blanes existeixen algunes fonts que permeten determinar la importància de la població pesquera a la vila. Segons les reunions en consell obert de la universitat de Blanes es pot apreciar una evolució del volum aproximat de pescadors a la vila. Segons les reunions de 1413 i 1435, els pescadors suposaven aproximadament 1/3 de la població total, tot i que durant la segona meitat del segle i del següent aquesta proporció va caure fins a menys d'un 20% a causa de la diversificació econòmica de la vila.²

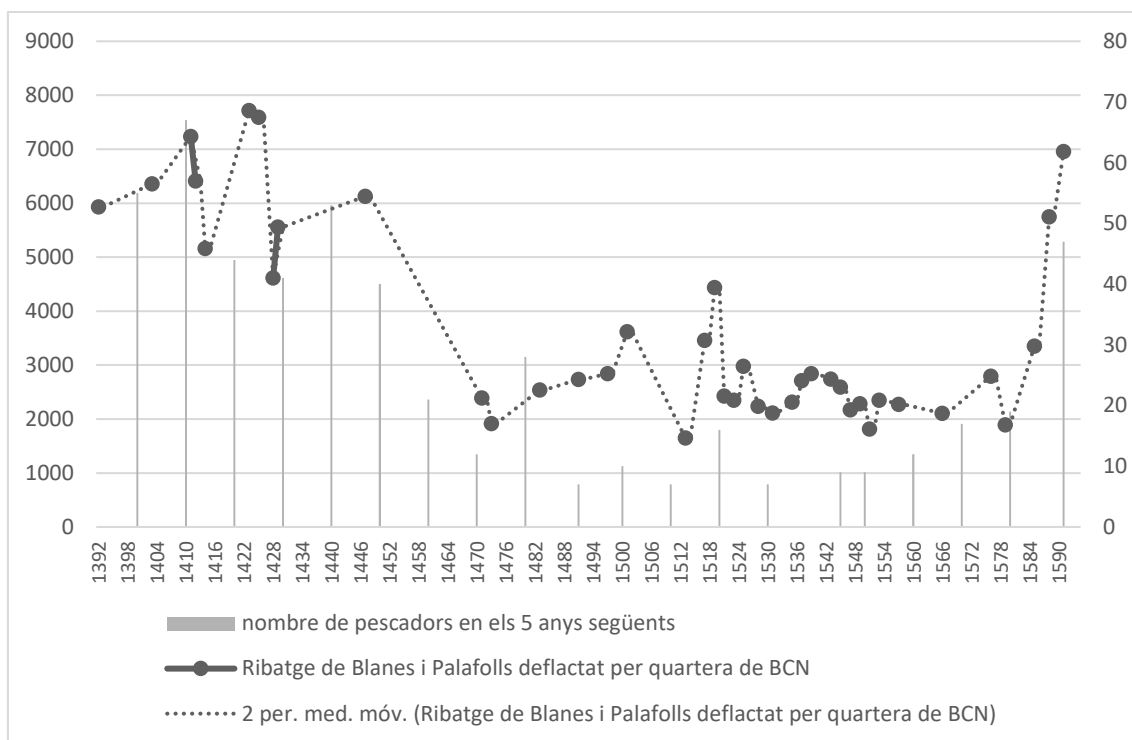
Les tècniques emprades per aquesta població de pescadors es dividien en dos tipus: arts de platja i arts de barca. Els arts de platja eren aquells que s'estiraven des de terra després de ser calats per una embarcació anomenada caro. Els seus principals exponents n'eren la xàvega i el bolig, tot i que rebien altres noms (art, artet, artó, brogina). Combinades amb foc, aquestes xarxes pescaven amb la tècnica «a l'encesa». Aquestes xarxes requerien de companyies d'entre deu i vint homes més un grup de terramaners, gent de terra, que estirava la xarxa a canvi de peix (dones, pobres, tiradors professionals, etc.). D'altra banda, els arts de barca requerien tripulacions més reduïdes i pescaven amb tècniques menors com el palangre, la solta, el tresmall, les nanses i, a partir del segle XIV, la tonaira. Igualment, des de finals del XVI també s'introduí el sardinal, una tècnica que requeria poca tripulació però amb una alta productivitat (Sáñez Reguart 1791-1795; Camarasa 1987; Fernández Díaz & Martínez Shaw 1980; Garrido 2012).

L'evolució de l'activitat pesquera a la Selva és difícil de constatar en el seu volum total. Ara bé, una anàlisi de l'evolució de la població de pescadors, comparada amb el valor del delme i el ribatge del peix a Blanes, permet tenir-ne una visió aproximada (Gràfic 1). En aquest gràfic s'hi plasmen els valors dels arrendaments del dret del ribatge i delme del peix, que s'arrendava conjuntament, a les viles de Blanes i la Vilanova de Palafolls (actual Malgrat de Mar). El delme del peix era una part proporcional de la pescada i, per tant, pot ser un indicador del valor de la pesca a la vila, tot i que no deixa de ser molt aproximat i cal tenir en compte molts altres factors en considerar aquestes dades (Ginot Julià 2021; 2024).³ Per tant, es pot veure com l'activitat pesquera decaigué en aquesta vila al llarg de

² AHG, notaries, Blanes 391, f. solt (1413/07/30); Blanes 400 (1435/06/26).

³ Per als problemes metodològics de l'estudi del delme com a font per a la producció, vegi's (Le Roy Ladurie i Goy 1982; Serra 1988, 162-63; Catalán, Jover, i Llopis 2020).

la segona meitat del segle XV, tot i que es recuperà amb molta força a finals del segle XVI, moment d'introducció del sardinal (Pujol 2012; Solé 2012; Faget 2017).

Gràfic 1. Comparació del nombre de pescadors amb el valor dels arrendaments del ribatge de Blanes i Palafolls (1392-1596) (Antoni Ginot i Julià, 2024).

Cal destacar, de les fluctuacions del gràfic, la ocorreguda en la dècada dels 1410, que suposa una caiguda important. L'any 1412, els vescomtes de Cabrera encarregaren un procés de recopilació d'informació per a determinar quin era l'origen de la davallada de la seva renda a Blanes i Palafolls. Un gran nombre dels entrevistats va determinar que es tractava de problemes amb la pesca: “les paschades del pex son fort flaques are en les mars de Blanes” afirmava un dels entrevistats.⁴ El fet que diversos individus coincidissin en la mateixa causa porta a pensar que degué haver-hi algun tipus de problema amb la població de peix de la zona, cosa que va afectar la producció pesquera local.

LA TONAIRA

La tonaira era una xarxa de deriva disposada de manera que tallava el pas a les tonyines que migraven, quedant aquestes agafades per les ganyes (Vidal Bonavila 2018; Sáñez Reguart 1795, 5: 305). Segons un inventari localitzat a Sant Feliu de Guíxols de 1386, una de les primeres tonaires en ser esmentades a la vila mesurava 23,37m per cada peça. En cas de posar unides les vint peces de tonaira que el pescador de l'inventari tenia en el moment de la seva mort, es conformava un art de 467,8 m.⁵ Aquestes es calaven des de

⁴ ADM, Cabrera i Bas, ll. 44, n.1 (AHH, Cabrera i Bas, 5466), f. 6r-6v (1412/01/17).

⁵ AHG, Notarials, Sant Feliu de Guíxols 1006, s. f. (1386/02/16).

barques amb tripulacions reduïdes de dues persones (Pujol & Garrido 2019, 94). Per tant, era un art versàtil i de fàcil calada i llevada.

La tonairia va ser introduïda a finals del segle XIV. Les primeres referències que se'n tenen són principalment dels anys 1380s a la costa empordanesa. Tot i així, el juny de 1374, a Lloret, alguns individus confessaren al paborde de novembre davant la cort del bisbe de Girona, que pagarien una tonyina per cada trenta pescada a Lloret o, si no, una de cada trenta sous del seu valor.⁶ Tal fet podria haver estat fruit de la introducció de la tonairia ja en aquella dècada. Drets similars foren creats a Sant Feliu de Guíxols i a Sitges el 1393 (Pujol 2018: 36; Muntaner Alsina 2013: 106).

És precisament destacable el cas d'aquesta segona localitat. Allà, la pesquera de tonyina amb tonairia va ser introduïda principalment per pescadors de Blanes, Lloret i Tossa. Els primers pescadors que apareixen pagant el dret sobre unes tonyines pescades amb tonairia a Sitges foren Blanencs, el 1393. Aviat, lloretencs i tossencs també hi apareguren (Muntaner Alsina 2013: 285).⁷ Tot i així, allò que destaca més és com aquests pescadors selvatans ben aviat col·laboraren amb els sitgetans per a pescar conjuntament amb tonairia. És a dir, es tractava d'un traspàs de coneixements pesquers d'una comunitat que havia rebut aviat aquesta tècnica i l'havia desenvolupat cap a una comunitat pesquera menor. Els pescadors de Blanes i Tossa, a més, són documentats inclús a Tortosa, on, entre 1406 i 1414 reberen llicències de les autoritats locals per a pescar-hi tonyines.⁸

Aquesta mobilitat geogràfica entre finals del XIV i principis del XV es plasma, precisament, en el procés d'informació de 1412 explicat més amunt. Allà, ja s'indica que els pescadors de Blanes es desplaçaven fora del terme degut a la mala pesca que s'estava vivint: "E com les males pescades (...) són tots los pescadors van pascar amunt e avall fore les mars de Blanes o le mejor pertida d'aquelles e stavan v o vi mesos que no tornaran en Blanes".⁹ Les connexions entre la costa selvatana, especialment Blanes, i la de llocs com Tarragona es manifesta al llarg del segle XV, quan pescadors tarragonins apareixen també pescant a Blanes, a la vegada que fills de pescadors blanencs són documentats a llocs com Altafulla.¹⁰

CONCLUSIONS

Amb aquestes quatre pinzellades es pot copsar la importància que tenia la pesca a la comarca de la Selva i, especialment, a la vila de Blanes -malgrat que la manca de documentació impedeixi comprendre l'abast real de la pesca a les altres poblacions-. Destaca, en aquest període, els constants moviments de pescadors selvatans amb l'art de la tonairia. La seva presència al sud demostra la presència d'una comunitat plenament establerta i desenvolupada a la Selva, amb capacitat de rebre tècniques noves i

⁶ ACG, Pabordia de Novembre, 5.1.1, f. 22r. (1374/06/07).

⁷ Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB), Pia Almoina, Sitges, Comptes (1393, 1394, 1396 i 1397).

⁸ Arxiu Comarcal del Baix Ebre (ACBE), Sig. 1136, f. 10r-10v (1406/01/19); ACBE, sig. 1138, f. 10r-10v (1410/02/17); ACBE, Sig. 1140, f. 13v-14r (1412/01/29); ACBE, Sig. 1142, f. 15r-15v (1414/02/10).

⁹ ADM, Cabrera i Bas, Lligall 44, n. 1 (AHH, Cabrera i Bas, 5466) (1412/01/17), f. 23v.

¹⁰ AHG, notaries, Blanes 419, f. 23v (1448/08/23); Blanes 38, f. 77r (1521/10/19); Blanes 391, s.f. (1412/09/06); Blanes 392, f. 78r (1417/08/28).

desenvolupar-ne una pesquera especialitzada. El fet que els pescadors selvatans apareguin pescant gairebé exclusivament amb tonaira a les costes del sud del Principat és una de les primeres mostres d'especialització pesquera en la història de Catalunya, amb una xarxa que té una espècie objectiu molt clara; la tonyina, i uns pescadors experts molt focalitzats en una regió.

Si bé la pesca amb tonaira també fou important a Tarragona o el comtat d'Empúries, cal destacar la mobilitat dels pescadors selvatans cap als nous caladors del sud, una àrea potser menys explotada o, en casos com el de Tortosa, amb una pesquera desenvolupada però insuficient per garantir l'abastament del mercat local. Així mateix, probablement cal unir a l'equació el fet que a inicis del segle XV possiblement a la Selva s'experimentà un moment de pèrdua d'estocs de peix, potser per un augment de la pressió pesquera o per fenòmens migratoris dels que no en queda més constància.

BIBLIOGRAFIA

- CAMARASA, Josep M. (1987). *La pesca a Catalunya el 1722 segons un manuscrit de Joan Salvador i Riera*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- CATALÁN, Elena; JOVER, Gabriel i LLOPIS, Enrique (eds.) (2020). *El delme com a font per a la història rural*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Documenta Universitaria.
- FAGET, Daniel (2017). *L'écaille et le banc: Ressources de la mer Méditerranée moderne. XVIe-XVIIIe siècle*. Aix-en-Provence: Presses universitaires de Provence.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, Roberto, i MARTÍNEZ SHAW, Carlos (1980). «Els sistemes de pesca a la Catalunya de l'Antic Règim». *L'Avenç*, 33, 42-53.
- GARRIDO, Alfons (2012) *La pesca al Cap de Creus a l'època moderna: organització, gestió i conflictes per l'accés als recursos pesquers (segles XVI-XVIII)*. Tesi doctoral, Universitat de Girona.
- GINOT JULIÀ, Antoni (2021). «Els drets sobre la pesca a l'Alt Maresme (terme de Montpalau). Delme, castellatge i peix senyoriu (segles XIII-XVI)». *Estudis d'història agrària*, 33, 161-188.
- GINOT JULIÀ, Antoni (2024). «Els senyors de la mar: el domini de la mar i el delme del peix a la Catalunya medieval». *Anuario de Estudios Medievales*, 54-2, 89-111.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel, i GOY, Joseph (1982). *Tithe and Agrarian History from the Fourteenth to the Nineteenth Centuries. An essay in comparative history*. Cambridge-París: Cambridge University Press-Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- MUNTANER ALSINA, Carme (2013) *Terra de masos, vila de mar. Vida, economia i territori al castell de Sitges i el seu terme entre els segles XIV i XV (1342-1418)*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- PUJOL, Marcel (2012). «L'Escala, el Sardinall i "Mata'l, que és de Roses!". Un exemple dels conflictes de pesca existents a l'Edat Moderna (segles XVI-XVIII)». *Drassana*, 20, 90-104.

PUJOL, Marcel (2018). *La Marina catalana a la Baixa Edat Mitjana : Sant Feliu de Guíxols, un port excepcional en la construcció i carenat de coques, naus i naus grosses*. Primera edició. Premi Rafael Patxot i Jubert ; 2. Barcelona: Diputació de Barcelona.

PUJOL, Marcel, i GARRIDO, Alfons (2019). *Llibre de la Cort de la Mar de Roses. Ordinacions, sentències i concòrdies sobre la pesca (segle XV)*. Palamós: Fundació Promediterrània per a la conservació, l'estudi i la difusió del patrimoni marítim.

SÁÑEZ REGUART, Antonio (1791-1795). *Diccionario histórico de los artes de la pesca nacional*. Vol. 1-5. Madrid: Impremta de la vídua de Don Joaquin Ibarra.

SERRA, Eva (1988). *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII, baronia de Sentmenat, 1590-1729*. Barcelona: Crítica.

SOLÉ, Laia (2012). «Conflits de pêche au sardinal au sud du cap de Creus (1571-1620)». En *Les hommes et le littoral autour du Golfe du Lion, XVIe-XVIIIe siècle : Septièmes Journées d'histoire et histoire du droit et des institutions de l'Université de Perpignan Via Domitia*, editat per Gilbert Larguier. Perpinyà: Presses universitaires de Perpignan.

VIDAL BONAVIDA, Judit (2018). *L'aprofitament del mar en els segles XVI i XVII: Estudi comparatiu de les almadraves de la Corona d'Aragó*. Barcelona: Fundació Noguera.

Reconstrucció de mons professionals a partir de fonts municipals: el cas de la construcció al Sarrià antic (1850-1901)

Reconstruction of professional worlds based on municipal sources: the case of building in old Sarrià (1850-1901)

Adrià VELASCO PERAIRE

Universitat de Barcelona-Grup de Recerca TIG¹

Orcid ID: 0000-0002-6680-0698

Resum

El text presenta les primeres fases d'una recerca feta sobre fonts demogràfiques (dos padrons d'habitants i un cens) conservades a l'arxiu de l'antic municipi independent de Sarrià. L'objectiu és identificar les realitats sociolaborals del sector de la construcció i els canvis que s'hi van donar a partir de les dedicacions declarades pels sarrianencs entre 1850 i 1901. Després de justificar l'àmbit d'estudi i l'interès de la temàtica, s'exposa l'ús de les fonts i les principals problemàtiques metodològiques, per acabar amb la presentació d'uns breus resultats preliminars sobre les transformacions del treball al món de la construcció durant la segona meitat del segle XIX.

Paraules clau: construcció, paletes, contractistes, Sarrià, fonts demogràfiques.

Abstract

The text shows the initial phases of research conducted on demographic sources (two population registers and a census) preserved in the archive of the former independent municipality of Sarrià. The goal is to identify the construction sector's socio-labour realities and the changes that occurred within it, based on the occupations declared by Sarrià residents between 1850 and 1901. After justifying the scope of the study and the topic's relevance, the use of the sources and the main methodological challenges are discussed, concluding with the presentation of brief preliminary results on the transformations in construction work during the second half of the 19th century.

Keywords: building, bricklayers, contractors, Sarrià, demographic sources.

INTRODUCCIÓ

El present text s'emmarca en una tesi doctoral en curs sobre el món de la construcció a la Barcelona de la segona meitat del segle XIX. Des de la perspectiva de la història social del treball, es cerca reconstruir un sector laboral concret per tal de comprendre'n les dinàmiques i transformacions al llarg del temps. Es posa la mirada en processos generals

¹ La recerca forma part del projecte finançat "Trabajo y movilidad social en la Cataluña contemporánea (1836-1936)" (PID2021-122261NB-I00, Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades). Grup TIG-UB.

propis de la industrialització, com ara l'extensió del treball assalariat, l'especialització professional, la pèrdua de qualificació, etc., amb un interès particular en la qüestió de la mobilitat sociolaboral. Tot seguit s'ofereix una versió inicial de la recerca, que presenta les fonts emprades i les principals problemàtiques, així com primers resultats.

Per a aquest esforç de reconstruir el mercat laboral de la construcció, es disposen de moltes fonts de caràcter laboral i econòmic, que permeten estudis quantitius d'aspectes com ara l'evolució salarial o els sistemes d'organització del treball, però rarament informen de les realitats socials dels obrers registrats. Per superar aquesta mancança, prenent un exercici d'història local, un estudi de cas que permeti localitzar un col·lectiu de treballadors de la construcció. Les fonts conservades a l'Arxiu Municipal del Districte de Sarrià-Sant Gervasi han permès aquest enfocament i ofereixen algunes respostes.

PER QUÈ L'ANTIC POBLE DE SARRIÀ?

Al llarg del segle XIX el poble de Sarrià -independent de Barcelona fins l'any 1921- es va especialitzar en la construcció. La crisi agrària i la inexistència d'altres activitats industrials van abocar a la població pagesa sarrianenca, que ja tenia una tradició prèvia en la construcció de mines d'aigua, cap l'edificació i el desplaçament a Barcelona (Toscas 1995). D'aquesta manera Sarrià esdevingué un clúster econòmic de la construcció, tant per la gran quantitat de negocis i empreses que hi havia com perquè bona part de la classe jornalera treballava a les obres de la veïna capital (Toscas 1995: 113). Les noves històries locals del municipi confirmen aquesta realitat (Puigferrat 2022; Mestre et al. 2021).

Per tant, Sarrià és un estudi de cas interessant per conèixer les realitats sociolaborals dels obrers de la construcció de la segona meitat del segle XIX. Especialment perquè bona part d'ells poden ser trobats en fonts municipals com els padrons de població, tot superant, així, l'abans esmentada mancança sobre el context social dels treballadors. Sortosament, a l'AMDSG es conserven digitalitzats molts padrons d'habitants per al període d'interès.

BREU ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Des de l'estudi de Pierre Vilar (1950) sobre l'evolució dels salaris dels manobres a la Barcelona del segle XVIII, el món de la construcció barceloní ha aparegut puntualment a la bibliografia. Destaca, per exemple, l'estudi de preus i salaris de Gaspar Feliu (1991), que també pren els salaris dels peons de paleta com a referent dels nivells de vida de la classe obrera. Des de la història econòmica, l'estudi de Xavier Tafunell (1994) sobre les dinàmiques de la construcció de l'Eixample, que es pot acompanyar de recerques similars sobre el creixement urbà al pla de Barcelona (Ferrer et al. 1986), amb els consegüents interessos de la burgesia per invertir capitals en la construcció (Jutglar 1984; Llobet 1990) i els canvis que això comportà per a la indústria constructiva i el seu rol en l'economia (López & Grau 1971; Massana & Lluch 1985). També fan aportacions importants els estudis de Mercè Tatjer (1988) sobre la Barceloneta, on l'autora identifica les actuacions

dels professionals de la construcció com a petits promotors d'habitatge, i Àngels i Teresa Solà (1984), que apliquen un enfocament similar per al cas de Gràcia.

La historiografia que més ha incidit en les realitats sociolaborals del sector prové del gremialisme, on les corporacions de la construcció barcelonines sí que han tingut un espai propi (Romero-Marín 2005; Creixell 2007; Moreno 2015), destacant-ne la gran obra de Manel Arranz (2001) sobre els gremis de la construcció a la Barcelona del segle XVIII. Per a cronologies posteriors, hi ha línies de continuïtat en les recerques sobre el sorgiment de les professions tècniques, amb una especial atenció en la crisi de l'ofici de mestres de cases (Bassegoda 1973; Montaner 1990) i la consolidació dels nous estudis universitaris d'arquitecte i enginyer (Bonet et alii. 1985; Graus 2020). L'estudi que millor sintetitza totes aquestes dimensions és el de Jaume Rosell (1996), que aporta una interessant taxonomia dels oficis de la construcció a Barcelona a mitjan segle XIX.

En definitiva, es percep un buit historiogràfic respecte a la dimensió sociolaboral de la construcció barcelonina a la segona meitat del segle XIX. Se'n coneixen els antecedents i els canvis en la cúpula, així com el context de transformacions econòmiques i expansió urbana, però encara manca reconstruir amb precisió els mons del treball que integrava.

FONTS I METODOLOGIA

Com ja s'ha comentat, aquesta recerca ha emprat fonts estadístiques de caràcter municipal, concretament dos padrons d'habitants i un cens de població elaborats per l'antic Ajuntament de Sarrià els anys 1850, 1877 i 1901.² Les dates responen a l'interès d'observar possibles canvis –o permanències– al llarg de la segona meitat del segle XIX, amb una cronologia que abraça un període de forta activitat constructiva.³ Els padrons son el registre nominatiu de la població resident en una localitat, normalment a 31 de desembre de l'any corresponent, i solen contenir la direcció de residència, els noms i cognoms, l'edat, el sexe, el lloc de naixement, l'estat civil, els vincles familiars, el grau d'alfabetització i, el més important aquí, l'ocupació. És aquesta darrera dada el que permet identificar aquelles persones que treballaven a la construcció en el Sarrià antic i localitzar-les en el seu context urbà i familiar.

Ara bé, els padrons no son infal·libles i presenten problemàtiques. La primera és la qüestió de la doble dedicació, que afecta especialment a la construcció. Toscas (1995), en una primera aproximació a les fonts demogràfiques de Sarrià, ja va notificar que molts individus diuen ser *pagès-paleta*, o *pagès-fuster*, o que un any declaren una categoria i al següent una altra. És un fet natural en una economia preindustrial, definida per la combinació de tasques agrícoles amb altres ocupacions temporals. El problema és que no

² Es poden consultar a: *Hojas del padrón de vecinos. 1850*. N. Expedient 0067. AMDSG. [<https://catalegarxiumunicipal.bcn.cat/ms-opac/permalink/1@1071244>]. *Sarrià. Censo de 1877. Padrón de la población de hecho*. N. Expedient 0025. AMDSG. [<https://catalegarxiumunicipal.bcn.cat/ms-opac/permalink/1@1068996>]. *Padrón de vecinos. 1901*. N. Expedient 0280. AMDSG. [<https://catalegarxiumunicipal.bcn.cat/ms-opac/permalink/1@1075043>].

³ A banda de l'expansió de l'Eixample de Barcelona, el municipi de Sarrià també va experimentar una important reforma urbana, amb grans obres com la carretera i el ferrocarril de connexió amb Barcelona (Toscas 1997).

sempre s'estipula la pluriactivitat, fet que complica saber el contingut real de les categories laborals. A més, les incongruències entre anys no mostren tant el canvi com probablement la disparitat de criteris en elaborar els padrons (Toscas 1997: 89). El mateix succeeix amb els qui declaren ser jornalers: cobraven a jornal, però no se sap per què ni a on, i és probable que jornalers de la construcció quedin difuminats dins de la categoria. Joana Maria Pujadas (2014) proposa resoldre la qüestió segons el context: si era una economia majoritàriament agrícola, probablement serien jornalers del camp i, en canvi, en un context industrial es pot presumir que anaven a la fàbrica. Però és difícil aplicar-ho al cas de Sarrià, perquè presenta una economia agrícola en transició cap a l'especialització en construcció, on els jornalers efectivament combinaven feines. A banda, hi ha els propietaris, una categoria també confusa ja que, tot i que podrien ser entesos com a explotadors agrícoles, els estudis sobre la urbanització del pla de Barcelona (Solà 1985) han demostrat que molts hisendats rurals van participar en les urbanitzacions com a promotors de la construcció i especuladors. Seria erroni, per tant, excloure'ls de l'equació. El que sí que queda exclòs és el treball femení, sota una clara infrarepresentació. En un món on encara predominava la cèl·lula organitzativa del taller, és obvi que les dones jugaven un paper clau, i ja ha estat demostrat per als casos de la construcció a Barcelona (Romero-Marín 2005) i de les indústries auxiliars a Madrid (Soto 2005). A més, informes coetanis de l'Instituto de Reformas Sociales⁴ confirmen que, com a mínim a la darrera dècada del segle XIX, s'emprava treball femení a dins del tall d'obra, en el transport de la terra en cistelles, «que las mujeres levantan hasta el hombro o la cabeza apoyándolas en el pecho» (Castillo 1985: 160). Totes aquestes dedicacions, ara bé, rarament consten al padró i existeix un buit palès respecte a les ocupacions femenines.

Malgrat tot, els padrons d'habitants segueixen sent unes fonts molt riques que permeten accedir a informacions que, d'altra manera, difícilment es podrien conèixer, i menys per al segle XIX. Tot i que amb clares limitacions, poden ajudar a completar el coneixement sobre determinats col·lectius socials i, sota la perspectiva adequada, se'n poden interpretar els canvis al llarg d'un període de temps establert.

Pel que fa a la metodologia, la recerca s'insereix en els diversos estudis que parteixen del buidatge sistemàtic de les dades dels padrons i fonts demogràfiques similars per al posterior processament i codificació en programari informàtic –en aquest cas, Excel. Per a aquesta fase de la investigació s'ha aplicat la codificació HISCO (Historical International Classification of Occupations), en la seva versió adaptada al català pel grup de recerca «Treball, Institucions, Gènere» de la Universitat de Barcelona (Camps & Borderías 2001)⁵ per fer observacions més o menys estandarditzades de les categories laborals al llarg del temps. La tesi doctoral s'emmarca així en els projectes de recerca de llarg recorregut del citat equip i comparteix l'exercici de mineria de dades d'altres

⁴ Es fa referència a l'obra *Reformas sociales; información oral y escrita publicada de 1889 a 1893*. S'ha consultat l'edició feta per Santiago Castillo (1985) publicada a càrrec del Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.

⁵ Per saber-ne més: ¿Qué es HISPA_HISCO? Historical International Classification of Occupations – * [versión ampliada]. < <https://hicodigos.wordpress.com/> > [data de consulta: abril del 2024].

investigadors com Llorenç Ferrer i Lisard Palau (2024) en la línia d'entendre millor el canvi social a la Catalunya de la industrialització.

RESULTATS INICIALS: UN SECTOR EN TRANSFORMACIÓ

Tot seguit es presentaran alguns primers resultats i consideracions a què ha induït la recerca. Abans de tot, cal explicitar que les professions de la construcció destacades a les fonts han estat: *paleta*, *peó de paleta*, *mestre d'obres*, *fuster*, *pintor*, *manyà* i *picapedrer*, que son les dedicacions tradicionals del sector, i dues més que es consideraran a part, les de *rajoler* (que a les fonts es presenta com a *ladrillero*) i *contractista*.

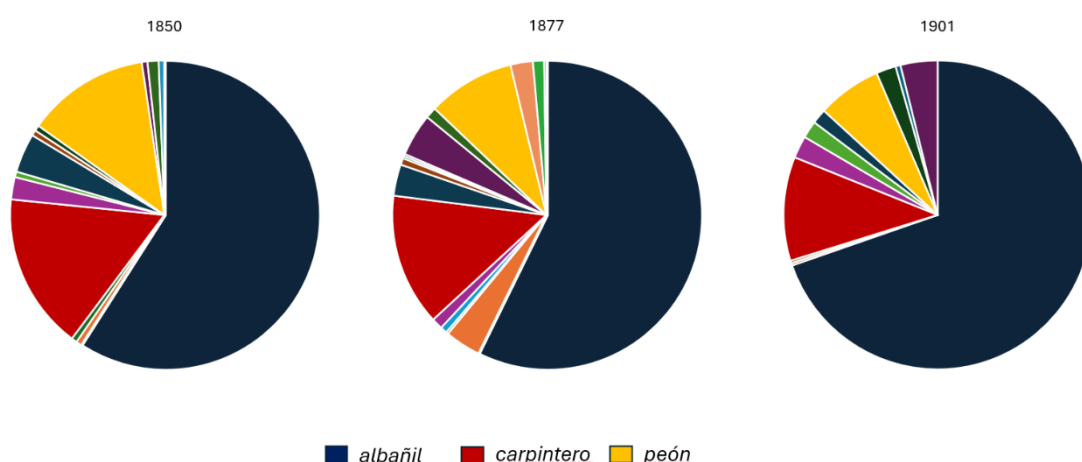

Figura 1. Distribució dels oficis de la construcció. Sarrià, 1850-1901. Elaboració pròpia a partir dels padrons d'habitants de 1850 i 1901 i el cens de veïns de 1877. AMDSG.

En les tres dates destaca la preponderància de la construcció en l'economia de Sarrià, amb percentatges que van del 20% el 1850 al 30% entre 1870 i 1901 (les dades fan referència al número de persones que declaren treballar a la construcció, sobre el total de persones que declaren treballar). Les xifres son més clarividents si es comparen amb Barcelona, on la construcció rarament va sobrepassar el 15% en el mateix període.⁶ Respecte als oficis declarats, ressalta el predomini del paleta, seguit pel fuster i el peó de paleta. Tot i que pot semblar evident, això no sempre havia estat així a la construcció: a l'entrada del segle XIX els artífexs d'una obra eren els mestres de cases i els fusters, quan la fusta era la base estructural de la majoria d'edificacions. La introducció d'innovacions com el maó, que per ser col·locat requereix de conglomerant i una paleta –d'aquí ve el nom de l'ofici– comportà l'extensió de formes de construir ràpides i estandarditzades (Rosell 1996). De fet, una dedicació de nova cunya que es troba a les fonts és la de rajoler, que desplaça a l'antic picapedrer i és exponent de la mecanització de la producció dels materials de la

⁶ Dada extreta de l'*Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona* (Ajuntament de Barcelona 1907).

construcció. Junt amb la consolidació del paleta, també s'observa l'extensió del peonatge, l'altra cara de la moneda dels processos de racionalització del treball i de proletarització del sector. El peó de paleta serà el que realment s'entendrà com a obrer poc qualificat, carn de canó de l'edificació de les ciutats contemporànies.

Una altra categoria suggeridora és la de contractista, que no apareix al padró de 1850, però sí als dos posteriors. Si bé aquesta absència inicial es podria explicar perquè no hi havia cap contractista al Sarrià de 1850, aquí s'opta per interpretar que no és casual, sinó que respon a la consolidació de nous models d'organització del treball al sector, que no hi eren abans de l'Eixample de Barcelona, però sí al darrer terç del XIX. Uns models basats en la substitució de l'antiga organització gremial del treball, en què un mestre de cases coordinava la resta d'oficis (fusters, manyans i picapedrers essencialment), pel sistema de contracta, que tanca tots els elements d'una obra sota un únic pressupost. Aquesta innovació organitzativa ha estat ben demostrada per al cas britànic (Cooney 1955; Stephenson 2020) i tot apunta que també és pot aplicar a Barcelona. La figura del contractista és moderna en la construcció. Hi introdueix les dinàmiques empresarials de la industrialització, basades en la inversió de capital i l'obtenció de la màxima rendibilitat a partir de la comprensió integrada de l'obra, tant pel que fa al proveïment de materials com a la mà d'obra, la qual perd marge de maniobra. És en aquest marc que s'explica la dissolució del component artesanal en pro de l'extensió del peonatge.

Finalment, i en línia amb l'explicat, un indicatiu que ha despertat interès és el grau d'alfabetització declarat pels paletes, que pot reforçar les teories exposades. Aquesta dada manca per a 1850, però l'observació del cens de 1870 i el padró de 1901 dona una informació molt suggeridora: si a la primera data el 27% dels paletes no sabien llegir ni escriure, el grau d'analfabetisme augmenta al 38% el 1901. La xifra sorprèn, i més sabent que justament en aquest període la tendència general de la població era la inversa. Com es pot explicar? Com a interpretació molt primerenca, que encara ha de ser revisada, es podria argumentar que la dada exposa l'esmentada pèrdua d'ofici per part del gruix dels obrers de la construcció durant el darrer terç del segle XIX. Per a ser paleta, no es requeria la mateixa formació el 1870 que el 1901, fet que també convida a reflexionar sobre la mateixa utilitat del concepte: no és el mateix declarar ser paleta el primer any que al següent, en termes socioeconòmics. No obstant això, encara es tracta d'una hipòtesi de treball i no es poden avançar més conclusions en aquesta línia.

CONCLUSIONS

Durant la segona meitat del segle XIX la construcció a Barcelona experimentà unes transformacions organitzatives, fruit de la industrialització, que tingueren afectacions sobre les estratègies de treball i mobilitat social de les persones que n'integraven els mercats de treball. Es va consolidar un model basat en la mà d'obra extensiva i que requeria menys preparació professional, tot passant d'un món en què l'ofici de paleta era altament qualificat a un altre on la construcció esdevingué la dedicació prototípica de l'obrer sense formació, en molts casos nouvingut a la ciutat. Amb l'estudi dels padrons de Sarrià es pretén observar aquests processos. La simple anàlisi quantitativa dels oficis

declarats al llarg del temps ja permet veure l'evolució, amb la preponderància dels paletes i el sorgiment de la figura del contractista. Respecte a la qüestió de la mobilitat social, es pot inferir que els contractistes van afirmar un procés de mobilitat social ascendent, mentre que els paletes mostren el procés invers de mobilitat descendent. Si bé encara no hi ha prou dades per individualitzar les trajectòries, sí que es pot veure entre generacions. Cal insistir que s'ha presentat un estadi molt inicial de la recerca i queden línies per reforçar. Per exemple, l'estat actual dels buidatges no ha permès la reconstrucció de trajectòries individuals, un dels objectius de la tesi. Per la via de l'error, s'ha après que és difícil combinar la visió panoràmica presentada aquí amb la perspectiva microhistòrica, perquè la separació entre anys provoca la dispersió de casos. Per sort, la gran disponibilitat documental de l'arxiu de Sarrià permetrà resoldre-ho. En aquesta línia, s'ampliaran les bases de dades per a resseguir trajectòries individuals i familiars i perfilar les dinàmiques sociolaborals del sector. El que sí que s'ha pogut confirmar, ara bé, és la utilitat de l'estudi de cas i la història local. Aquí, la focalització de l'àmbit d'estudi a una localitat concreta permet donar una nova dimensió als processos històrics analitzats, tot reconstruint més precisament les interioritats d'un món del treball en transformació.

BIBLIOGRAFIA

- ARRANZ, Manel i GRAU, Ramon (2001). *La Menestralia de Barcelona al segle XVIII: els gremis de la construcció*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat.
- BASSEGODA, Joan (1973). *Los Maestros de obras de Barcelona*. Barcelona: Editores Técnicos Asociados, 2a ed.
- BONET, Antonio; LORENZO, Soledad i MIRANDA, Fátima (1985). *La polémica ingenieros—Arquitectos en España. Siglo XIX*. Madrid: Ediciones Turner i Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos.
- CAMPS, Enriqueta i BORDERÍAS, Cristina (2001). *Historical International Standard Classification of Occupations. Cataluña, siglos XIX-XX*. Barcelona: Grup de Recerca TIG.
- CASTILLO, Santiago (ed.) (1985). *Reformas sociales; información oral y escrita publicada de 1889 a 1893*. Madrid: Centro de Publicaciones, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- COONEY, Edmund (1955). «The Origins of the Victorian Master Builders». *The Economic History Review*, 8-2.
- CREIXELL, Rosa. «L'ofici de fuster a la Barcelona del set-cents. Noves aportacions documentals, noves mirades». *Locus Amoenus*, 9, 229-247.
- FELIU, Gaspar (1991). *Precios y salarios en la Cataluña moderna*. Madrid: Banco de España, Servicio de Estudios.
- FERRER, Llorenç; SEGURA, Antoni, i SUAÚ, Jaume (1986). «L'estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona durant la segona meitat del segle XIX». *Estudis d'història agrària*, 3, 131-156.
- FERRER, Llorenç i PALAU, Lisard. «Hacerse monja. El origen geográfico de las religiosas en Cataluña (1860-1936)». *Anuario de Historia de la Iglesia*, 33, 333-370.

GRAUS, Ramon (2020). «Arquitectes, enginyers i empreses en la construcció amb ferro de la xarxa de mercats de Barcelona (1848-1916)». *Butlletí d'Arqueologia Industrial i de Museus de Ciència i Tècnica*, 2-83, 3-9.

JUTGLAR, Antoni (1984). «Les vicissituds de la burgesia catalana i les seves implicacions en l'evolució de la realitat urbanística de Barcelona». *Actes del I Congrés d'Història de Barcelona*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat, 261-274.

LLOBET, Jaume (1990). «Urbanització i finançament públic a l'Eixample (1897-1936)». Barjau, Santi (ed.). *La formació de l'Eixample de Barcelona. Aproximacions a un fenomen urbà*. Barcelona: Olimpíada Cultural i L'Avenç.

LÓPEZ, Marina i GRAU, Ramon (1971). «Barcelona entre el urbanismo barroco y la revolución industrial». *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, 80, 28-40.

MASSANA, Carme i LLUCH, Ernest (1985). *Indústria, ciutat i propietat: Política econòmica i propietat urbana a l'àrea de Barcelona: 1901-1939*. Barcelona: Curial.

MESTRE, Jesús; ORIOL, Jaume i ROMANÍ, Carles (2021). *Sarrià 1921: Centenari de l'agregació de Sarrià a Barcelona*. Barcelona: Efadós.

MONTANER, Josep Maria (1990). *La Modernització de l'utillatge mental de l'arquitectura a Catalunya: 1714-1859*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

MORENO, Belén (2015). «El aprendiz de gremio en la Barcelona del siglo XVIII». *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 34, 63-65.

Negociado de Estadística, Padrón y Elecciones. *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona: Año IV-1905*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1907.

NIETO, José i ZOFÍO, Juan Carlos (2015). «Los gremios de Madrid durante la Edad Moderna: Una revisión». *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 34, 47-61.

PUIGFERRAT, Carles (2022). *Sarrià i Barcelona, 1921: La unificació municipal*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona i Ajuntament de Barcelona.

PUJADAS-MORA, Joana Maria; ROMERO-MARÍN, JUANJO I VILLAR, Conchi (2014). «Propuestas metodológicas para la aplicación de HISCO en el caso de Cataluña, siglos XV-XX». *Revista de demografía histórica*, 32-1, 181-220.

ROMERO-MARÍN, Juanjo (2005). «Prosopografías de lo efímero: Trayectorias profesionales de las artesanas barcelonesas en el siglo XIX». *Arenal. Revista de historia de las mujeres*, 12-2, 235-253.

ROSELL, Jaume (1996). *La construcció en l'arquitectura de Barcelona a finals del segle XVIII*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.

SOLÀ, Àngels (1984). «Aspectos del crecimiento urbano de Barcelona en 1830-1860». *Urbanismo e Historia urbana en el mundo hispano*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 1029-1054.

SOLÀ, Teresa i SOLÀ, Àngels (1984). «El creixement urbà de Gràcia en les dècades de 1820 i 1830: Anàlisi de la urbanització Trilla». *Actes del I Congrés d'Història de Barcelona*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat, 389-410.

SOTO, Paloma Candela (2005). «"La mecanización toma el mando": la fabricación de materiales cerámicos para la construcción, Madrid 1890-1960». *Sociología del Trabajo*, 55.

- STEPHENSON, Judy (2020). *Contracts and Pay. Work in London Construction 1660–1785*. Londres: Palgrave Macmillan Cham.
- TAFUNELL, Xavier (1994). *La Construcció de la Barcelona moderna: La indústria de l'habitatge entre 1854 i 1897*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Regidoria d'Edicions i Publicacions.
- TATJER, Mercè (1988). *Burgueses, inquilinos y rentistas: Mercado inmobiliario, propiedad y morfología en el centro histórico de Barcelona: La Barceloneta: 1753-1982*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- TOSCAS, Eliseu (1995). *Estat i poders locals a la Catalunya del segle XIX a través d'un estudi de cas: Sarrià 1780-1860*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- VILAR, Pierre. (1950). «Élan urbain et mouvement des salaires: Les cas de Barcelone au XVIIIe siècle». *Revue d'histoire économique et sociale*, 28-4, 364-401.

Equipaments, serveis i activitats quotidianes al barri obrer de la
SEAT (Zona Franca, Barcelona) durant el Franquisme
Equipment, services and everyday activities in the working-class
neighborhood of SEAT (Zona Franca, Barcelona) during
Francoism

Ricard ROSICH ARGELICH
Universitat de Barcelona
Orcid ID: 0000-0002-5960-9537

Resum

El fabricant espanyol d'automòbils SEAT va protagonitzar una de les experiències més notables de paternalisme industrial durant el període cronològic del Franquisme. Nascuda a la Zona Franca de Barcelona, aquesta empresa estatal, qualificada per la pròpia dictadura franquista com a *joya de la corona* i com a *campeón nacional*, actuaria de forma paternalista en clau laboral mitjançant la signatura de diversos Convenis Col·lectius en un context de gran efervescència del moviment obrer clandestí, però també ho faria en clau social a partir de la construcció d'un barri obrer on el dia a dia dels treballadors i les seves famílies venia marcat per unes necessitats vitals gestionades i sufragades per la pròpia companyia. De fet, al respecte de la quotidianitat de la barriada en qüestió, diverses fonts històriques de naturalesa primària, conservades en arxius públics, permeten obtenir noves informacions en vies d'afegir-se a les ja ressenyades per la historiografia precedent. Paraules clau: SEAT, paternalisme industrial, barri obrer, Zona Franca de Barcelona, Franquisme.

Abstract

The Spanish car manufacturer SEAT brought up one of the most remarkable experiences of industrial paternalism during the chronological period of Francoism. Born in the Barcelona's Zona Franca, this state-owned company, qualified by the Francoist dictatorship itself as a jewel in the crown and as a national champion, would act in a paternalistic way in terms of labour through the signing of several Collective Agreements in a context of great effervescence of the underground labour movement, but it would also do so in a social key through the construction of a working-class neighbourhood where the day-to-day life of workers and their families was marked by vital needs managed and paid for by the company itself. In fact, regarding the everyday life of the cited neighbourhood, several historical sources of a primary nature, preserved in public archives, allow getting new information in ways to be added to that already reviewed by the previous historiography.

Keywords: SEAT, industrial paternalism, working-class neighborhood, Barcelona's Zona Franca, Francoism.

INTRODUCCIÓ, METODOLOGIA I FONTS

Durant els temps del Franquisme, l'empresa de titularitat estatal Sociedad Española de Automóviles de Turismo, S. A. (SEAT, S. A.), finançada per l'Institut Nacional de Industria (INI) i amb factoria única a la Zona Franca de Barcelona, es va caracteritzar pel compliment de pràctiques paternalistes molt properes a les pròpies dels segles XVIII-XIX i les societats industrials en construcció.

Per una banda, va tenir una intensa activitat paternalista en clau laboral que es concreta en la signatura de fins a set Convenis Col·lectius diferents acordats amb els treballadors entre els anys 1959 i 1972, una qüestió que ha estat abordada per autors com Faustino Miguélez (1977) o Andrea Tappi (2010). Tanmateix, per altra banda, cal visibilitzar també que aquest comportament paternalista va sortir de les parets de la pròpia fàbrica tot incidint en diverses esferes socials de la vida quotidiana i personal dels seus treballadors: familiar, sanitària, educativa, lúdica, cultural, alimentària, etc. (Quílez 2012-2013), i si bé autors com Carles Vallejo (2009) o Eulàlia Solé (1994) han aportat coneixements molt interessants en aquest sentit, resulta possible ampliar-los amb major profunditat i cobrir-ne les llacunes romanents mitjançant documentació inèdita d'arxius.

En aquest sentit, i partint de les consideracions teòriques emmarcades en el model paternalista del *factory town* que han assenyalat la Zona Franca de Barcelona com una autèntica colònia industrial de SEAT -construïda tant per a respondre a necessitats vitals dels treballadors i les seves famílies, com també per tal de supervisar socialment el seu dia a dia- (Quílez 2012-2013; Vallejo 2009), el present estudi té com a objectiu investigar el desenvolupament viscut pel barri obrer de la SEAT -actual barri de Sant Cristòfol- durant els temps del Franquisme.

La metodologia de recerca emprada per a fer-ho possible passa pel buidatge de part de la documentació conservada sobre SEAT a l'Arxiu de l'Institut Nacional de Industria – Sociedad Española de Participaciones Industriales (AINI-SEPI, Madrid) i l'Arxiu Municipal del Districte de Sants Montjuïc (AMDSM, Barcelona), dels quals convé destacar la riquesa informativa proporcionada per les Actes del Consell d'Administració de SEAT i per les revistes i butlletins de circulació interna de l'empresa. Tot plegat, essent complementat degudament amb historiografia que, d'una manera o altra, ha prestat atenció a l'objecte d'estudi.

SÍNTESI DELS RESULTATS DE LA RECERCA: RECONSTRUINT EL BARRI OBRER DE LA SEAT

Oferir un sostre sota el qual poguessin viure-hi dignament els treballadors fou l'aposta més visible i coneguda de SEAT de cara a tots els públics per desplegar una intensa activitat en matèria d'habitatge. Aquesta s'inicià el març de 1953 amb la voluntat de construir uns blocs de pisos al Passeig de la Zona Franca, els quals començaren a edificar-

se cap al juny de 1953.¹ La seva culminació, sumant tots els carrers de l'entorn, està xifrada en 1.734 habitatges totals existents al barri divuit anys després, cap al 1971, moment a partir del qual els 1.062 pisos que encara romanien en propietat de la pròpia SEAT s'acabarien de transferir als inquilins que els ocupaven a canvi de preus força mòdics i recorrent a les facilitats creditícies ofertes per la pròpia empresa per a aquesta finalitat des de 1967 (Solé 1994).²

Figura 1. Conjunt de blocs de pisos on residien treballadors de SEAT. Font: *SEAT. Revista de Empresa*, 22, 12/1966, 39.

SEAT mostraria una voluntat de control de les idees i ensenyaments dels fills de la classe obrera a partir d'articular una estructura educativa gratuïta. Els infants d'etapa preescolar tenien accés a un servei de guarderia, al qual seguia una important educació primària impartida en centres educatius que eren de gestió catòlica d'ençà estaven a càrrec d'ordes religiosos, per la qual cosa es dibuixaria una vocació educativa totalment segregada: els nens anaven a l'escola de Nuestra Señora del Pilar, regentada per sacerdots marianistes, i les nenes acudien a l'escola de Nuestra Señora de Loreto, portada per monges assumpcionistes (Solé 1994; Vallejo 2009).³ Finalitzada l'educació primària, mentre que

¹ AINI-SEPI, *Consejo de Administración de la Sociedad Española de Automóviles de Turismo*, S. A. (SEAT), Acta núm. 39 de 24 de juny de 1953, Carpeta 3557, Caixa 1592, Fons Registre Històric INI.

² *SEAT. Revista de Empresa*, «Próxima terminación, Barcelona. Créditos para vivienda», any X, núm. 23, gener de 1968, p. 36-37; *SEAT. Revista de Empresa*, «Somos ya 34.000 personas», any X, núm. 25, març de 1968, p. 28-29.

³ *SEAT. Boletín Informativo*, «Nuestras escuelas», any V, núm. 15, setembre-octubre de 1963, p. 17-19; *SEAT. Revista de Empresa*, «Escuelas», any VIII, núm. 22, desembre de 1966, p. 36; *SEAT. Revista de Empresa*, «Somos ya 34.000 personas», any X, núm. 25, març de 1968, p. 28-29.

les noies no tenien opcions de continuar estudiant ni formant-se, els nois podien ingressar a l'escola d'aprenents de SEAT amb l'ànim d'acabar treballant a l'empresa en un futur no gaire llunyà (Solé 1994).

En termes alimentaris, per omplir el rebost domèstic les esposes dels productors acudien a un economat autogestionat per la Cooperativa de Consumos de Obreros y Empleados SEAT -al seu torn encarregada d'una botiga d'electrodomèstics, un estanc i un despatx de pa-,⁴ on només s'hi podia trobar aquell menjar i aquells articles per la llar que ordenava comprar la direcció de l'empresa (Vallejo 2009). Paral·lelament, els obrers, durant la seva jornada laboral, feien els àpats que els pertocava a les modernes instal·lacions dels menjadors SEAT (Segura 2012).

Figura 2. Mostrador i dependents de l'economat per a les famílies treballadores de SEAT. Font: *SEAT. Revista de Empresa*, 22, 12/1966, 41.

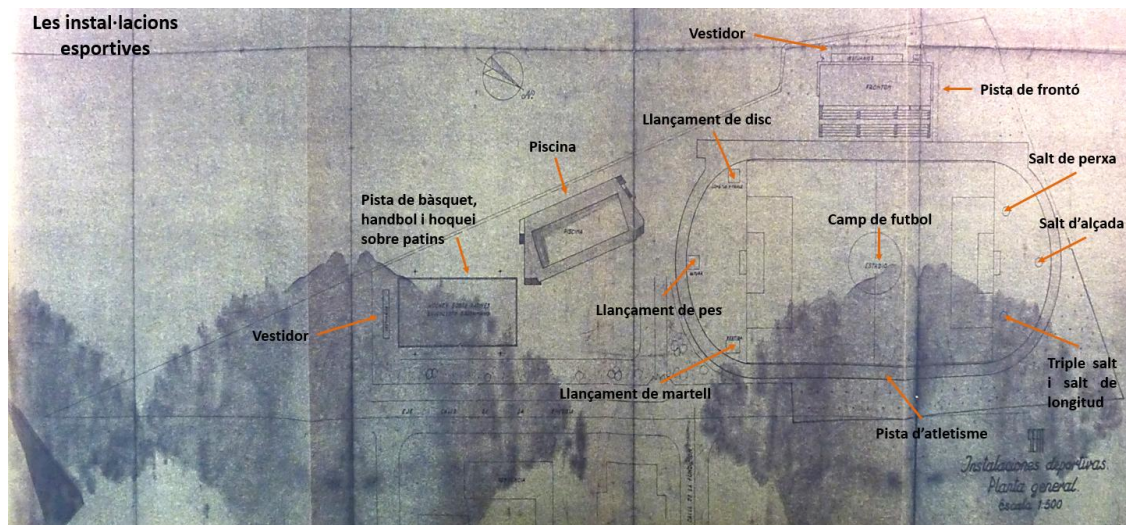
Així mateix, en matèria sanitària la població del barri SEAT gaudia d'un servei d'assistència social amb personal que es dedicava a cuidar, acompanyar i vetllar per treballadors i familiars malalts, accidentats o lesionats -incloent visites domiciliàries i hospitalàries-,⁵ com també tenint tres consultoris mèdics especialitzats, cadascun d'ells, en salut de Medicina General, de Maternologia i de Puericultura (Solé 1994).

El culte religiós tampoc podia faltar en la quotidianitat d'una societat nacional-catòlica, de tal manera que el 1958 s'esdevingué un primer intent per aconseguir l'aixecament

⁴ *SEAT. Boletín Informativo*, «Labor Social. Economatos laborales», any V, núm. 14, juliol de 1963, p. 17-19; *SEAT. Revista de Empresa*, «Cooperativa de Consumos de Obreros y Empleados SEAT», any VIII, núm. 22, desembre de 1966, p. 41-42; *SEAT. Revista de Empresa*, «Cooperativa de Consumo de Obreros y Empleados», any X, núm. 23, gener de 1968, p. 44-45.

⁵ *SEAT. Revista de Empresa*, «Somos ya 34.000 personas», any X, núm. 25, març de 1968, p. 28-29.

d'una església,⁶ malgrat la manca de pressupost suficient per portar a terme la inversió faria que no es quadressin els comptes fins el 1963,⁷ moment en el qual començaria la

construcció del temple conegut com

Figura 3. Plànol de les instal·lacions esportives del Grupo de Empresa SEAT de Educación y Descanso. Font: AMDSM-BCN / elaboració pròpia.

a parròquia de Sant Cristòfol i que veuria la llum tres anys després, concretament el dia 11 de desembre de 1966, quan finalment viuria la seva inauguració.⁸

La darrera esfera destacable on el paternalisme industrial de SEAT incidiria en clau social fou a nivell d'entreteniment. A banda del cinema Capri (1957-1974) ubicat al carrer de la Foneria, 29, un espai de congregació familiar i obrera que era propietat del particular Anastasio Valldaura (Lahuerta 2015), des de l'empresa es regularia el lleure per mitjà d'un organisme presidit per directius de la companyia però autogestionat pels propis treballadors: el Grupo de Empresa SEAT de Educación y Descanso, dedicat a l'impuls de l'oci artístic-cultural i de l'oci esportiu.⁹ Amb seu al carrer de l'Energia, 32-34, fou fundat l'1 d'octubre de l'any 1954,¹⁰ i tindria múltiples ramificacions internes que organitzaven activitats de lleure per als treballadors de SEAT i també les seves famílies, essent possible parlar d'una llarga llista formada per cant coral i danses, música, teatre, cinema amateur, filatèlia i numismàtica, fotografia, radioafició, escacs, handbol, atletisme, hoquei sobre patins, esquí, bàsquet, beisbol, voleibol, ciclisme, futbol, futbol sala, muntanyisme, tir i

⁶ AINI-SEPI, *Consejo de Administración de la Sociedad Española de Automóviles de Turismo*, S. A. (SEAT), Acta núm. 103 de 29 d'octubre de 1958, Carpeta 3557, Caixa 1603, Fons Registre Històric INI.

⁷ AINI-SEPI, *Consejo de Administración de la Sociedad Española de Automóviles de Turismo*, S. A. (SEAT), Acta núm. 151 de 30 de gener de 1963, Carpeta 3557, Caixa 1611, Fons Registre Històric INI.

⁸ AINI-SEPI, *Consejo de Administración de la Sociedad Española de Automóviles de Turismo*, S. A. (SEAT), Acta núm. 195 de 30 de novembre de 1966, Carpeta 3557, Caixa 1617, Fons Registre Històric INI.

⁹ AMDSM-BCN, *Associacions Cooperatives – SEAT Esports. Grupo de Empresa SEAT (Territorial Barcelona)*, 1954, Caixa 6049, Fons Sants-Montjuïc.

¹⁰ *Ibidem*.

caça, natació, waterpolo, pilota nacional o chaza, pesca esportiva, rem i vela, tennis, tennis taula, automobilisme i motociclisme.¹¹

CONCLUSIONS

Les accions paternalistes de l'empresariat de SEAT fora de l'espai fabril durant el Franquisme, enfocades a la projecció i construcció d'una autèntic barri obrer, són unes evidències que sols poden ésser enteses perquè el cada cop més elevat volum de la plantilla de treballadors, si bé era beneficiós per al creixement de l'empresa, no era socialment ni urbanament atès per part de les autoritats polítiques franquistes, ja fos per manca de recursos o per ineptitud gestora.

I és que dels 26.924 treballadors de SEAT comptabilitzats per l'any 1975, és imprescindible tenir present que tan sols un 15% eren residents nats de Catalunya (Gilaberte & Zamora 1977), una dada transcendental per tal d'entendre que el 85% restant eren persones naturals d'altres indrets d'Espanya que havien arribat, al llarg dels anys, a les rodalies de Barcelona per a construir-hi una nova vida completament des de zero, i a les quals se'ls hauria de resoldre les corresponents necessitats vitals d'una manera o altra. Atès que el govern franquista no ho faria, SEAT intervindria per a mostrar l'esperit social que tenia com a empresa, amb la finalitat última i innegable de prevenir qualsevol possible malestar obrer. I, simultàniament, exerciria accions de vigilància i/o supervisió social de la plantilla de treballadors en les seves vides quotidianes fora de la fàbrica, a través de la pròpia concessió dels mitjans que es destinaven a la satisfacció de les necessitats bàsiques de tals persones.

FONTS DOCUMENTALS

ARXIU HISTÒRICS

Arxiu de l'Instituto Nacional de Industria – Sociedad Española de Participaciones Industriales (AINI-SEPI).

- Actes del Consell d'Administració de SEAT.

Arxiu Municipal del Districte de Sants Montjuïc de Barcelona (AMDMSM-BCN).

- Publicació periòdica: *SEAT. Boletín Informativo*.

- Publicació periòdica: *SEAT. Revista de Empresa*.

- Documentació empresarial interna de SEAT.

BIBLIOGRAFIA

GILABERTE, Silvestre; ZAMORA, Juan (1977). *Le lotte operaie alla SEAT. Barcellona 1952-1975*. Torí: Einaudi.

¹¹ *Ibidem*.

- LAHUERTA, Roberto (2015). *Barcelona tuvo cines de barrio*. Madrid: Tempora.
- MIGUÉLEZ, Faustino (1977). *SEAT, la empresa modelo del régimen. Lucha obrera y condición de fábrica*. Barcelona: Dopesa.
- QUÍLEZ, Ana María (2012-2013). «Paternalismo industrial y ciudad-fábrica. El caso del Puerto de Sagunto durante el Franquismo». *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València*, 62-63, 241-255.
- SEGURA, Isabel (2012). «L'arquitectura de la SEAT com a marca. La modernitat s'instal·la als suburbis». En Sebastian BALFOUR (ed.), *Barcelona malgrat el franquisme. La SEAT, la ciutat i la represa sense democràcia* (93-108). Barcelona: Museu d'Història de Barcelona (MUHBA).
- SOLÉ, Eulàlia (1994). *SEAT: 1950-1993*. Barcelona: Ediciones de la Tempestad.
- TAPPI, Andrea (2010). *SEAT: modelo para armar. Fordismo y franquismo (1950-1980)*. València: Germania, Fundació Cipriano García i Memorial Democràtic dels Treballadors de la SEAT.
- VALLEJO, Carles (2009). «Els espais del desafiament obrer: la memòria dels treballadors de la SEAT». En COL·LECTIU DESAFECTOS (ed.), *La ciutat i la memòria democràtica. Espais de lluita, repressió i resistència a Barcelona* (111-125). Barcelona: ECOS SCCL República de Paper.

Treballar amb cintes de casset, el cas de l'Organització
d'Estibadors Portuaris de Barcelona (OEPB)
Working with cassette tapes, the case of the Barcelona Port
Dockers Organization (OEPB)

Pau MÁRQUEZ ANTÓN
Universitat de Barcelona
Orcid ID: 0009-0003-1703-9470

Resum

Aquí es presenta un estudi sobre el sindicalisme a l'Organització d'Estibadors Portuaris de Barcelona en el període de major conflictivitat (1980-1988). Per a l'anàlisi s'ha realitzat una comparació entre una assemblea de 1982, i una assemblea del 24 d'octubre de 1988, totes dues enregistrades en cintes de casset. Aquest enregistrament d'una assemblea de treballadors obre les portes a l'anàlisi metodològic d'una font d'informació única, la qual ha estat treballada amb diversos programes, tant de transcripció d'àudios com d'anàlisi i codificació.

Paraules clau: Assemblearisme, sindicalisme, ATLAS.ti, estibadors, lluita sindical, cintes de casset.

Abstract

This is a study of trade unionism in the 'Organització d'Estibadors Portuaris de Barcelona' during the period of greatest conflict (1980-1988). For the analysis, a comparison has been made between an assembly of 1982 and an assembly of 24 October 1988, both recorded on cassette tapes. This recording of a workers' assembly opens the door to the methodological analysis of a unique source of information that will be worked with different programs, both for audio transcription and for analysis and coding.

Keywords: Assembly, trade unionism, ATLAS.ti, dockers, trade union struggle, cassette tapes.

INTRODUCCIÓ

En aquest resum de la ponència presentada al primer congrés de Joves Investigadors en Estudis Locals, es preveu apropar al lector o lectora al que va ser el meu treball de fi de màster. Per això, al llarg de la comunicació em centraré a explicar la història de l'OEPB, la metodologia i el que s'ha investigat.

Aquesta es va iniciar arran d'unes pràctiques del màster, realitzades a la seu del sindicat, on s'hi van localitzar unes cintes de casset en una caixa enregistrades durant la dècada dels vuitanta, noranta i dos mil, concretament fins a l'any 2006. El contingut de les cintes es divideix en diverses temàtiques, però, ho que predomina són els enregistraments d'assemblees de treballadors, en total una cinquantena d'aquestes repartides en 110 cintes,

entre el 29 de novembre de 1980 i el 15 de maig del 2006. Com que analitzar la totalitat de les cintes era una feina pràcticament inabastable a l'hora de realitzar un treball de final de màster, es decidí acotar el període entre 1980 i 1988. Es va triar aquesta periodització per poder observar l'evolució de l'assemblea en plena transició, fins a finalitzar la segona legislatura del Partit Socialista Obrer Espanyol. A més, és en aquest període on es localitza la conflictivitat més gran del sindicat vers les reformes del govern i les amenaces de la patronal.

Així doncs, aquest treball es va plantejar com una proposta determinada a estudiar una metodologia a l'hora de tractar enregistraments d'assemblees de treballadors en cintes de cassat.

LA CONSTRUCCIÓN DE L'OEPB I LES LLUITES SINDICALS

El subjecte d'estudi en aquest cas són els estibadors de Barcelona, concretament l'assemblea d'estibadors, composta per treballadors sindicats i afiliats a l'Organització d'Estibadors Portuaris de Barcelona, aquest, encara avui en dia, és un sindicat de caràcter autònom i assembleari que segueix les línies de l'autoorganització obrera. La creació del sindicat arriba un cop mort el dictador, el 12 de novembre de 1976, es convoca una vaga general a tot l'Estat Espanyol per part de la COS «Coordinadora de Organizaciones Sindicales», els sindicats que van seguir aquesta crida encara estaven il·legalitzats. Des del port de Barcelona es fa un seguiment actiu de la vaga, seguida per 1800 estibadors, afectant trenta-quatre vaixells i 7000 treballadors del port. La vaga va deixar set estibadors acomiadats, membres de Comissions Obreres 'CCOO'. La central sindical no es va mobilitzar per garantir la readmissió d'aquests treballadors (Lucchetti Farré 2002: 250). D'altra banda, i és aquí on germina l'OEPB, van ser els companys estibadors dels acomiadats qui varen prendre partit, iniciant una vaga que duraria un total de vint-i-un dies, a partir de l'1 de desembre. Malauradament, els acomiadats no van poder tornar al seu lloc de treball (Garau 2008: 161-162).

El model assembleari que proposava l'OEPB, desvinculat dels sindicats CCOO i UGT, es va repetir a diversos ports de l'Estat Espanyol, sobretot a les illes Canàries. Arran de seguir aquest model sindical, i mitjançant unes votacions on varen participar tots els ports de l'estat, l'any 1978 es funda La Coordinadora. Aquesta organització tindrà la funció d'aglutinar i coordinar les diferents lluites als ports. La Coordinadora s'estableix com a portaveu davant de l'OTP «Organización de Trabajos Portuarios» aquest era l'organisme encarregat de distribuir el treball als ports fins el 1986, que es substituït per les Societats Estatals d'Estiba (SEE), d'àmbit provincial. Una de les primeres condicions que imposarà el sindicat per poder treballar al port serà que tot treballador estigui inscrit a l'OTP, de manera que es guanyava exclusivitat i es lluitava en contra de l'intrusisme laboral (Ibarz Gelabert 1998: 46).

El 1978, amb la victòria de la «Unión de Centro Democrático» UCD a les eleccions, s'inicia la que serà la primera gran lluita contra les reformes. El febrer de 1979 el govern de la UCD impulsà les primeres mesures per a la reestructuració del sector, volent liberalitzar l'OTP. A causa d'això, La Coordinadora s'estableix com a ferma defensora de

l'OTP i dels seus llocs de treball (Ibarz Gelabert 1998: 49). Des de l'administració i la patronal, per tal de desprestigiar el sindicat, que, val a dir, no estava legalitzat encara, durà a terme una sèrie de reunions amb CCOO i la UGT, encara que la representativitat fos mínima. La legalització de La Coordinadora va arribar l'estiu d'aquell mateix any.

Durant la resta de l'any, i fins a l'estiu de 1980, La Coordinadora va dur a terme diferents vagues i accions, com per exemple, treballar sota rendiments mínims a les empreses que s'hi negaven a negociar, o fent vagues intermitents per tal d'evitar la contractació d'esquirols. Les vagues intermitents foren una mesura de lluita molt efectiva, ja que quan es convocà vaga durant dies seguits, la patronal contractava esquirols, la majoria afiliats a «Fuerza Nacional del Trabajo», organització ultradretana (Garau 2008: 169). Un cop es va signar el conveni de mínims proposat per La Coordinadora, l'ANESCO, «Asociación Nacional de Empresas Estibadoras y Centros Portuarios de Empleo» va iniciar la batalla pels mitjans polítics, aprovant un Decret Llei sobre la reestructuració de les feines d'estibador, que pretenia anul·lar la victòria sindical. El decret consistia a privatitzar les labors portuàries. Per lluitar en contra d'aquest decret, els estibadors de Barcelona, es van organitzar negant-se a treballar per les empreses petites, les quals no podien competir amb les grans empreses, i temien ser absorbides per aquestes, d'aquesta manera, les empreses petites es veien obligades a signar el conveni col·lectiu amb els estibadors. A conseqüència de les vagues selectives, va haver-hi 172 estibadors acomiadats i 5000 sancions. Per pal·liar la repressió, els estibadors barcelonins van establir mesures per beneficiar al conjunt de treballadors, com la socialització del salari, per tal de cobrar sempre, es treballés o no (Garau 2008: 172).

Aquesta primera lluita contra la patronal i les mesures del govern finalitzà a principis de 1982, quan els estibadors van acabar d'expulsar els esquirols que encara continuaven treballant al port. Amb la victòria, La Coordinadora es guanyà la confiança de la resta de ports de l'estat. Finalment, el conveni col·lectiu se signà el 31 d'agost de 1982 (Garau 2008: 175).

A partir d'aquí s'inicia la segona etapa de lluita, marcada per l'arribada del PSOE al govern i per una ofensiva contra el conjunt dels estibadors que es prepararà estudiant els errors d'UCD a l'hora d'implementar la reestructuració i la liberalització del sector. Entre 1982 i 1985 es va viure un període de relativa tranquil·litat al port en l'àmbit sindical. Malgrat això, des de La Coordinadora i l'OEPB eren conscients que tard o d'hora s'aplicarien les reformes que des d'UCD no es van poder aplicar.

Així doncs, l'octubre de 1985 el Tribunal Suprem anul·la el Reial decret de 1980, forçant la publicació d'un nou decret sobre la reorganització del treball portuari. Ben entrats al 1986, es van iniciar un seguit de vagues per part dels estibadors en contra de les mesures que anava a prendre el PSOE. Aquestes mesures consistirien a establir una divisió entre els treballadors de contractació diària i els fixes. Els treballadors de contractació diària estan al torn de rotació, mecanisme pel qual s'asseguren treballar tots. La nova estratègia dels estibadors va consistir en el fet que tots els treballadors fixes passessin al torn de rotació (Ibarz Gelabert 1998: 167). Així mateix, aquesta vaga es va enfocar cap a l'empresa Contenemar. Durant el novembre de 1986 La Coordinadora es va quedar aïllada en la lluita, quan la patronal va signar amb l'administració i la resta de sindicats

portuaris. Amb la creació de les SEE, els ports petits de l'Estat Espanyol van desaparèixer, i conjuntament els treballadors de cadascun d'aquests.

Finalment, en una assemblea general, el conjunt d'estibadors decideixen acceptar la nova realitat que se'ls hi ha estat imposada, i contra la qual no poden mantenir el nivell de lluita de la darrera dècada. L'octubre de 1987, es decideix acceptar el Decret Llei de 1986, posant fi a la lluita iniciada el 1985. La Coordinadora haurà passat de ser un vaixell de guerra a un buc mercant, és a dir, s'haurà passat del sindicalisme de confrontació a un sindicalisme que tindrà com a objectiu la resolució de conflictes per la via pacífica, això volent dir que haurà de pactar amb la patronal i l'administració (Ibarz Gelabert 1998: 73).

METODOLOGIA I FONTS

La metodologia que es va establir per poder treballar amb les cintes de casset triades va ser triar dos enregistraments, el primer del 30 de setembre de 1982, que correspon a la segona assemblea de l'OEPB enregistrada, el segon enregistrament correspon al 24 d'octubre de 1988. A més dels enregistraments, a l'arxiu de l'OEPB també existien les actes originals de les assemblees.

Aleshores, per treballar amb les cintes de casset, el primer pas a realitzar va ser la descàrrega dels enregistraments en format MP3. Això es va aconseguir mitjançant l'adquisició d'un reproductor de casset que permetia passar els àudios de la cinta a un llapis de memòria. Un cop descarregats els àudios al llapis de memòria, s'introduïa a l'ordinador per tal de poder treballar amb ells i classificar-los, per això, es va fer servir el programa «Audacity». Mitjançant aquest programa també es pot apujar el volum en cas que es necessités o tractar fragments d'àudio que se sentien malament. Un cop s'obtenia un àudio «net», es va optar per fer servir un programa de transcripció, d'aquesta manera, a banda de tenir l'enregistrament, es podria llegir simultàniament.

El programa que es va fer servir per transcriure els enregistraments es diu «Descript». Aquesta part del treball, és, quantitativament, la que més temps va requerir. La principal dificultat que presentava el programa a l'hora de transcriure era que diferents fragments d'àudio no s'escoltaven nítidament, i, per tant, el programa ometia aquestes parts. Per solucionar això, vaig optar per repassar els àudios de manera manual i transcriure les parts on mancava informació. Cal destacar, que els talls que s'ometien corresponien a quan qui intervenia parlava amb accent andalús, estava situat lluny de l'enregistradora i quan s'utilitzava l'argot portuari. Amb tot això, la completa transcripció de les dues assemblees, la de 1982, composta per dues cintes de casset de tres quarts d'hora per cada cara, en total tres cares, i la de 1988, composta també per dues cintes de casset d'una hora de durada per cada cara, en total tres.

D'altra banda, el treball amb les actes també va requerir diversos procediments. Primer, per l'acta de 1982, la qual estava escrita a mà, es va haver de transcriure a ordinador. Un cop a l'ordinador, i mitjançant l'ATLAS.ti, es va codificar, d'aquesta manera, de cada acta vaig poder obtenir una sèrie de codis en comú amb relació a cada tema proposat per l'assemblea o discutit. En el cas de l'acta de 1988, aquesta estava escrita a màquina, fet que va permetre, mitjançant un escàner de fotocopiadora, digitalitzar-la i afegir-la a

l'ATLAS.ti. Prèviament, s'ha d'aplicar l'OCR «Optical Character Recognition», que permetrà seleccionar paràgrafs, i, a més, poder aplicar la intel·ligència artificial (IA) per a poder codificar. Els resultats que vaig obtenir a partir de la codificació amb la IA van ser prou satisfactoris, ja que les codificacions que obtenia a partir de les interrelacions entre paràgrafs ressaltaven elements que amb la codificació manual havia passat per alt (Lopezosa et al. 2023).

De la mateixa manera que amb les actes, les transcripcions dels àudios també es van afegir a l'ATLAS.ti, i vaig procedir tant amb la codificació manual d'aquestes com aplicant la codificació de la IA. Aquí, i a conseqüència de l'extensió de les transcripcions, vaig optar per identificar aquelles persones que parlaven, i, d'altra banda, tractar d'analitzar l'ambient de l'assemblea i establir una comparació entre l'assemblea de 1982 i 1988. Els codis que vaig emprar van ser: «Barullo», «Aplausos», «Insultos», «Risas» i «Idioma catalán». Quant a la codificació de la IA, aquesta va proporcionar un total de 1071 codificacions diferents, també sumant les manuals. L'ús d'aquesta eina, implementada el març de 2023, va resultar en oferir resultats positius en referència a les diferències d'ambient entre les dues assemblees.

CONCLUSIONS

A tall de conclusió, els elements a destacar entre una assemblea i l'altre son molt remarcables, tant pels àudios com per les assemblees. L'aplicació de la codificació mitjançant ATLAS.ti, i les eines que proporciona aquesta eina, han estat prou exitoses per a remarcar el seu ús en un futur, en cas de voler continuar analitzant assemblees i contingut de les mateixes.

D'una banda, a l'assemblea de 1982, els elements més destacats giren al voltant de l'economia, de fet, aquest apartat és el que quantitativament més ocupa entre les tres cintes de casset, així mateix cal remarcar que l'OEPB venia de vèncer en els judicis a la patronal i a l'administració, de manera que van rebre una gran quantitat de diners que havia de ser gestionada en concordança a l'esperit i ideologia de l'assemblea, per aquesta raó, la discussió sobre com repartir-se els diners és un tema que causa agitació i disputes verbals entre els assistents i els portaveus de l'assemblea. També cal remarcar, que a la primera cinta l'ambient i els discursos, tant d'assistents com de portaveus, tenen un to revolucionari, que a l'assemblea de 1988, és una única persona, Francisco Aroca (Paco), qui encara manté el discurs combatiu i subversor. En termes generals, el to de l'assemblea el 1988 és més conservador sobre com actuar de cara a la patronal, i, s'ha de remarcar, que deu anys de lluita contra la patronal, l'estat i tota la maquinària d'aquest, destinada a marginalar i desmotivar els treballadors, deixaran aquesta generació de treballadors que visqueren la fi del franquisme i la transició, amb perspectives emancipadores pel conjunt de la classe treballadora, molt tocada, havent de cedir i adaptar-se a les noves mesures del govern i Europa. En definitiva, sí que es pot notar el pas de sindicalisme de confrontació a un sindicalisme de concentració, dedicat a pactar amb la patronal i no oposar-s'hi de primeres.

BIBLIOGRAFIA

- GARAU, Miguel (2008). «5. Puerto de Barcelona 1976-1988». ESPAI EN BLANC (Coord.). *Luchas autónomas en los años setenta*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- IBARZ GELABERT, Jordi (1998). *Historia general de la Coordinadora: 1978-1998: la construcción de un espacio sindical portuario*. Barcelona: Coordinadora Estatal de Trabajadores del Mar.
- LOPEZOSA, Carlos; CODINA, Lluís; BOTÉ-VERICAD, Juan-José (2023). *Testeando ATLAS.ti con OpenAI: hacia un nuevo paradigma para el análisis cualitativo de entrevistas con Inteligencia artificial*. Barcelona: Departament de Comunicació.
- LUCCHETTI FARRÉ, Antoni (2002). *Canvi tecnològic i treball portuari. El canvi tecnològic als ports i la seva incidència en el treball portuari (1965-1995). Els casos dels ports de Barcelona, Gènova i Marsella*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

BLOC 2. SALUT PÚBLICA, ASSISTÈNCIA I ATENCIÓ SOCIAL

Simplificar els informes mèdics per incrementar la seva comprensió: un estudi preliminar a la Part Alta de Tarragona

Simplifying medical reports to increase their comprehensibility: a preliminary study in the Part Alta neighborhood of Tarragona

Paula HERNANDEZ CISNEROS
Orcid ID: 0009-0002-0077-0569

Resum

L'alfabetització en salut és la capacitat de les persones a tenir accés i comprendre la informació sanitària per prendre decisions adequades sobre la seva salut. A la pràctica diària, molts pacients troben dificultats per entendre la documentació tècnica que s'emet als centres sanitaris, com son els Informes Mèdics (IM). Aquest estudi preliminar de tipus observacional descriptiu avalua si un informe d'alta mèdica amb un vocabulari simplificat millora la comprensió dels pacients. Es va crear un informe adaptat (Informe 2) basat en un original (Informe 1), seguint pautes per facilitar-ne la comprensió. Els seixanta participants, de quaranta-cinc a vuitanta-cinc anys residents a la Part Alta de Tarragona, van respondre qüestionaris sobre comprensió dels informes. Els resultats mostren un increment de tres vegades en la puntuació del qüestionari relatiu a l'informe adaptat vers al de l'informe original. L'estudi mostra la necessitat de que el nostre sistema sanitari adapti els IM perquè resultin més comprensibles per a la població.

Paraules clau: Alfabetització en Salut, Informes Mèdics, Promoció de la Salut, Comprensió.

Abstract

Health literacy is the ability of people to have access to and understand health information in order to make appropriate decisions about their health. In daily practice, many patients struggle to understand technical documentation issued in healthcare centers, such as Medical Reports (MR). This preliminary observational study describes whether a medical discharge report with a simplified vocabulary improves patients' understanding. An adapted report (Report 2) was created based on an original (Report 1), followed by steps to facilitate comprehension. The sixty participants, aged forty-five to eighty-five years living in the Part Alta of Tarragona, answered questionnaires on report comprehension. The results show a three-fold increase in the score on the questionnaire related to the adapted report versus the original report. The study shows the need for our health system to adapt the MI to make them more understandable for the population.

Keywords: Health literacy, Medical Reports, Health Promotion, Comprehension.

L'ALFABETITZACIÓ EN SALUT COM A DETERMINANT DE LA SALUT

El Consorci Europeu d'Alfabetització en Salut (Health literacy s.d.), defineix el terme d'Alfabetització en Salut com:

Terme que es troba vinculat a l'alfabetització i comporta el coneixement, la motivació i les aptituds per a accedir, comprendre i aplicar la informació en temes de salut, amb la finalitat de fer valoracions i prendre decisions pel que concerneix temes quotidians de salut, prevenció de malalties i foment de la salut, amb la intenció de mantenir o millorar la qualitat de vida en el transcurs d'aquesta.

Aquest concepte no només implica que el pacient rebi la informació per part del professional sanitari, sinó que també pugui desenvolupar habilitats per interpretar i valorar l'estat de salut de manera autònoma, millorant d'aquesta manera la promoció i el control sobre la pròpia salut.

L'alfabetització en salut s'ha identificat com un determinant crucial de la salut. La OMS defineix els determinants de salut com: “les circumstàncies en les que les persones neixen, creixen, treballen, viuen i envelleixen, inclòs el conjunt més ampli de forces i sistemes que influeixen sobre les condicions de la vida quotidiana” (Determinantes sociales de la salud s. d.)

L'any 2019 es va realitzar una revisió sistemàtica d'estudis en els quals es relacionava l'escassa alfabetització sanitària amb els resultats sanitaris (Berkman et al. 2019), i es va determinar que:

La baixa alfabetització en salut es va associar sistemàticament amb més hospitalitzacions; major ús de l'atenció d'emergència; menor recepció de mamografies i vacunes contra la grip; menor capacitat per a interpretar etiquetes i missatges de salut [...] i entre les persones majors, un pitjor estat de salut general i majors taxes de mortalitat.

Així mateix, les intervencions que inclouen l'alfabetització en salut han demostrat:

a) Disminució significativa de l'ús dels serveis d'urgències i emergències; b) Disminució en l'estada hospitalària; c) Major adherència als plans de tractament i indicacions saludables; d) Disminució de la mortalitat; e) Contribució en la reducció de la complexitat de l'atenció mèdica; f) Augment de la comprensió de la informació de salut; i, g) Millora de la percepció de suport entre els pacients (Hernandez 2019).

JUSTIFICACIÓ DE L'ESTUDI: INVESTIGAR SOBRE ALFABETITZACIÓ EN SALUT

L'ús de llenguatge excessivament tècnic i complex en informes mèdics dificulta que molts pacients comprenguin adequadament la informació que se'ls proporciona. Aquesta problemàtica es va veure agreujada durant la pandèmia de COVID-19, quan la

comunicació oral directa entre pacients i professionals es va reduir, ampliant la bretxa comunicativa.

A més a més, els resultats de l'enquesta europea HLS-EU sobre alfabetització en salut (Health literacy s.d.) indiquen que a Espanya, un 50,8% de la població té un nivell problemàtic o inadequat d'alfabetització en salut. Aquests resultats reforcen la necessitat d'investigar noves vies de comunicació que facilitin la comprensió dels informes mèdics. ¿Per què s'ha seleccionat el barri de la Part Alta de Tarragona? La Part Alta o Barri antic de Tarragona, configura el nucli a partir del qual es va desenvolupar urbanísticament la ciutat. Durant la seva fundació en època romana, va funcionar com a espai predominantment administratiu del qual formaven part nombrosos espais monumentals (el circ, el fòrum provincial i el temple d'August). Durant l'edat mitjana es va transformar en el principal nucli residencial de la ciutat, quedant envoltat per l'antiga muralla romana i la medieval. No seria fins al segle XVI que les noves construccions se situen fora muralles. L'antic nucli urbà quedaria comprès tant pel complex eclesiàstic de l'arquebisbat, com per habitatges, l'Ajuntament i la plaça central. Com a conseqüència, en l'actualitat, en aquest espai hi conflueixen famílies establertes des de fa diverses generacions, de baix/mig poder adquisitiu, al costat d'un grup de població jove i/o amb un cert nivell de vida que s'ha desplaçat al barri després de la revaloració del patrimoni, pel seu interès en la remodelació de pisos, la situació, el seu encant... Per tant, la mostra seleccionada per l'estudi es basa en un context sociodemogràfic concret amb l'objectiu de captar un col·lectiu representatiu i ajustat a la realitat poblacional.

OBJECTIUS DE L'ESTUDI

Sota aquest context, es plantegen les següents preguntes de recerca per al present estudi: com es podria incrementar la comprensió dels informes mèdics per part de la població? Quines conseqüències presentaria una correcta assimilació dels informes mèdics per a la salut dels pacients? Quines eines utilitzen els usuaris/as per a entendre els informes mèdics?

Partint d'aquestes qüestions es formula una recerca amb l'objectiu de presentar un model d'informe simplificat per als usuaris, així com avaluar si una millora de la comprensió dels documents mèdics contribueix a la promoció de la salut del pacient. D'aquesta manera, també s'espera conèixer la percepció de la comprensió dels informes de salut de la mostra, i determinar els recursos que presenten les persones participants per entendre els informes d'alta mèdica.

DISSENY DE L'ESTUDI

L'estudi es va realitzar a la Part Alta de Tarragona, seleccionant seixanta participants d'entre quaranta-cinc i vuitanta-cinc anys residents en aquesta zona. Els participants van ser reclutats en dues farmàcies locals, garantint una mostra representativa d'un context socioeconòmic divers.

Es va dissenyar un informe mèdic simplificat (Informe 2) a partir d'un informe original cedit per un hospital de Barcelona (Informe 1), seguint les pautes del manual de la professora Rosa Estopà (Juvinyà-Canal, Bertran-Noguer i Suñer-Soler 2018), adaptant el llenguatge i la seva estructura per facilitar-ne la comprensió. A continuació, es van crear qüestionaris per valorar la comprensió dels participants, alternant fragments que avaluaven la comprensió de l'Informe 1 amb la del Informe 2 per evitar efectes de memorització, preguntes sociodemogràfiques i qüestions relatives a la Alfabetització en Salut i a la Promoció de la Salut.

RESULTATS

Pel que fa a les variables sociodemogràfiques, els resultats mostren una representació igualitària entre homes i dones, amb una majoria de participants entre quaranta-cinc i cinquanta-cinc anys, i un alt nivell d'estudis en la mostra. Tot i això, els resultats indiquen que el nivell d'estudis no sempre és un factor determinant per a la comprensió dels informes mèdics.

Els resultats van evidenciar que la versió simplificada de l'informe mèdic millora significativament la comprensió respecte a la versió original. Les dones van mostrar un lleuger increment en la comprensió de l'informe simplificat, i tant persones amb estudis bàsics com universitaris van experimentar un increment substancial en la comprensió amb la versió adaptada. Això suggereix que la simplificació beneficia una àmplia gamma de pacients, independentment del seu nivell educatiu.

A més, es va detectar que els participants que creien entendre bé els informes mèdics actuals no sempre obtenien millors puntuacions en les preguntes del qüestionari, la qual cosa podria implicar una falsa sensació de comprensió, que podria comportar errors en la interpretació i, per tant, afectar negativament la salut del pacient.

CONCLUSIONS

En aquest estudi observacional es demostra que una versió simplificada del IM, amb un llenguatge adaptat al pacient augmenta la comprensió del text de manera significativa. Els participants que refereixen entendre fàcilment els IM generals no presenten una millora en l'assimilació de l'informe original respecte als que assenyalen tenir dificultats per a entendre'ls, que suposen la meitat dels enquestats; això podria donar lloc a l'aparició d'interpretacions errònies que suposarien un problema per al pacient. Alguns conceptes continuen presentant una dificultat per a ser entesos, encara que se simplifiqui la seva expressió, la qual cosa indica la necessitat de reforçar l'explicació d'aquesta mena de termes. A més, es determina que el nivell d'estudis dels participants podria no representar un avantatge per a entendre millor els textos, posant de manifest la necessitat d'ampliar el contingut sobre salut en la planificació del Sistema Educatiu. S'observa la següent seqüència causal: una major comprensió dels IM incrementa el coneixement sobre la salut dels participants i, per consegüent, podria augmentar la seva

autocura. Per això, es conclou que entendre millor els IM incrementa el seu nivell d'Alfabetització en Salut. No obstant això, és necessari realitzar nous estudis amb instruments que avaluin el grau de la AeS en totes les seves dimensions. El recurs més utilitzat pels enquestats per a resoldre els dubtes originats sobre els resultats mèdics és preguntar directament al/la metge, seguit de preguntar a un familiar.

El present treball representa una prova de concepte preliminar per a futures recerques i exposa una necessitat del nostre Sistema Sanitari: incrementar la comprensió dels Informes Mèdics per part de la població.

BIBLIOGRAFIA

BERKMAN, Nancy D., SHERIDAN, Stacey. L., DONAHUE, Katrina, HALPERN, David, & CROTTY, Karen (2019). «Low health literacy and health outcomes: an updated systematic review». *Annals of Internal Medicine*, 155-2, 97-107.

Determinantes sociales de la salud. (s. d.). Web de la Pan American Health Organization, [<https://www.paho.org/es/temas/determinantes-sociales-salud>]. Data de consulta: 11 de març de 2021.

HERNANDEZ BOHORQUEZ, Laura Marcela (2020). *Aportes de la alfabetización en salud al modelo colombiano de atención salud: revisión sistemática de literatura*. Bogotá: Pontificia Universidad Javeriana.

Health Literacy: HLS-EU The Movie (s.d). *Hls-Eu*. (s. d). Health Literacy Europe, [<https://www.healthliteracyeurope.net/hls-eu>]. Data de consulta: 10 d'octubre de 2021.

JUVINYÀ-CANAL, Dolors, BERTRAN-NOGUER, Carme, & SUÑER-SOLER, Rosa (2018). «Alfabetización para la salud, más que información». *Gaceta sanitaria*, 32-1, 8-10.

Adherència a la dieta Mediterrània durant l'embaràs i problemes de comportament dels fills als quatre anys

Adherence to the Mediterranean diet during pregnancy and behavioral problems of children at four years

Esther CENDRA DUARTE*

Orcid ID: 0000-0001-8593-9401

Josefa CANALS SANS**

Orcid ID: 0000-0002-6209-9558

Lucía IGLESIAS VÁZQUEZ**

Orcid ID: 0000-0001-7131-4144

Francisco Manuel MARTÍN LUJÁN* **

Orcid: 0000-0003-0359-3588

Victoria ARIJA VAL* **

Orcid ID: 0000-0002-1758-0975

Resum

La nutrició materna durant l'embaràs és clau per al desenvolupament cerebral fetal i s'ha relacionat amb la salut mental en la descendència. Aquest estudi investiga l'impacte de la dieta Mediterrània sobre els problemes de comportament dels fills a quatre anys, analitzant 231 parelles mare-fill d'un assaig clínic a Tarragona. Es va avaluar l'adherència materna a la dieta Mediterrània a través d'un qüestionari de freqüència de consum i el comportament dels nens amb el qüestionari Child Behavior Checklist 1½-5. Una major adherència prenatal a la dieta Mediterrània es va associar amb menys problemes d'atenció, agressivitat, símptomes depressius i hiperactivitat en els nens. Aquest efecte destaca el paper rellevant de la dieta Mediterrània i la importància de l'alimentació materna en el desenvolupament fetal.

Paraules clau: embaràs, nutrició materna, infant, comportament infantil, dieta mediterrània.

Abstract

Maternal nutrition during pregnancy is a crucial factor in fetal brain development and has been associated with the mental health of offspring. This study examines the influence of the Mediterranean diet on behavioural problems in children at age four, in a sample of 231 mother-child pairs from a clinical trial in Tarragona. Maternal adherence to the Mediterranean diet was evaluated using a food frequency questionnaire, and the children's behaviour was assessed with the Child Behaviour Checklist 1½-5. The results demonstrated that greater prenatal adherence to the Mediterranean diet was associated

* Universitat Rovira i Virgili, Institut Català de la Salut.

** Universitat Rovira i Virgili, Institut d'Investigació Sanitària Pere Virgili.

with fewer problems related to attention, aggression, depressive symptoms, and hyperactivity in children. These findings highlight the beneficial effects of the Mediterranean diet and the significance of maternal nutrition in fetal development.

Keywords: pregnancy, maternal nutrition, child, child behavior, mediterranean diet.

INTRODUCCIÓ

Els trastorns mentals són un problema de salut global molt prevalent, amb un augment del 48,1% en els darrers trenta anys (GBD 2019 Mental Disorders Collaborators 2022). Durant la infància, els problemes emocionals i de comportament constitueixen una part important de les dificultats a llarg termini dels nens (National Collaborating Centre for Mental Health (UK) 2013). Aquests problemes, si es manifesten durant la primera infància, sovint persisteixen al llarg de la vida, augmentant el risc de fracàs escolar, abús de substàncies, conductes delictives i inestabilitat emocional (Frick & Kemp 2021). A Europa, un estudi amb 7.682 nens de sis a onze anys va trobar que el 12,8% tenia un trastorn mental (Kovess-Masfety et al. 2016), mentre que un altre estudi internacional sobre nens menors de set anys va reportar una prevalença del 20,1% (Vasileva et al. 2021). A Catalunya (Espanya), i de manera similar en altres països, els trastorns amb major prevalença en les poblacions infantils inclouen els trastorns de conducta, el trastorn per dèficit d'atenció i hiperactivitat, i els trastorns d'ansietat (Kusters et al. 2021; Okwori 2022).

El període prenatal és crític per a la maduració cerebral i el neurodesenvolupament (Stiles & Jernigan 2010). Factors com el consum de tabac i alcohol, l'estrès psicològic i l'obesitat de la mare poden influir negativament en aquest procés (Reynolds et al. 2019). A més, l'alimentació materna juga un paper clau en el desenvolupament neuroconductual del nadó (Cortés-Albornoz et al. 2021). La programació fetal descriu com els factors ambientals adversos poden afectar el creixement i el desenvolupament del fetus (Reynolds et al. 2019).

Una dieta mediterrània, rica en aliments no processats, vegetals, fruites, peix, i oli d'oliva (Trichopoulou et al. 2014), ha demostrat tenir beneficis per al desenvolupament neurològic dels nens (Miyake et al. 2020). L'adherència a aquesta dieta durant l'embaràs s'ha associat amb menys problemes d'atenció, agressivitat, depressió i ansietat en els infants (Steenweg-de Graaff et al. 2014). Investigacions recents han destacat la relació entre la dieta mediterrània materna i els resultats conductuals dels fills, suggerint que una baixa adherència a aquest patró alimentari augmenta el risc de problemes externs i trets autistes en els nens (House et al. 2018).

L'objectiu principal d'aquest estudi era avaluar com l'adherència a la dieta mediterrània durant l'embaràs influeix en els resultats conductuals dels nens a l'edat de quatre anys, dins d'una cohort de dones sanes de la regió mediterrània espanyola.

MÈTODES

La població d'aquests anàlisis pertany a l'estudi ECLIPSES, una investigació comunitària realitzada amb dones embarassades de Tarragona (Catalunya, Espanya) (Arija et al. 2014). L'objectiu era avaluar els efectes dels factors dietètics, psicològics i ambientals durant l'embaràs en la salut del a mare i els fills. Les participants van ser reclutades durant la seva visita rutinària amb les llevadores als centres d'atenció primària. Els criteris d'inclusió eren ser majors de divuit anys, tenir menys de dotze setmanes de gestació, absència d'anèmia, i entendre el català o el castellà.

Aquest estudi va evolucionar a l'ECLIPSES-NEN, que inclou un seguiment dels fills fins als quatre anys per avaluar-ne el desenvolupament neurocognitiu i conductual. Els anàlisis es van fer amb dades de 231 parelles mare-fill, incloent informació sobre l'adherència a la dieta mediterrània durant l'embaràs i l'avaluació del comportament dels nens als quatre anys. Les baixes es devien a l'abandonament voluntari, complicacions de la mare o el fetus, avortaments espontanis, entre d'altres. Els hàbits dietètics de les mares es van avaluar mitjançant un qüestionari de freqüència alimentària (FFQ), validat a la nostra població (Trinidad Rodríguez et al. 2008). Les participants van reportar el seu consum habitual d'aliments a les setmanes dotze, vint i quatre, i trenta-sis de gestació. Per avaluar l'adherència a la dieta mediterrània, es va utilitzar l'índex de Dieta Mediterrània (rMED) (Trichopoulou et al. 2003), que considera el consum de nou components dietètics: fruites, verdures, llegums, cereals, peix i oli d'oliva com a aliments saludables i típics del patró mediterrani, i carns, productes lactis i alcohol com a aliments no característics del patró mediterrani. L'adherència es va calcular per a cada trimestre i es va fer una mitjana global de l'embaràs. El comportament dels nens es va avaluar amb el «Child Behavior Checklist» (CBCL 1½-5), un qüestionari contestat pels pares del nen que avalua els problemes emocionals, conductuals i socials dels nens (Achenbach & Rescorla 2000). Del total de noranta-nou ítems a contestar, s'agrupen en escales avaluable relacionades amb comportament internalitzant i externalitzant. Les puntuacions altes indiquen major disfunció conductual o emocional. Es van utilitzar models de regressió lineal múltiple per avaluar l'associació entre l'adherència a la dieta mediterrània materna i els resultats conductuals, ajustant per variables com l'IMC matern al primer trimestre, tabaquisme, ansietat, educació materna, edat gestacional, duració de la lactància materna, sexe del nen i qualitat de la dieta del nen. Els resultats es van considerar estadísticament significatius amb un p-valor <0.05.

RESULTATS

Els nens de mares amb una adherència baixa o moderada a la dieta mediterrània van obtenir puntuacions significativament més altes en problemes d'atenció (p-valor: 0.008) i comportament agressiu (p-valor: 0.010), tots dos inclosos en els problemes externalitzants, que també van mostrar puntuacions més elevades (p-valor: 0.004), així com en problemes totals (p-valor: 0.047). Els problemes depressius (p-valor: 0.018), el trastorn per dèficit d'atenció i hiperactivitat (p-valor: 0.008) i els problemes

oposicionistes desafiants (p-valor: 0.038) també van obtenir puntuacions més altes en comparació amb els infants de mares amb una alta adherència a la dieta. Els anàlisis van demostrar que una alta adherència prenatal a la dieta mediterrània, en comparació amb una adherència baixa o moderada, es va associar de forma significativa amb puntuacions més baixes en les següents escales del CBCL 1½-5: problemes d'atenció (p-valor: 0.002), comportament agressiu (p-valor: 0.020), problemes externalitzants (p-valor: 0.002), problemes totals (p-valor: 0.036), problemes depressius (p-valor: 0.018) i problemes de dèficit d'atenció i hiperactivitat (p-valor: 0.005).

En comparació amb una adherència baixa o moderada a la dieta mediterrània, una alta adherència prenatal es va associar de manera independent amb una menor probabilitat d'obtenir puntuacions clíniques en problemes d'atenció (p-valor: 0.005), problemes externalitzants (p-valor: 0.001), problemes totals (p-valor: 0.016), problemes depressius (p-valor: 0.042) i problemes de dèficit d'atenció i hiperactivitat (p-valor: 0.024).

CONCLUSIONS

Una major adherència a la dieta mediterrània durant l'embaràs s'associa amb una reducció dels problemes de comportament en infants de quatre anys, especialment en casos de trastorn per dèficit d'atenció i hiperactivitat, problemes externalitzants i depressius. Aquests resultats subratllen la importància de la nutrició materna prenatal per al desenvolupament adequat de l'infant i la seva salut mental a llarg termini, destacant els beneficis de la dieta mediterrània.

BIBLIOGRAFIA

- ACHENBACH, T. M., & RESCORLA, L. A. (2000). *Manual for the ASEBA Preschool Forms & Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont.
- ARIJA, V., FARGAS, F., MARCH, G., ABAJO, S., BASORA, J., CANALS, J., RIBOT, B., APARICIO, E., SERRAT, N., HERNÁNDEZ-MARTÍNEZ, C., & ARANDA, N. (2014). «Adapting iron dose supplementation in pregnancy for greater effectiveness on mother and child health: protocol of the ECLIPSES randomized clinical trial». *BMC Pregnancy and Childbirth*, 14, 33.
- CORTÉS-ALBORNOZ, M. C., GARCÍA-GUÁQUETA, D. P., VELEZ-VAN-MEERBEKE, A., & TALERO-GUTIÉRREZ, C. (2021). «Maternal Nutrition and Neurodevelopment: A Scoping Review». *Nutrients*, 13(10), 3530.
- FRICK, P. J., & KEMP, E. C. (2021). «Conduct Disorders and Empathy Development». *Annual review of clinical psychology*, 17, 391-416.
- GBD 2019 Mental Disorders Collaborators. (2022). «Global, regional, and national burden of 12 mental disorders in 204 countries and territories, 1990-2019: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2019». *The Lancet Psychiatry*, 9(2), 137-150.

HOUSE, J. S., MENDEZ, M., MAGUIRE, R. L., GONZALEZ-NAHM, S., HUANG, Z., DANIELS, J., MURPHY, S. K., FUEMMELER, B. F., WRIGHT, F. A., & HOYO, C. (2018). «Periconceptional maternal mediterranean diet is associated with favorable offspring behaviors and altered CpG methylation of imprinted genes». *Frontiers in Cell and Developmental Biology*, 6, 107.

KOVES-MASFETY, V., HUSKY, M. M., KEYES, K., HAMILTON, A., PEZ, O., BITFOI, A., CARTA, M. G., GOELITZ, D., KUIJPERS, R., OTTEN, R., KOÇ, C., LESINSKIENE, S., & MIHOVA, Z. (2016). «Comparing the prevalence of mental health problems in children 6–11 across Europe». *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 51(8), 1093-1103.

KUSTERS, M. S. W., PÉREZ-CRESPO, L., CANALS, J., & GUXENS, M. (2021). «Lifetime prevalence and temporal trends of incidence of child's mental disorder diagnoses in Catalonia, Spain». *Spanish Journal of Psychiatry and Mental Health*, 16(1), 24-31.

MIYAKE, Y., TANAKA, K., OKUBO, H., SASAKI, S., & ARAKAWA, M. (2020). «Maternal consumption of vegetables, fruit, and antioxidants during pregnancy and risk for childhood behavioral problems». *Nutrition*, 69, 110572.

National Collaborating Centre for Mental Health (UK) & Social Care Institute for Excellence (UK) (2013). *Antisocial Behaviour and Conduct Disorders in Children and Young People: Recognition, Intervention and Management*. Leicester (UK): British Psychological Society.

OKWORI, G. (2022). «Prevalence and correlates of mental health disorders among children & adolescents in U.S». *Children and Youth Services Review*, 136, 106441.

REYNOLDS, L. P., BOROWICZ, P. P., CATON, J. S., CROUSE, M. S., DAHLEN, C. R., & WARD, A. K. (2019). «Developmental Programming of Fetal Growth and Development». *The Veterinary clinics of North America. Food animal practice*, 35(2), 229-247.

STEENWEG-DE GRAAFF, J., TIEMEIER, H., STEEGERS-THEUNISSEN, R. P. M., HOFMAN, A., JADDOE, V. W. V., VERHULST, F. C., & ROZA, S. J. (2014). «Maternal dietary patterns during pregnancy and child internalising and externalising problems. The Generation R Study». *Clinical nutrition (Edinburgh, Scotland)*, 33(1), 115-121.

TRICHOPOULOU, A., COSTACOU, T., BAMIA, C., & TRICHOPOULOS, D. (2003). «Adherence to a Mediterranean diet and survival in a Greek population». *The New England journal of medicine*, 348(26), 2599-2608.

TRICHOPOULOU, A., MARTÍNEZ-GONZÁLEZ, M. A., TONG, T. Y. N., FOROUHI, N. G., KHANDELWAL, S., PRABHAKARAN, D., MOZAFFARIAN, D., & de LORGERIL, M. (2014). «Definitions and potential health benefits of the Mediterranean diet: views from experts around the world». *BMC Medicine*, 12, 112.

TRINIDAD RODRÍGUEZ, I., FERNÁNDEZ BALLART, J., CUCÓ, G., BIARNÉS JORDÀ, E., & ARIJA VAL, V. (2008). «Validación de un cuestionario de frecuencia de consumo alimentario corto: reproducibilidad y validez». *Nutrición Hospitalaria*, 23(3), 242-252.

VASILEVA, M., GRAF, R. K., REINELT, T., PETERMANN, U., & PETERMANN, F. (2021). «Research review: A meta-analysis of the international prevalence and comorbidity of mental disorders in children between 1 and 7 years». *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 62(4), 372-381.

Migración y salud. Itinerarios terapéuticos de inmigrantes subsaharianos con esquistosomiasis en Cataluña

Migration and health. Therapeutic itineraries of Saharan immigrants with schistosomiasis in Catalonia

Marcelo BARRERA

Universitat Rovira i Virgili

Orcid ID: 0000-0003-2157-8402

Katherine Sofia MENESES JIMÉNEZ

Universidad del Desarrollo (Chile)

Orcid ID: 0000-0001-6079-8083

Resumen

Este trabajo presenta un análisis de carácter antropológico en el que se aborda la experiencia de vivir en Cataluña con la infección por esquistosomiasis. Desde una metodología cualitativa nos enfocamos principalmente en el abordaje de los itinerarios terapéuticos, el acceso al sistema de salud y los modelos y prácticas de atención a partir de tres casos de migrantes provenientes de países donde la enfermedad es endémica, situados en África subsahariana.

Palabras clave: Esquistosomiasis, antropología médica, experiencia, itinerarios terapéuticos.

Abstract

This paper presents an anthropological analysis that addresses the experience of living in Catalonia with schistosomiasis infection. Using a qualitative methodology, we focus mainly on the approach to therapeutic itineraries, access to the health system, and care models and practices based on three cases of migrants from countries where the disease is endemic, located in sub-Saharan Africa.

Keywords: Schistosomiasis, medical anthropology, experience, therapeutic itineraries

INTRODUCCIÓN

La esquistosomiasis se define desde el punto de vista biomédico como una enfermedad parasitaria aguda y crónica causada por duelas sanguíneas (trematodos) del género *Schistosoma* que se contagia en el contacto con aguas dulces contaminadas (WHO, 2023). En tal sentido, es habitual que la infección se contraiga por vía cutánea al momento de realizar tareas agrícolas, recreativas y/o domésticas en aguas infestadas. Hay constancia de la transmisión de la enfermedad en setenta y ocho países, aunque es endémica en cincuenta y uno, distribuidos en zonas tropicales y subtropicales de África, Sudamérica, Próximo Oriente y Este de Asia (Roure et al, 2017). Es incluida dentro de

las enfermedades desatendidas y se estima a nivel global la existencia de 250 millones de personas infectadas y de más de 600 millones en riesgo de infección. Se calcula que el 90% de las personas que requieren tratamiento viven en África.

La esquistosomiasis suele desarrollar dos grandes síndromes clínicos: la afectación urogenital y la intestinal. En el caso de la esquistosomiasis intestinal puede producir diarrea, dolor abdominal y sangre en las heces. En los casos avanzados es frecuente la hepatomegalia, que se asocia frecuentemente a ascitis e hipertensión portal. El signo más frecuente de la esquistosomiasis urogenital es la hematuria. En estadios avanzados, la enfermedad puede generar lesiones renales, fibrosis de la vejiga y los uréteres y cáncer de vejiga. Las mujeres con esquistosomiasis urogenital pueden presentar lesiones genitales, hemorragias vaginales y dispareunia. En el hombre puede ocasionar también trastornos de la vesícula seminal, la próstata y otros órganos. En su fase crónica puede presentar infertilidad, insuficiencia renal crónica, hipertensión pulmonar, cirrosis hepática e ictus (WHO, 2023).

En Europa la enfermedad se diagnostica principalmente entre personas migrantes originarias de países donde la enfermedad es endémica y entre viajeros internacionales expuestos a aguas contaminadas por el parásito. En las últimas décadas ha habido un aumento de la prevalencia de la enfermedad en Cataluña producto del flujo creciente de inmigrantes procedentes de zonas endémicas (Roure et al. 2017). En lo que refiere al tratamiento, supone dos tomas distanciadas por quince días del fármaco denominado praziquantel (que puede tener efectos secundarios, como mareos intensos).

En este contexto, en este trabajo abordaremos los itinerarios terapéuticos y los modelos de prácticas de atención en salud de tres migrantes provenientes de países de África Subsahariana.

METODOLOGÍA

En la investigación utilizamos un diseño exploratorio, con un enfoque epistemológico interpretativo y una estrategia teórico-metodológica de tipo cualitativa. El procedimiento de muestreo elegido para seleccionar a los participantes es intencional y la población de estudio está compuesta por hombres y mujeres mayores de dieciocho años diagnosticados con esquistosomiasis que provienen de países endémicos (población de África subsahariana), que reciben atención médica en los Centros de Atención Primaria de la Salud -CAPS- emplazados en dos municipios de Cataluña. En tal sentido, en los meses de noviembre a diciembre del año 2023 realizamos nueve entrevistas semi-estructuradas a pacientes que un año antes habían sido diagnosticados con la enfermedad en el marco de un estudio biomédico de cribado efectuado en el año 2022 que, como ya señalamos, contó con un total de 529 personas, de las cuales 185 resultaron positivas. Posteriormente, también efectuamos entrevistas a cuatro integrantes del equipo de salud que llevó adelante el estudio. Por último, se debe destacar que las entrevistas fueron grabadas, previo consentimiento de los entrevistados.

ITINERARIOS TERAPÉUTICOS Y MODELOS DE ATENCIÓN. EL ABORDAJE DE TRES CASOS

En muchas áreas rurales de África subsahariana, el acceso a servicios de salud es limitado, lo que agrava la transmisión, además la expansión de proyectos de infraestructura, como la construcción de represas, ha modificado los ecosistemas naturales, afectando la propagación de enfermedades como la esquistosomiasis. En muchas comunidades afectadas por la esquistosomiasis, las creencias y prácticas locales de salud juegan un papel fundamental en cómo se percibe y se trata la enfermedad. Estos conocimientos tradicionales son retomados por las personas en los contextos de recepción luego de migrar, por lo que su abordaje es esencial, en tanto pueden afectar la aceptación y adherencia al tratamiento para la esquistosomiasis, así como sus itinerarios terapéuticos. Su comprensión es esencial para implementar programas de salud más efectivos que integren la medicina occidental con las prácticas y saberes de los territorios de origen. Los itinerarios terapéuticos corresponden al conjunto de procesos implicados en la búsqueda de una terapia, los que comienzan cuando aparece o se percibe un problema de salud. Este conjunto se forma a partir de todas las decisiones, que pueden variar desde la inacción hasta la adopción de diferentes modelos de atención, autoaplicados o proporcionados por terceros, y que pueden tener distintos niveles de complejidad (Sindzingre 1985 en Lamarque y Moro Gutiérrez, 2020: 2).

A continuación, se presentan tres itinerarios terapéuticos de los participantes del estudio: Obi¹, migró desde Senegal a Italia hace ocho años, para luego trasladarse a Cataluña. Trabaja en actividades de jardinería y vive con dolores vinculados a la enfermedad (dolor abdominal, hematuria y disuria) desde que llegó a España. Para tratar sus malestares ha hecho uso de distintas instancias asistenciales y terapéuticas, desde atención biomédica hasta saberes y cuidados legos y conocimientos familiares. Menéndez (1992) señala que, es en el seno familiar donde se da la mayor frecuencia de padecimientos, diagnósticos, actividades de asistencia y de curación, pudiendo identificarse allí el inicio de la carrera del enfermo. Obi describe:

Mi madre me mando desde África, la gente de nuestro [país] cuando viaja, mi madre me lo mandó. Es un árbol molido, y va a tratar casi tres meses. Cuando yo bebo esto, ya mucho mejor. (...) Lo tomo con leche a la noche y al *mati*, cada hora voy al baño. Tomé esto tres meses, lo tomo cinco días y luego lo dejo tres.

En este sentido, el participante cuenta con una dosificación determinada desde la autoatención. A su vez consulta, luego de la recomendación de un amigo, con un sabio (curandero) de su pueblo de origen, quien le envía, tras el pago de cuarenta euros, la misma medicación aconsejada por su madre. Así, ésta práctica curativa es aprehendida en el país de origen y replicada transnacionalmente como parte de los hábitos de cuidado y sanación. Obi paralelamente llega al estudio por la recomendación del personal de salud

¹ Este como todos los nombres de los entrevistados se ficcionaron a fin de preservar la confidencialidad de éstos.

del hospital de su zona de residencia. Una vez en la Unidad de Salud Internacional le diagnostican esquistosomiasis y se le administra el fármaco praziquantel, cuya dosificación es combinada con la toma del brebaje a base de hierbas. El paciente reconoce la eficacia conjunta de todas las formas terapéuticas utilizadas y señala:

Yo le dije, madre me dieron una pastilla acá y estaba muy bonito y mi madre me dijo, no hay problema igual mi madre me manda para beber y le dije, madre fui al baño y no saqué nada y mi madre me dijo, lo que estaba en tu barriga esta finito. (...) Todo está bien, lo que me manda mi madre está bien, la pastilla está bien.

Para Obi, la medicina popular sigue formando parte de su proceso de sanación, incluso en el nuevo contexto cultural y combina de manera sincrética y complementaria ambas formas de tratamiento, esto desafía la visión jerárquica del modelo biomédico y conjuga elementos simbólicos y estructurales, así los pacientes adaptan, modifican y/o complementan los tratamientos con sus propios conocimientos.

Kwame, de veintiséis años y originario de Nigeria, señala sentir dolores desde que vivía ahí. En su pueblo le facilitaron medicina a base de hierbas que al igual que a Obi le permitió purgar: «la he bebido, y me ha salido algo, como caca, como lo que tenía adentro y me salió» pese a este tratamiento los malestares continuaron y tuvo que trasladarse a vivir con sus tías a la capital, Dakar. En este contexto las desigualdades estructurales se rebelan frente a la posibilidad de manejar la infección en entornos de vida precarios, donde el conocimiento local no fue suficiente para aliviar el padecer de Kwame. Ya adulto se traslada a vivir a Cataluña donde adquiere el tratamiento biomédico al unirse al estudio. En su travesía también se evidencia un proceso de migración terapéutica. Otro caso, es el de Amina cuyos síntomas padecidos por muchos años se intensificaron luego del nacimiento de su único hijo. Tras diferentes trayectorias y constantes consultas con diversas especialidades biomédicas, logra dar con un diagnóstico a lo que refiere como «suerte», pues señala que la benefició crecer en una familia acomodada de Senegal y pudo acceder a educación en Francia y luego en España. Este itinerario evidencia el desconocimiento de la enfermedad por parte del personal de salud de atención primaria, lo que ralentizó su acceso al tratamiento. Desde el equipo biomédico se reconoce la importancia de manejar conocimientos respecto a los procesos y estrategias de autoatención de la enfermedad y uso de medicinas tradicionales en el proceso terapéutico de los pacientes, aunque en la práctica no los consultan:

Si se pudiera, sería bueno que hubiera esa comunicación, el saber qué están tomando y qué beneficios se puede traer. Porque algunas medicinas, incluso las hierbas pueden interferir también con ciertos medicamentos nuestros (...). Entonces por eso a veces estas complicadas situaciones, con pacientes que son, por ejemplo, los africanos, pues que a lo mejor son más animistas, ¿no? tienen otras culturas que tienen esa idea de que realmente tú le estás quitando su energía vital o la sangre ¿no?, es que sí, en realidad me refiero a un nivel último, la sangre es energía (...).

O sea, qué tendríamos que hacer que eso, en lugar de a veces prejuizar (miembro del equipo de salud).

Esta dificultad es atribuida a la escasez de recursos, entre ellos de personal sanitario, los limitados tiempos de atención y la presión asistencial. Castro (2011) destaca que una de las consecuencias del ejercicio del poder médico es la capacidad de imponer sus propios esquemas de percepción y valoración de la realidad, así como las normas de operación y evaluación de los distintos actores en el ámbito sanitario (Bordes 2019), reproduciendo la hegemonía/subalternidad de la medicina occidental por sobre otros saberes considerados no científicos.

Las causas de la enfermedad se presentan como negociaciones entre los significados culturales y médicos, según la integración o el deseo de ser integrado por parte del paciente en la comunidad de llegada, como es el caso de Obi, lo que genera tensiones cuando el sistema biomédico no contempla las complejidades de las experiencias de salud migrantes. El desconocimiento general del personal médico de atención primaria (el que no forma parte del estudio) sobre la esquistosomiasis y la falta de tiempo para evaluar las trayectorias terapéuticas no biomédicas generan un ambiente de incomprensión mutua. A pesar de las intenciones de algunos profesionales sanitarios de respetar y comprender otras cosmovisiones médicas, como lo expresa una enfermera, la realidad práctica impone limitaciones, como la falta de tiempo y recursos.

Los relatos de estos pacientes migrantes muestran cómo el pluralismo asistencial² y la búsqueda transnacional de atención médica son prácticas fundamentales en la vida de quienes padecen esquistosomiasis. Aunque distintos mecanismos de autoatención³ de enfermedad pueden coexistir en la vida cotidiana de estos pacientes, las tensiones entre ellos reflejan estructuras de poder más profundas que deben ser consideradas por los profesionales de la salud para mejorar la atención a poblaciones migrantes. La esquistosomiasis, al ser una enfermedad desatendida en contextos de migración, requiere un enfoque que contemple tanto las dimensiones biomédicas como los significados culturales y simbólicos que los pacientes otorgan a su experiencia de salud. En las zonas rurales donde la esquistosomiasis es prevalente, las comunidades a menudo recurren a prácticas de autoatención debido a la lejanía de los servicios de salud, la falta de recursos económicos y la escasa presencia de infraestructura sanitaria. Estas prácticas pueden incluir remedios naturales, terapias espirituales y/o la resignación/aceptación ante la enfermedad como parte de la vida cotidiana. Desde la perspectiva de Menéndez (1990), este tipo de prácticas encarnan una forma activa y culturalmente enmarcada de enfrentar la enfermedad.

² El pluralismo asistencial corresponde a distintas instancias asistenciales y terapéuticas múltiples y diferentes de las oficialmente reconocidas (Perdiguer, 2004)

³ Según Menéndez (1990) la autoatención refiere a las prácticas cotidianas que las personas y comunidades llevan a cabo para cuidar de su salud, independientemente o en interacción con el sistema biomédico.

CONCLUSIÓN

En el caso de la esquistosomiasis, el sistema de salud formal puede promover programas de tratamiento que no tienen en cuenta la diversidad cultural de las comunidades afectadas. Esto puede llevar a un bajo índice de adherencia a los tratamientos biomédicos o incluso al rechazo de estos. A menudo, las intervenciones de salud pública no consideran las razones culturales, económicas o sociales por las que las personas buscan primero atención en sus propios términos antes de acudir a las clínicas. A partir de los conceptos de Eduardo Menéndez, podemos entender que las personas afectadas por la esquistosomiasis no son meramente víctimas pasivas de la enfermedad, sino que participan activamente en un proceso continuo de búsqueda de atención, que incluye tanto prácticas de autoatención como la interacción con el sistema biomédico. Sin embargo, este proceso está marcado por tensiones derivadas de la hegemonía del modelo biomédico, que subordina otras formas de conocimiento y prácticas de salud. Al reconocer la importancia de la autoatención y las creencias locales, es posible diseñar intervenciones de salud pública más efectivas y culturalmente apropiadas para combatir la esquistosomiasis en contextos donde coexisten múltiples formas de atención.

BIBLIOGRAFÍA

- BORDES, Mariana (2019). «Investigar la “otredad” en hospitales: desafíos en un estudio cualitativo sobre terapias no-convencionales en espacios de salud oficiales». *Interface (Botucatu)*, 23-4, 1-13.
- LAMARQUE, Muriel y MORO GUTIÉRREZ, Lourdes (2020). «Itinerarios terapéuticos y procesos de atención de la enfermedad en migrantes latinoamericanos: conflictos, negociaciones y adaptaciones». *Migraciones Internacionales*, 11-2, 1-20.
- MENÉNDEZ, Eduardo (1990). *Antropología médica. Orientaciones, desigualdades y transacciones*. Tlalpan: Cuadernos de la casa chata y Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social.
- PERDIGUERO, Enrique (2004). «El fenómeno del pluralismo asistencial: una realidad por investigar». *Gaceta Sanitaria*, 18, 140-145.
- ROURE, Sílvia; VALERIO, Lluís; PÉREZ-QUÍLEZ, Olga; VIASUS, Diego; SABRIÀ, Miquel y CLOTET, Bonaventura (2017). «Epidemiological, clinical, diagnostic and economic features of an immigrant population of chronic schistosomiasis sufferers with long-term residence in a non-endemic country (North Metropolitan area of Barcelona, 2002-2016)». *PLoS One*, sep. 27, 1-13.
- World Health Organization (WHO) (2023). Esquistosomiasis. Recuperado de [\[https://www.who.int/es/news-room/fact-sheets/detail/schistosomiasis\]](https://www.who.int/es/news-room/fact-sheets/detail/schistosomiasis) Consultado: 21 de febrero de 2023.

El Prealt social com a eina de continuïtat assistencial en el Treball Social Sanitari

The social Prealt as a tool for continuity of care in Social Health Work

Núria GALLART GUIVERNAU
Hospital Universitari Arnau de Vilanova de Lleida
ngallart.lleida.ics@gencat.cat

Resum

S'estudia la implementació del programa de PREALT social com a eina de Treball Social Sanitari que permeti la continuïtat assistencial. Es dissenya el marc metodològic sent un estudi quantitatiu i avaluatiu, recullint els PREALT socials elaborats a l'Hospital Universitari Arnau de Vilanova de Lleida els anys 2022 i 2023. D'aquests s'analitzen les variables relacionades amb el perfil dels pacients i del mateix programa, correlacionant-ho amb el nombre de reingressos anteriors i posteriors a la realització del PREALT. Amb tot, es vol analitzar l'efectivitat del programa en la continuïtat assistencial, així com identificar si existeix relació entre la continuïtat assistencial de Treball Social Sanitari i els reingressos hospitalaris dels pacients.

Els resultats mostren l'efectivitat de coordinació que ofereix el programa i es conclou que l'atenció integrada a través d'aquest permet la reducció de reingressos hospitalaris en un 31,5% en aquelles persones identificades amb risc social.

Paraules clau: continuïtat assistencial, reingressos hospitalaris, programa de PREALT social, atenció integrada, Treball Social Sanitari.

Abstract

The implementation of the social PREALT programme is studied as part of a Health Social Work that enables continuity of care. The methodological framework is designed to send a quantitative and evaluative study, collecting the social PREALTs developed at the Arnau de Vilanova University Hospital in Lleida in 2022 and 2023. The variables related to the profile of the patients and the programme itself are analysed, correlating with the number of readmissions before and after the PREALT. The aim is to analyse the effectiveness of the programme in terms of continuity of care, as well as to identify whether there is a relationship between the continuity of care provided by Health Social Work and patient readmissions to hospital.

The results show the effectiveness of coordination offered by the programme and it is concluded that integrated care through the programme reduces hospital readmissions by 31% in those people identified as being at social risk.

Keywords: Continuity of care, hospital readmissions, social PREALT program, integrated care, Health Social Work.

JUSTIFICACIÓ

Actualment, el concepte de salut no es limita al sistema sanitari, i es contempla com un estat de benestar tant físic com psicosocial, i per això abordar la millora de la salut és essencial incloure en el tractament d'aquesta la intervenció de les desigualtats socials. És en aquest context que el Departament de Salut ha identificat la integració de l'atenció social i sanitària, així com l'avanç en l'atenció compartida entre els nivells assistencials, com una de les línies prioritàries d'actuació actuals i futures (Generalitat de Catalunya 2021) del sistema sanitari de Catalunya.

És en aquest sentit en què el Programa de Preparació de l'Alta hospitalària (PREALT) s'identifica com a essencial en la coordinació entre l'atenció hospitalària i l'atenció primària de salut, consolidant-se com una eina rellevant en la planificació de l'alta del pacient des del centre hospitalari, amb l'objectiu d'incorporar criteris comuns d'actuació en la gestió del cas de pacients que requereixen seguiment per part dels equips d'atenció primària de forma posterior a l'hospitalització. El programa PREALT té com a finalitat garantir la continuïtat assistencial, especialment en la població en què s'identifica una situació de fragilitat o vulnerabilitat (Reig 2015). Però també ha contribuït significativament en la millora de la qualitat assistencial i l'optimització dels recursos, i en la facilitació de la comunicació i coordinació no presencial entre els diferents professionals que intervenen en l'atenció al pacient. Tenint en compte els objectius del Programa PREALT, fins al moment utilitzat únicament per part de professionals de la salut, a les unitats de Treball Social Sanitari de la Regió Sanitària de Lleida es va incorporar l'any 2010 el que s'anomena programa de PREALT social (ICS 2023), el qual segueix els objectius de garantir la continuïtat assistencial i la coordinació entre les professionals de Treball Social Sanitari dels diferents nivells assistencials.

El PREALT social es concreta en un document d'informe de treball social sanitari que incorpora les dades bàsiques del pacient i cuidadors, la seva situació familiar i de convivència, la seva situació funcional i cognitiva, el diagnòstic social sanitari i el pla de treball i acords en les expectatives d'atenció del pacient i els familiars referents (ICS, 2023). Aquest informe s'elabora a través del diagnòstic social sanitari elaborat per la Treballadora Social Sanitària del centre hospitalari i es trasllada, per un sistema de comunicacions integrat en les Gestores de Casos dels centres, a la Treballadora Social Sanitària referent del centre de salut assignat a l'usuari. Una vegada la Treballadora Social Sanitària d'atenció primària rep l'informe elaborat, aquesta ha de garantir la continuïtat d'atenció en les pròximes vint-i-quatre o setanta-dues hores després de l'alta hospitalària (ICS, 2023).

El present estudi s'ubica a la Regió Sanitària de Lleida, concretament a l'Hospital Universitari Arnau de Vilanova de Lleida (HUAV). És el centre de referència de la Regió Sanitària de Lleida i Alt Pirineu i Aran, i exerceix influència en la franja oriental de l'Aragó, és un centre públic que pertany de l'Institut Català de la Salut (ICS) el qual comprèn l'atenció a 450.000 habilitats (ICS 2023a).

Cal destacar que actualment a l'Hospital Universitari Arnau de Vilanova de Lleida hi ha una mitjana total de sis reingressos en els següents trenta dies de l'alta hospitalària, sent un valor que va en augment, havent augmentat un 1,3% en els darrers tres anys (ICS 2023a). Aquests reingressos suposen un cost sanitari elevat, pel que la garantia de continuïtat assistencial i d'intervenció integral s'observa com un aspecte de millora de l'eficiència de les actuacions i coordinacions en salut i, per tant, en la reducció dels reingressos hospitalaris (Kangovi & Grande 2011). Així doncs, tenint en compte la necessitat d'intervenir de forma integral i la importància dels determinants de salut, els quals el 80% es troben fora del context sanitari (Departament de Salut 2017), es vol traslladar la necessitat d'establir una continuïtat assistencial eficient en el Treball Social Sanitari, establint aquesta com a garantia de qualitat en la intervenció, en la gestió de casos i la planificació de l'alta hospitalària i analitzant la seva capacitat en l'atenció integrada i la reducció dels reingressos hospitalaris, especialment en aquells pacients que s'identifiquen amb una funció social de risc.

METODOLOGIA

L'objectiu general de la recerca és analitzar l'efectivitat del programa de PREALT social en la continuïtat assistencial entre les Unitats de Treball Social Sanitari de HUAV i d'Atenció Primària de la Regió Sanitària de Lleida. A més, es plantegen els següents objectius específics: identificar el perfil dels pacients inclosos al programa de PREALT social i identificar la correlació entre la continuïtat assistencial de Treball Social Sanitari i els reingressos dels pacients a qui s'ha elaborat un PREALT social.

Es tracta d'un disseny metodològic quantitatiu, avaluat i transversal en què es recullen les dades dels PREALT socials elaborats des de l'HUAV els anys 2022 i 2023, amb un total de 117. D'aquests s'analitzen les diferents variables relacionades amb les persones a qui s'ha elaborat el PREALT social, les quals són l'edat, el sexe, la presència d'etiqueta de fragilitat en la persona (Departament de Salut 2020), l'Àrea Bàsica de Salut assignada, el motiu d'ingrés al centre hospitalari, el servei de l'hospital on resta ingressada, el resultat de l'escala Gijón (Díaz, Domínguez i Toyos 1993) i, per tant, la funció social identificada a l'alta de Treball Social Sanitari, i el nombre de reingressos en els sis mesos anteriors a la realització del PREALT social i els sis mesos posteriors a aquest. També es valoren les variables relacionades amb el mateix programa, com són el nombre de dies entre la realització del PREALT social des de Treball Social Sanitari de HUAV i l'atenció posterior per part de Treball Social d'Atenció Primària i la comunicació de l'elaboració del PREALT social seguint el procediment establert al protocol.

Posteriorment a analitzar aquestes variables de forma individual, es realitza una correlació de cadascuna d'aquestes amb el nombre de reingressos anteriors i posteriors a la realització del PREALT social per tal de donar resposta a estudiar la implementació del PREALT social com a eina de continuïtat assistencial i valorar si aquesta col·labora en la reducció dels reingressos hospitalaris.

La població de referència de la recerca és el col·lectiu d'usuaris atesos per part de l'Hospital Universitari Arnau de Vilanova de Lleida, residents a la província de Lleida.

D'aquests s'han seleccionat a totes aquelles persones que estant hospitalitzades o al servei d'urgències de HUAV s'ha dut a terme una intervenció de Treball Social Sanitari i a qui posteriorment a aquesta se'ls ha elaborat un informe de PREALT social per part de la Unitat de Treball Social de HUAV durant els anys 2022 i 2023, tant des del servei d'urgències com des dels diferents serveis d'hospitalització del centre hospitalari, sent un total de 117 persones.

Així doncs, els criteris d'inclusió a l'estudi són pacients a qui se'ls ha elaborat el document de PREALT social durant l'estada a HUAV. Els criteris d'inclusió per la realització del PREALT social durant l'estada hospitalària són (ICS 2023): persones que no són conegudes per part de Treball Social d'Atenció Primària, o que el seguiment d'aquestes va concloure fa més de dos anys; persones que es troben en una situació de complexitat o fragilitat social i sanitària a l'alta del centre hospitalari, sigui per pèrdua d'autonomia o xarxa de suport informal o formal insuficient; persones amb limitacions que requereixen una intensitat més elevada d'atenció i suport de tipus social i sanitari, ja sigui per dificultats d'autocura, dificultats econòmiques, situacions de final de vida a domicili, dificultats en l'adherència al tractament, o persones amb dificultat en la integració social, etc.; i gestants o menors d'edat en situació de risc psicosocial.

RESULTATS

En l'anàlisi de resultats s'han considerat el total dels 117 casos on s'ha realitzat un informe de PREALT social a HUAV durant els anys 2022 i 2023.

Analitzant el perfil de la població inclosa en la mostra en relació a les varibales d'estudi s'exposa que l'edat mitjana dels pacients a qui s'ha elaborat un PREALT social és de 76,7 anys, i d'un rang d'edat entre trenta-sis i 101 anys. El grup d'edat majoritari és el de vuitanta a vuitanta-nou anys, amb un total de quaranta-una persones en aquest, i el segueix el grup d'edat d'entre setanta i setanta-nou anys. Pel que fa al sexe, un 56% de les persones són homes, i un 44% de dones. Tot i que hi hagi més homes que dones en el total del còmput, el perfil majoritari per edat i gènere han estat dones d'entre vuitanta i noranta anys.

Amb relació a la funció social identificada a l'alta en cada pacient, s'observa que en un 87% dels casos s'ha identificat una situació de risc social, i un 12% han estat valorades com a persona amb problemàtica social. Pel que fa al criteri de fragilitat, un 47% dels casos atesos s'havien identificat prèviament amb un criteri de Pacient Crònic Complex, el qual identifica situacions de vulnerabilitat relacionades amb la salut, el suport social o l'accés als recursos sanitaris. Es vol destacar el percentatge de 46% dels pacients que no disposaven d'etiqueta de fragilitat prèvia. En aquest sentit, es pot observar com la malaltia sobrevinguda és l'inici d'una situació de fragilitat detectada des de Treball Social Sanitari hospitalari, i que permetrà posteriorment avaluar el pacient i considerar si cal incorporar aquest al programa d'atenció a pacients crònics, sent doncs l'eina de PREALT una eina més de detecció de fragilitat social derivada o vinculada a la malaltia.

En relació amb els serveis sanitaris, s'observa que l'informe de PREALT social està elaborat en la gran majoria des dels serveis de Medicina Interna i Urgències de HUAV.

Pel que fa a l'atenció primària de salut, els pacients assignats a les Àrees Bàsiques de Salut de Lleida ciutat són els que més han disposat de la coordinació a través de PREALT social amb el 42% de tots els informes. Tenint en compte el codi diagnòstic a l'ingrés dels pacients inclosos en la mostra, el malestar inespecífic (on s'hi ha agrupat diagnòstics com debilitat, mareig o inestabilitat) és el més assignat als codis diagnòstics dels pacients inclosos en el programa, seguit del diagnòstic d'infecció respiratòria, focalitat neurològica i insuficiència cardíaca.

Pel que fa a l'objectiu general de la recerca: valorar l'efectivitat del programa de PREALT social en la continuïtat assistencial en les Unitats de Treball Social Sanitari, es destaca que la mitjana d'atenció per part de Treball Social Sanitari d'Atenció Primària de forma posterior a rebre l'informe de PREALT social és de 2,3 dies, complint així amb l'estàndard de dies que s'especifica al procediment de la Regió Sanitària de Lleida, i observant doncs que l'elaboració del PREALT social suposa una garantia d'intervenció ràpida i prioritària per part de Treball Social Sanitari d'Atenció Primària de salut.

Per finalitzar i amb relació a donar resposta al darrer objectiu de la recerca, s'analitzen el nombre de reingressos examinant el total de reingressos dels sis mesos anteriors i dels sis mesos posteriors a la realització del PREALT social. En aquest sentit, es pot determinar que la mitjana de reingressos s'ha reduït en un 31,5% de forma posterior a la realització del PREALT social.

CONCLUSIONS

A través de l'anàlisi de les dades es determina que el perfil majoritari de les persones a qui s'ha elaborat un PREALT social han estat les dones d'entre vuitanta i noranta anys amb una funció social de risc, i sense etiqueta de fragilitat; ingressades amb un diagnòstic de malestar inespecífic i, residents a Lleida ciutat.

A més, es destaca que el programa de PREALT social garanteix la coordinació i continuïtat assistencial, millora l'atenció integrada i suposa una eina de gestió de casos adequada a la intervenció de Treball Social Sanitari, amb la intenció final de millorar la situació social en salut de les persones. En aquest sentit, es conclou que el programa de PREALT social és efectiu a la continuïtat assistencial entre les Unitats de Treball Social Sanitari dels dos nivells assistencials, determinant que aquest dona lloc a una intervenció ràpida i prioritària.

Finalment, es conclou identificant l'efectivitat del programa de PREALT social en l'atenció integrada, la planificació de l'alta hospitalària i la continuïtat assistencial en les Unitats de Treball Social Sanitari dels diferents nivells assistencials analitzats. S'identifica així que l'atenció integrada i la coordinació que garanteix el programa de PREALT social a través de la intervenció de Treball Social Sanitari és no només una garantia de continuïtat assistencial sinó també de reducció de reingressos hospitalaris en aquelles persones identificades amb risc social.

BIBLIOGRAFIA

DEPARTAMENT DE SALUT (2017). *Pla interdepartamental de salut pública (PINSAP)*. Barcelona: Agència de Salut Pública de Catalunya.

DEPARTAMENT DE SALUT (2020). *Bases conceptuals i model d'atenció per a les persones fràgils, amb cronicitat complexa (PCC) o avançada (MACA)*. Barcelona: Direcció General de Planificació en Salut.

DÍAZ, E., DOMÍNGUEZ, O. i TOYOS, E (1993). «Resultados de la aplicación de una escala de valoración socio-familiar en Atención Primaria». *Revista de Trabajo Social y Salud*, 16, 137-56.

INSTITUT CATALÀ DE LA SALUT (ICS) (2023a). *Regió Sanitària Lleida: memòria 2022*. Barcelona: Servei Català de la Salut.

INSTITUT CATALÀ DE LA SALUT (ICS) (2023). *Procediment de contínuum assistencial i de PREALT social, en Treball Social Santari*. Hospital Universitari Arnau de Vilanova de Lleida.

KANGOVI, Shreyda; GRANDE, David (2011). «Hospital readmissions—not just a measure of quality». *Jama*, 306-16, 1796-1797.

REIG GARCIA, Glòria (2015). *Continuïtat assistencial infermera. Una millora en la qualitat i seguretat de les cures infermeres*. Girona: Universitat de Girona.

Del turisme al sensellarisme. Alternatives econòmiques de l'hostaleria de Barcelona en el context de la covid-19, un estudi de cas

From tourism to homelessness. Economic alternatives for the Barcelona hotel industry in the context of covid -19, a case study

Marc VERDÉS I OLIVA
Universitat Rovira i Virgili
Orcid ID: 0000-0003-4113-6062

Resum

Durant la pandèmia de la covid-19, l'hostaleria i les activitats econòmiques basades en la cultura i l'oci van veure's greument afectades. A Barcelona, l'espai públic es va buidar de turistes, mentre les persones sense llar van anar ocupant-lo. En aquest context, i al marge de les institucions dedicades a revertir el sensellarisme i les seves causes, l'alberg A. va veure en els sensellar una oportunitat de negoci. L'estudi del cas permet descriure els processos del liberalisme realment existent barceloní, posant de manifest la reestructuració urbana i l'exclusió social que comporta, així com l'ús que es fa del sensellarisme i de la seva problematització.

Paraules clau: urbanisme neoliberal, sensellarisme, hostaleria, covid-19.

Abstract

During the covid-19 pandemic, the hotel industry and the economic activities based on culture and leisure were severely affected. In Barcelona, the public space was emptied of tourists, while the homeless began to occupy it. In this context, apart from the institutions dedicated to reversing homelessness and its causes, hostel A. saw homeless people as a business opportunity. The case study allows us to describe the processes of liberalism that actually exists, highlighting the urban restructuring and social exclusion it leads to, as well as the use made of homelessness and its problematization.

Keywords: neoliberal urbanism, homelessness, hotel industry, covid-19.

INTRODUCCIÓ

Amb la crisi de la covid-19 semblava que tot havia de canviar... l'aturada del sector productiu posava la vida al centre i feia possible de pensar en la necessitat d'atendre'ns els uns als altres, mentre les fronteres de la biopolítica i la necropolítica s'arrapaven al llindar de la porta de les cases de cadascú, i també, de la pròpia pell (Amadeo 2020). Per contra, el confinament domiciliari i les restriccions que van afectar les activitats econòmiques vinculades al lleure, van permetre l'esponjament d'aquells grups de població que solen mantenir-se en un segon pla o, més encara, invisibles (Le Blanc 2009).

Certament, l'emergència sanitària va implicar un canvi en els hàbits de la població i, davant la pèrdua de clientela, molts negocis van haver d'ajustar-se a les circumstàncies. Fou el cas del sector hostaler de Barcelona, el qual, més enllà de brindar una part del parc que hi ha a la ciutat per instal·lar-hi dependències hospitalàries, i havent perdut el 95% de la facturació respecte de l'any anterior (Diputació de Barcelona 2020), va haver de diversificar l'oferta. L'objectiu principal d'aquesta comunicació és, en aquest sentit, descriure el cas de l'alberg A. i estudiar l'ús alternatiu que, particularment, durant la pandèmia, se'n va fer arran del sensellarisme.

En el marc del Màster universitari en Antropologia Urbana, Migracions i Intervenció Social de la Universitat Rovira i Virgili, la investigació s'ha desenvolupat a partir del mètode etnogràfic, mitjançant l'ús de l'observació participant, d'entrevistes en profunditat al personal de l'alberg i de menys formals a usuaris de l'establiment i a tècnics dels Serveis Socials del Raval. Per altra banda, la literatura acadèmica i no acadèmica ha estat clau a l'hora de contextualitzar i acotar el fenomen del sensellarisme en l'àmbit local, principalment, amb la consulta dels materials elaborats per la fundació Arrels i la Xarxa d'Atenció de les Persones Sense Llar (XAPSL).

EL MODEL BARCELONA: TURISME, MERCAT IMMOBILIARI, GENTRIFICACIÓ I SENSELLARISME

El liberalisme realment existent, o sigui, el seguit de moments destructius i creatius en base als que es propicia la reestructuració urbana i social en consonància a les regles dels mercats globals (Harvey 2008), a Barcelona, s'ha caracteritzat per l'organització de grans esdeveniments. Els Jocs Olímpics, el 1992, el Fòrum Universal de les Cultures, el 2004, o bé la Copa Amèrica, recentment, han estat l'excusa per dur a terme polítiques en matèria d'urbanisme que, en concret, al centre de la ciutat, han apostat per conservar i revalorar el patrimoni arquitectònic, la qual cosa no ha estat exempta de violència. Una bona mostra d'això és el procés de degradació econòmica i social que, durant el segle XX, han experimentat el Raval i Ciutat Vella en el seu conjunt (Abella 2004; Fernández 2014), i la utilització que s'ha fet de la cultura com a negoci i la incentivació de l'especulació immobiliària (Unió Temporal d'Escribes 2004): expropiacions, assetjament, degradació deliberada del patrimoni, privatització de l'espai públic i gentrificació, al nord del Raval i a la Ribera; i una major intensitat de la repressió, si és possible, amb l'exclusió i la guetització d'alguns col·lectius, així com l'erradicació de la diversitat cultural, la criminalització d'organitzacions ciutadanes, les zones vigilades i els desallotjaments, al sud del Raval; abusos que l'urbanisme barceloní ha exercit (i exerceix) i que, altrament, materialitzen les fronteres darrera les quals la protesta resta continguda (Maza et al. 2002; Smith 2012).

El sensellarisme és un fenomen social complex que té causes molt diverses, estructurals, institucionals, discriminatòries, relacionals i/o personals, però, en general, està lligat a la dificultat d'accés a l'habitatge derivat de les dinàmiques del mercat immobiliari i d'unes polítiques públiques poc eficients a l'hora de contrarestar-les. I això que la «Declaració de Quito» (Nacions Unides 2016) fa referència a la població sense llar i que posa l'accent

en la necessitat de posar fi a les múltiples formes de discriminació, de promoure polítiques d'habitatge centrades en les necessitats d'aquest col·lectiu i d'adoptar mesures positives per a millorar les seves condicions de vida... el sensellarisme té, doncs, una dimensió mundial, regional i local.

Tot i que el Servei d'Inserció Social en Medi Obert, la XAPSLI i Arrels Fundació han fet recomptes sistemàtics que han permès dimensionar la realitat del sensellarisme, a Barcelona, de l'any 2008 ençà, el que defineix millor l'emergència d'aquesta problemàtica és la falta de recursos o la mala gestió, cosa que compromet el centre de la capital catalana. En tota l'àrea metropolitana, tan sols hi ha quatre albergs municipals que, situats a la perifèria (Zona Franca, Nou Barris, Poblenou i a tocar del Tibidabo), «estan plens i les llistes d'espera estan tancades» (Arrels Fundació 2020a). En canvi, al barri del Raval, es concentren vuit dels onze locals on es pot portar a cap la higiene personal (dues dutxes públiques i sis de privades) i la meitat dels llocs on es pot menjar (un menjador públic, tres establiments on es reparteix esmorzar, dos on es dona dinar i dos més on es facilita el berenar o el sopar).

A maig de 2020, segons el recompte fet per Arrels Fundació (2020b) durant el primer Estat d'alarma decretat pel govern espanyol, de les més de 4.200 persones sense llar detectades a la ciutat, 1.239 dormien al carrer (un 88% més que en el primer cens fet per la XAPSLI, l'any 2008), 836 de les persones es trobaven en assentaments (un 93% més que el 2015), i 2.171 persones estaven allotjades en recursos públics i privats (un 80% més que el 2008). Igualment, arran d'aquesta campanya es va observar que el 85% de les persones eren homes i que, de mitjana, l'edat era de 40'9 anys, l'esperança de vida era de cinquanta-sis anys, el 13% tenien entre setze i vint-i-cinc anys (aspecte que està relacionat amb la pressió migratòria i la complicada situació en la que es troben els joves extutelats per l'administració, un cop arriben a la majoria d'edat), que feia tres anys i cinc mesos que vivien al carrer i, finalment, que el 79% es trobava en situació de vulnerabilitat.

L'ALBERG A., UN ESTUDI DE CAS

L'Alberg A. va obrir les seves portes l'any 2013. Aquest és un dels vint establiments que una multinacional amb capital britànic té a diverses capitals europees. Localitzat a l'Eixample de Barcelona, a tocar del barri del Raval, l'immoble fou reformat i se'n va canviar l'ús. L'hostal, de sis plantes, té un capacitat per a uns 250 usuaris: a la planta baixa, hi ha la recepció i l'accés a un local situat a l'edifici contigu (habilitat com a restaurant i sala de festes); a la planta primera, hi ha els espais comunitaris (amb cuina, menjador i accés a una terrassa, al pati d'illa); i a la resta de pisos, hi ha les habitacions (en general, compartides per vuit o setze persones, i, a dalt de tot, quatre de privatives).

El Perfil del Client Ideal de l'empresa són els joves d'entre divuit i trenta anys que, com a màxim, fan una estada de quinze dies. A més, l'alberg ofereix activitats paral·leles a la sala adjacent (oberta fins a les 2 A.M.) i també consent el negoci a operadors especialitzats en l'oci nocturn. L'any 2015, de fet, l'A. fou escollit com el millor d'Europa amb un 92% d'acceptació a les xarxes socials. Pel que fa al personal, abans de la pandèmia, l'empresa (amb tres persones a la direcció) comptava amb trenta-sis empleats (onze recepcionistes

i vint-i-cinc persones més, entre cuiners i cambrers), mentre que les tasques de neteja i de seguretat s'externalitzaven (tres torns al dia, per planta).

FER NEGOCI DELS SENSELLAR

Abans no els hauríem deixat entrar. Hi havia una regla no escrita, aquí a l'hostal, i que a mi em costava aplicar, que deia que hi havia gent als que havíem de dir no, gent que potser vivia al carrer i que aconseguia uns diners i es podia pagar un llit. Bàsicament, era: «si és algú amb qui no dormiries a l'habitació, no l'acceptis». (R., comunicació personal, 9/3/2021)

Amb les fronteres tancades, a la fi del primer Estat d'alarma l'estiu de 2020, tan sols va obrir una tercera part de l'hostaleria de Barcelona. L'alberg A. no ho va fer. En canvi, tot i els confinaments municipals i autonòmics decretats amb el segon Estat d'alarma (del 9 de novembre al 9 de maig de 2021), l'empresa va optar per una altra estratègia, ja que havia de fer front als passius. En primer lloc, es va posar en marxa un expedient de regulació d'ocupació amb el que només es va mantenir quatre recepcionistes. I, en segon lloc, d'acord als plans d'acció sectorials posats en marxa per l'administració catalana per a fer front la covid-19 (en l'hostaleria, es limitava l'aforament al 30% i, excepcionalment, es podia servir sopars fins a les 10 P.M.), es va permetre l'accés a persones sense llar, que, per poc menys de deu euros (gairebé una quarta part del preu bàsic), hi van poder dormir, fer la higiene personal i guardar les seves pertinences.

La direcció de l'alberg va autoritzar d'arribar al 50% de l'aforament, assolint una ocupació d'una vuitanta d'usuaris de mitjana, alguns treballadors de pas i, sobretot, sensesostre. Segons la classificació ETHOS (European Typology of Homelessness and Housing Exclusion), aquests darrers eren del tipus 2, o sigui, persones que passen la major part del temps a la intempèrie i que acostumen a pernoctar en albergs: majoritàriament, homes immigrants, d'entre vint i seixanta anys, amb una situació vulnerable, que, durant el dia, voltaven i arreplegaven menjar i, al fosquejar, es reunien a la cuina-menjador. A la nit, l'accés a la terrassa es tancava.

Els usuaris formaven grups estancs, si és que no s'estaven sols. Sense complir les mesures contra la covid-19, alguns d'ells es dedicaven a beure i a fer ús de drogues, i també a traficar-hi. Els recepcionistes, acostumats a estar a l'altre cantó del mostrador i a la rotació dels clients, van haver de jugar tots els papers de l'auca, ja que només es va contractar una persona per a la neteja (un cop al dia), fins al punt que també van haver d'assumir les funcions de vigilància. S'havien girat les tornes, perquè, mentre el personal de l'alberg havia renunciat al rostre afable que, habitualment, s'oferia als turistes (Pujadas 2006), llavors, els qui fingien eren els nous inquilins, els quals utilitzaven els espais de l'hostal sense tenir gaires miraments.

Acabat el segon Estat d'alarma, a finals de juny, a l'hora d'anar a tancar la porta de la terrassa, R. es va adonar que l'home que semblava dormir-hi no reaccionava a cap dels seus estímuls. Estava mort. La policia va determinar que s'havia llençat al buit des d'una de les finestres de la façana posterior, i les investigacions van concloure que la causa fou un brot psicòtic. D'origen argentí, l'home era un migrant que venia d'Andorra després d'haver-hi estat treballant la temporada d'hivern. Arran d'aquell fet, els pocs francesos que aleshores s'hostatjaven a l'alberg (en aquell moment, els successius tocs de queda postergaven la recuperació turística) van posar el crit al cel, denunciant que a l'establiment hi havia robatoris i que s'hi consumien drogues. I és clar, atès que el negoci depèn de les valoracions que els clients fan a les xarxes socials, això va accelerar la recuperació de certa normalitat.

Un cop asserenats els ànims, no es va fer fora als sensellar, sinó que l'eliminació d'abonaments i l'increment dels preus va fer que aquests marxessin per iniciativa pròpia. En poques setmanes, l'arribada gradual dels turistes francesos, italians i alemanys, va propiciar l'obertura de totes les plantes, aïllant els quatre que hi quedaven en una d'aquestes. Tot amb tot, el nul manteniment que hi va haver durant els mesos anteriors va acabar passant factura i, tal com afirmà un dels recepcionistes, «ara, ens està pillant el toro...» (comunicació personal, 25/6/2021).

En un altre ordre de les coses, la crisi viscuda amb aquella mort també va fer que es posessin de manifest les disputes que hi havia hagut entre els directors, ja que no tots havien estat d'acord d'obrir les instal·lacions als sensellar. Tanmateix, van acabar tirant pel dret i, a més, van llogar el local adjacent (insonoritzat) a grups (de més de cinquanta persones) per a què, sense que ningú se n'adonés (recepcionistes inclosos) s'hi celebrassin festes privades quan aquestes estaven prohibides durant les restriccions. L'únic alberg de la cadena hostalera que també es va proposar d'obrir a un públic semblant al de Barcelona fou el de Berlin, però els seus empleats s'hi van negar i l'empresa va desistir. A l'alberg A., en canvi, la proposta fou determinada unilateralment per la direcció, sense traslladar-ho als socis britànics. Tot i que les regles del joc intern eren sagrades, a la fi, producte de la necessitat, es va consentir d'infringir-les, perquè, fet i fet, tal com descriu San Román (1996: 153):

“Brevemente, tan absurdo es despreciar al primer guineano que entra por la puerta como admirar al primer norteamericano o japonés que se baja del autobús, y esas actitudes y esas ideas y posibles comportamientos no son independientes unas de otras, al contrario, se entienden unas desde las otras. [...] así la irrupción de los japoneses en el mercado español o la inmigración de senegaleses, con los que antes no teníamos relación, se construyen en parte sobre el modelo relación/ideología históricamente existente, reutilizando el modelo de ración múltiple preexistente.”

A MODE DE CONCLUSIÓ: QUAN EL TURISME SE'N VA DE VACANCES...

...el sensellarisme n'ocupa els espais, i, durant el segon Estat d'alarma, de retruc, l'alberg A. va desenvolupar una funció social, això sí, fent-hi negoci.

Amb el previsible retorn dels joves estrangers, el cas de l'alberg A. només s'explica com a solució temporal del capital privat i no en relació a les polítiques públiques per a fer front a la crisi de l'habitatge i a l'exclusió social. D'aquesta manera, es pot veure el sensellarisme com a símptoma de la fractura que estructura la nostra societat moralment i econòmicament (Wieviorka, 2002), així com dels límits del model econòmic neoliberal i de les dinàmiques que, quan convé, actuen en relació a la generació de nous mercats. I és que, malgrat el que diu Etxezarreta (Villegas 2013) de què al capitalisme potser se li estan acabant les opcions, a tenor dels girs o dels adjectius que se li puguin associar -ja siguin reformadors, com «social» o «conscient», o més reaccionaris, com «de control»-, aquest aprofita tot allò que se li ofereix.

BIBLIOGRAFIA

ABELLA, Martí (2004). *El centre històric reviscolat*. Barcelona: UB.

AMADEO, Pablo (2020). *La sopa de Wuhan. Pensamiento contemporáneo en tiempos de pandemias*. Argentina: ASPO.

ARRELS FUNDACIÓ (2020a). *Sobre(vivir) en la calle en Barcelona. Mapa práctico de recursos*. Barcelona.

[https://img.arrelsfundacio.org/wp-content/uploads/2020/08/Mapa_Sobrevivir-en-la-calle_agosto2020.pdf]. Consultat el 10 de gener de 2025.

ARRELS FUNDACIÓ (2020b). *Viure al carrer a Barcelona. Radiografía d'una ciutat sensellar*. Barcelona.

[https://img.arrelsfundacio.org/wp-content/uploads/2023/03/informe_viure-al-carrer_BCN_num4_web.pdf]. Consultat el 10 de gener de 2025.

DIPUTACIÓ DE BARCELONA (2020). *L'impacte de la covid-19 en l'activitat turística de la província de Barcelona*. Barcelona. [<https://www.diba.cat/es/web/informe-economic-local-de-la-provincia-de-barcelona/2021/impacte-de-la-covid-19-en-l-activitat-turistica>]. Consultat el 10 de gener de 2025.

FERNÁNDEZ, Miquel (2014). *Matar al chino. Entre la revolución urbanística y el asedio urbano en el barrio del Raval de Barcelona*. Barcelona: Virus, Barcelona.

HARVEY, David (2008). «El neoliberalismo como destrucción creativa». *Apuntes del CENES*, 27-45, 10-34.

LE BLANC, Guillaume (2009). *L'invisibilité sociale*. París: PUF.

MAZA, Gaspar; MCDONOGH, Gary; PUJADAS, Joan (2002). «Barcelona, ciutat oberta: transformacions urbanes, participació ciutadana i cultures de control al barri del Raval». *Revista d'etnologia de Catalunya*, 21, 114-131.

NACIONS UNIDES (2016). *Nova Agenda Urbana*. Quito. [<https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-Spanish.pdf>]. Consultat el 10 de gener de 2025.

- PUJADAS, Joan (2006). «¿Ciudades acogedoras? Transformaciones urbanas, imaginarios y actores sociales». *XVI Congreso de Estudios Vascos*. Bilbao: Urteko Galdera, 365-373.
- SAN ROMÁN, Teresa (1996). *Los muros de la separación. Ensayo sobre alterofobia y filantropía*. Barcelona: UAB.
- SMITH, Neil (2012). *La nueva frontera urbana: la ciudad revanchista y gentrificación*. Madrid: Traficantes de sueños.
- UNIÓ TEMPORAL D'ESCRIBES (2004). *Barcelona, marca registrada. Un model per desarmar*. Barcelona: Virus.
- VILLEGAS, Rosa (2013). «Al capitalismo se les están acabando los mercados, una entrevista a Miren Etxezarreta». *Le Monde diplomatique*, 208, 6.
- WIEVIORKA, Michel (2002). «La diferencia cultural como cuestión social». TERRÉN, Eduardo (ed). *Razas en conflicto: perspectivas sociológicas*. Madrid: Anthropos, 277-292.

BLOC 3. IDENTITATS I GÈNERE

València, paradigma del conflicte lingüístic i identitari en la transició espanyola (1977-1982)

València, paradigm of linguistic and identity conflict in the Spanish transition (1977-1982)

Eloi BOIX CATALÀ
Universitat de Barcelona
eboixcat7@alumnes.ub.edu

Resum

En la construcció de la democràcia espanyola la ciutat de València va esdevenir el centre d'un conflicte identitari i lingüístic, el qual tingué un impacte directe en la creació de l'autonomia valenciana i les polítiques que es desenvoluparien fins avui. A través d'aquesta controvèrsia, podem entendre les dificultats arreu de l'Estat a l'hora de normalitzar els símbols identitaris de la perifèria i, especialment, les llengües distintes a la castellana. Mentre el castellà va mantenir la seua hegemonia institucional i simbòlica en el nou Estat democràtic, l'oficialitat o normalització de la resta de llengües va ser objecte de polèmiques i conflictes. València fou probablement, dins l'Estat espanyol, l'indret on la constitució de la identitat pròpia va provocar la violència més impune per part de diferents col·lectius de la dreta autòctona que defensaven l'imaginari valencià regionalista que havia difós el règim franquista, adscrit a la identitat nacional espanyola. Paraules clau: identitat, nacionalisme, llengua, transició, València.

Abstract

In the construction of Spanish democracy, the city of Valencia became the center of an identity and linguistic conflict, which had a direct impact on the creation of Valencian autonomy and the future policies. Through this controversy, we can understand the difficulties throughout the State when it comes to normalizing the identity symbols of the periphery and, especially, languages other than Spanish. While Spanish maintained its institutional and symbolic hegemony in the new democratic State, the officialization or normalization of the other languages was the subject of controversies and conflicts. Valencia was probably, within the Spanish State, the place where the constitution of one's own identity provoked the most unpunished violence on the part of different indigenous right-wing groups that defended the Valencian regionalist imaginary that had been spread by the Franco regime, attached to the Spanish national identity. Keywords: identity, nationalism, language, transition, València.

INTRODUCCIÓ

La llengua ha estat un element central en la construcció de les identitats nacionals que arriben fins l'actualitat. Els estats-nació contemporanis van institucionalitzar i van convertir en un símbol privatiu de la seva identitat unes llengües sobre les altres, fins i tot sobre altres dialectes o varietats del mateix idioma. Quedaven així marginades, abocades al conflicte i a la controvèrsia la resta de llengües o varietats que es trobaven dins les fronteres de l'Estat però no van assolir l'estatus d'idioma nacional, com també aquelles que s'inserien simbòlicament en un moviment nacionalista que no va poder crear el seu propi estat-nació.

EL CONFLICTE IDENTITARI AL PAÍS VALENCIÀ

El País Valencià partia d'un reconeixement de la identitat pròpia i la llengua molt diferents als de Catalunya. Des de finals del segle XIX i principis del XX, havien existit iniciatives individuals i per part d'alguns grups de restaurar l'idioma propi dels valencians en l'àmbit literari i formal, després d'anys d'abandó per part de les institucions i les capes altes de la societat -que eren principalment els qui escrivien, front a un poble majoritàriament analfabet i catalanoparlant-, que s'havien inclinat per usar el castellà, llengua del poder i considerat idioma de cultura i prestigi front a la resta de llengües perifèriques d'Espanya.

La política i la identitat autòctona havien estat percebudes majoritàriament des del prisma del regionalisme espanyol, sense ultrapassar ni qüestionar els símbols identitaris de la nació espanyola. Per això, és fonamental entendre que, en aquest cas, les peculiaritats de la regió valenciana, la xicoteta pàtria, valien de via per identificar-se amb la gran pàtria, Espanya, i en cap cas servien de confrontació amb la identitat nacional espanyola hegemònica, tal com podia succeir a Catalunya.

Així doncs, des del període de la Restauració (1874-1923), quan el catalanisme començava a pugnar amb la identitat nacional espanyola predominant, va nàixer a la ciutat de València un important moviment popular: el blasquisme. Aquest moviment polític vinculat al republicanisme espanyol fou l'encarregat de plantar la llavor de l'anticatalanisme i el secessionisme lingüístic entre una part de la població de la ciutat de València, un recel envers els veïns del Principat que germinaria en els anys de la Transició (Reig 1997).

Al llarg de la dictadura, les posicions del valencianisme es definiren en relació al grau d'acostament o distanciament del règim, la qual cosa, en un altre nivell, ha permés establir dos grans grups de valencianistes: els oficialistes i els no oficialistes, que actuaven a la ciutat de València. El valencianisme oficial s'aplegava en institucions com Lo Rat Penat o el Centre de Cultura Valenciana, mentre que el valencianisme no oficial fou un col·lectiu de valencianistes més ambiciosos en els seus objectius, amb un programa politicocultural més elaborat i més allunyat dels interessos del règim. Destaca en aquest sentit la tasca del Grup Torre, en l'òrbita de Miquel Adlert i Xavier Casp. Aquest grup es caracteritzà per desenvolupar una gran activitat durant aquells anys i estar en permanent

contacte amb Catalunya i Mallorca. El programa d'Adlert i Casp va ajudar a consolidar la normativa fabriana gràcies a la tasca de l'editorial Torre, va refermar i expandir els lligams amb Barcelona i Mallorca amb una intensitat mai no coneguda en la història de valencianisme i, també, va suposar la creació de plataformes (editorial i revista) per desenvolupar la tasca literària i cívica valencianista (Ripoll 2010).

El que va capgirar les dinàmiques d'aquest reducte de lletraferits fou l'aparició de dues obres fonamentals: *El País Valenciano* i *Nosaltres els valencians*, ambdues publicades l'any 1962 per Joan Fuster. Aquests treballs trencaven amb la visió clàssica del regionalisme valencià i hi introduïen elements de modernització i democratització, produint un vertader tall amb la tradició anterior d'una narrativa regional valenciana espanyolista i, alhora, connectant amb alguns dels sectors més dinàmics de la societat valenciana, principalment instal·lats al món universitari. Front a la identitat nacional espanyola difosa pel franquisme, Fuster proposava una nova visió de la identitat valenciana, basada en la catalanitat, la qual era assumida a través de la llengua comuna.

Les reaccions contra aquestes obres foren immediates. El diari *Las Provincias* publicava el 3 de febrer de 1963 un article i una nota de Xavier Casp i Miquel Adlert, amb dotze signatures més, defensant que no tenien res a veure amb la ideologia que Joan Fuster representava i defenia per a València. L'elit fallera, amb cert poder simbòlic i social a la capital valenciana, també es va posicionar i, aprofitant l'ocasió, en la cavalcada del ninot de 1963, dues carrosses es manifestaren contra Fuster, cremant en una d'elles un ninot de l'intel·lectual valencià. Fou a partir d'eixe moment que començà a articular-se un programa polític basat en els preceptes del regionalisme valencià en què, per tal de difondre el missatge, s'utilitzaren els mitjans de comunicació controlats per la dictadura així com la festa de les Falles intervinguda des del municipi per la Junta Central Fallera. El que s'inicià com una campanya antifusteriana, utilitzant el discurs i la tradició regionalista i anticatalanista precedent, va acabar generant un grup polític a la fi de la dictadura que tothom coneixeria amb el sobrenom de *blaverisme*, el qual tenia com a eix principal el rebuig a qualsevol vincle entre Catalunya i el País Valencià, sobretot en l'àmbit lingüístic. Reforçant la idea que valencià i català eren dues llengües distintes.

Miguel Ramón Izquierdo, últim alcalde de València durant el franquisme, va ser una figura capdavantera dins d'aquest moviment, els seus defensors el consideraven un valedor de les tradicions valencianes front a la suposada amenaça catalanista. Anys després declarava que:

Aquell llibre [Nosaltres els Valencians] per a mi fou un llibre lamentable per a València. A mi em molestaren molt les coses que deia de València i dels valencians. Sobretot me molestà eixe catalanisme que ja es presentava en el llibre. Jo crec que el catalanisme en València és un error (Soler 2004).

Si bé el franquisme institucionalitzat a València, capital i província, havia volgut demonitzar l'obra de Fuster i presentar-la com una agressió a la personalitat valenciana (quan realment era una agressió a la identitat espanyola en què s'inseria el regionalisme valencià), les tesis de Fuster sobre la catalanitat dels valencians i la seua identitat nacional

clarament diferenciada de l'espanyola només havien tingut repercussió en cercles molt reduïts, principalment concentrats a la Universitat de València.

Al marge dels diversos relats per tal d'explicar la identitat valenciana (fusteriana o regionalista espanyola), en el context de la Transició es considerava que el País Valencià no havia mostrat una reivindicació clara per l'autonomia com Catalunya, Galícia o País Basc. Això va canviar el 9 d'octubre de 1977, quan es reivindicà per primera vegada i de forma conjunta l'estatut d'autonomia valencià, amb una assistència multitudinària a la manifestació vespertina a la ciutat de València, entre 500.000 i 800.000. Eixe esdeveniment fou el punt de partida d'una escalada de violència sense precedents que tindria com a principal escenari la ciutat de València.

LA CIUTAT DE VALÈNCIA ESCENARI DE LES DISPUTES (IDEOLÒGIQUES I DE VIOLÈNCIA FÍSICA)

La violència s'havia desplegat al País Valencià des de la mateixa publicació de *Nosaltres els valencians*, el 1962, on es plantejava un nou relat identitari oposat al nacionalisme espanyol de tall franquista. Amb tot, aquesta violència s'incrementà de manera significativa amb la mort del dictador. Ja el 6 d'abril del 1976 patí una agressió a la Llotja de València el sacerdot mallorquí, Pere Riutort, acusat de catalanista. El 10 d'agost de 1976, una bomba destrossava el local de Nova Cultura a València, mentre que el mes de setembre, explotaven dues bombes a l'estadi del Llevant UE, poc abans de la celebració de la Trobada dels Pobles. Per la seua banda, la llibreria Tres i Quatre sofria el seu seté atemptat durant el mes de novembre. Abans de les primeres eleccions, l'any 1977, entre abril i juny, les seues a València del PSOE i el PCPV patien atacs. La seua comunista fou metrallada. L'octubre de 1977 fou atacat amb bombes el taller on s'editaven les publicacions del PSPV i PCPV, així com la revista *Valencia Semanal*.

Fou a partir de l'any 1978 quan l'escalada de violència assolí un nivell molt potent. Un dels principals protagonistes dels actes violents fou el Grup d'Acció Valencianista (GAV), finançat per la Diputació de València encara sota el control franquista. S'intensificà l'acció directa contra els actes organitzats pels partits democràtics d'esquerres i valencianistes. Els atacs incloïen agressions, actes vandàlics, insults o amenaces. El 20 de maig un programa de Televisió Espanyola afirmà que Ausiàs March escrivia en català, la qual cosa va engegar un seguit de reaccions i actes violents que tingueren com a objectiu al filòleg Sanchis Guarner i les oficines de la televisió pública a València.

Fins i tot van aparèixer en aquest context personatges estrafolaris com la coneguda Paquita Rebentaplenaris. Oriünda de Toledo, fou un referent per al blaverisme de resistència i combat contra l'enemic «catalanista». Aquesta dona mai faltava a cap acte d'agitació anticatalanista, acompanyada per un grup de dones conegut com el moviment de les Ties Maries. Paquita acudia a plens o sessions armada amb tomaques i ous, en el moment menys esperat s'alçava entre el públic al crit de «traïdores, vendidos, catalanistas!», alhora que proferia tot tipus d'insults contra les autoritats presents, la qual

cosa provocava un gran rebombori i confusió, obligant a suspendre l'acte i al desallotjament de la sala per part de la policia (Sancho 2017).

Durant l'any 1979 el GAV es va dedicar a boicotejar les misses que es feien en llengua valenciana a la ciutat de València, algunes de les quals varen haver de ser suspeses per amenaces de bomba. L'abril de 1979 es produïren agressions i destrosses comeses pels blaveros en la Fira del Llibre de València.

El 9 d'octubre de 1979 a València, es succeïren nombroses agressions a autoritats i ciutadans, intents d'assaltar edificis oficials, intents d'apunyalar càrrecs públics, trets contra la seu de l'Ajuntament i es cremen de les banderes del seu balcó. La policia no va actuar. El setembre i octubre de 1981 es produïren greus atemptats bomba contra Joan Fuster i la Universitat de València. Eixe mateix any, el filòleg Manuel Sanchis Guarner moria d'un infart. En el seu soterrar, en un acte deliberat de mesquinesa, els blaveros escrigueren diverses pintades insultants contra la seua persona en la façana del cementiri de València, en una d'elles es podia llegir «Guarner, per fi has caigut».

El professor Borja Ribera ha xifrat entre 1975 i 1982, al País Valencià, 162 episodis de violència catalogats com a greus, bona part d'ells produïts a la ciutat de València, perpetrats per l'extrema dreta i el moviment anticatalanista. En aquesta categoria d'episodis violents s'inclouen assassinats, atemptats amb bomba, assalts i incendis d'establiments, assalts a domicilis, incendis de vehicles, metrallament d'edificis i agressions a autoritats (Ribera 2021).

Més enllà de la violència, el País Valencià va encetar el període de construcció de la democràcia espanyola després de les dècades de dictadura franquista amb un important conflicte identitari obert. La llengua dels valencians esdevingué el símbol central de dos imaginaris nacionals oposats. El nacionalisme valencià d'arrel fusteriana, front al regionalisme valencià arrelat al nacionalisme espanyol. En l'escenari social, la llengua perdé per complet el seu caràcter de canal de comunicació neutre i es convertí, més que mai, en el símbol central de la identitat col·lectiva. Opinar-ne no podia estar al marge de l'associació amb una tendència política i nacional. Dir que el valencià era la mateixa llengua que el català et podia convertir en un catalanista, pancatalanista, esquerrà, antivalencià o enemic d'Espanya, mentre que dir que el valencià era una llengua independent de la catalana podia atorgar-te l'etiqueta de blaver, franquista o antidemocràtic.

El conflicte lingüístic al territori valencià estigué condicionat pel conflicte identitari. Al rerefons jeia la gran pregunta que s'havia fet Joan Fuster sobre qui eren els valencians. La resposta de cada part, l'espanyolista regionalista i la nacionalista valenciana, conduïa a camins diferents, a relats i identitats nacionals diferents i irreconciliables. En un període de canvi profund i incertesa com fou la Transició els distints actors s'afanyaren a posicionar-se en favor d'un o d'altre relat, per tant la llengua quedà en una posició compromesa. Tant és així que, al País Valencià, els partits de l'esquerra espanyola que ideològicament i identitària eren nacionalistes espanyols, varen ser acusats de catalanistes i antiespanyols pel simple fet de defensar els criteris racionals i acadèmics que definien que valencià i català eren un mateix idioma.

CONCLUSIONS

Les reaccions contra la llengua tingueren una rellevància cabdal en els conflictes identitaris que es produïren als territoris de parla catalana a partir de la Transició, quan l'hegemonia del castellà es va vore amenaçada a través la normalització lingüística en el marc autonòmic. A les Illes Balears a principis dels anys setanta naixia el corrent d'anticatalanisme lingüístic conegut com gonellisme, i el 1978 es creava la Agrupación Social Independiente, grup anticatalanista que defensava els drets lingüístics dels castellanoparlants, amb especial atenció al discurs del bilingüisme. Mentre que al Principat l'any 1981 apareixia el conegut popularment com *Manifest dels 2.300*, que era una clara reacció a la pèrdua d'hegemonia del castellà a Catalunya en el mateix inici del procés de normalització lingüística, el qual va provocar reaccions d'anticatalanisme arreu de l'Estat espanyol. Fet i fet, podem considerar que València, per l'alt grau de violència, repercussió social del conflicte i l'impacte d'una controvèrsia que encara arriba fins avui, és el paradigma del conflicte lingüístic i identitari en la transició espanyola. Nogensmenys, més enllà dels territoris de parla catalana en el procés de democratització de l'Estat espanyol van haver molts altres indrets on la llengua pròpia també va convertir-se en un vector de disputa. Les llengües perifèriques es van considerar una amenaça contra la identitat nacional espanyola, que tenia la llengua castellana com a símbol central. Eixa pèrdua d'hegemonia durant el procés de democratització de l'Estat espanyol va propiciar una reacció en contra de la normalització de les llengües perifèriques que, alhora, era una reacció contra la pèrdua de centralitat del castellà en el marc autonòmic i per la defensa de la identitat nacional espanyola. Una hegemonia lingüística castellana que fou defensada entre altres per acadèmics de la RAE, professors universitaris o personatges influents i mediàtics de l'àmbit literari i intel·lectual espanyol.

BIBLIOGRAFIA

- ARCHILÉS, Ferran (2012). *Una singularitat amarga. Joan Fuster i el relat de la identitat valenciana*. Catarroja: Afers.
- BALFOUR, Sebastian i QUIROGA, Alejandro (2007). *España reinventada: nación e identidad desde la Transición*. Barcelona: Península.
- BELLO, Vicent (1988). *La pesta blava*. València: Eliseu Climent.
- CANYELLES, Xavier (2018). *Gonellisme: particularisme i secessionisme lingüístics a les Illes Balears*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear.
- COLOMER, Juan Carlos. «Miguel Ramón Izquierdo, un alcalde regionalista a la Transició Valenciana (1973-1979)». *Afers: fulls de recerca i pensament*, 79, Catarroja 2014.
- CUCÓ, Alfons (1989). *Pais i estat, la qüestió valenciana*. València: Eliseu Climent.
- CUCÓ, Alfons (2002). *Roig i blau: la transició democràtica valenciana*. València: Tàndem.
- ENSENYAT, Gabriel (2022). *Fuster i els mallorquins. Debat identitari a la Mallorca tardofranquista*. València: Edicions 3 i 4.
- FABREGAT, Amadeu (1976). *Partits polítics al País Valencià*. València: Eliseu Climent.

FERRER I GIRONÉS, Francesc (1985). *La persecució política de la llengua catalana. Història de les mesures preses contra el seu ús des de la Nova Planta fins avui*. Barcelona: Edicions 62.

FLOR, Vicent (2011). *Noves glòries a Espanya: anticatalanisme i identitat valenciana*. Catarroja: Afers.

FUSTER, Joan (2022). *Nosaltres els valencians*. Barcelona: Edicions 62.

JIMÉNEZ LOSANTOS, Federico (1979). *Lo que queda de España*. Barcelona: Ajoblanco.

JULIÀ, Santos (2014). *Nosotros, los abajo firmantes: una historia de España a través de manifiestos y protestas: (1896-2013)*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

MOLINERO Carme i YSÀS, Pere (2014). *La Cuestión Catalana: Cataluña en la transición española*. Barcelona: Crítica.

MOLINERO Carme i YSÀS, Pere (2016). *Las izquierdas en tiempo de Transición*. València: PUV.

MOLINERO Carme (2006). *La Transición treinta años después. De la dictadura a la instauración de la democracia*. Barcelona: Península.

MOLL, Francesc de Borja (1972). *Polèmica d'En Pep Gonella*. Palma: Moll.

MORENO CABRERA, Juan Carlos (2015). *Los dominios del español: Guía del imperialismo lingüístico panhispánico*. Madrid: Síntesis.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel (2010). *Patriotas y demócratas: sobre el discurso nacionalista español después de Franco (1975-2005)*. Madrid: Los Libros de la Catarata.

REIG, Ramir (1997). «Un valencianisme mal educat». *L' Avenç: Revista de història i cultura*, 214.

RIBERA, Borja (2014). «La violència anticatalanista a València. Des de la mort de Franco fins a l'aprovació de l'Estatut (1976-1982)». *Afers: fulls de recerca i pensament*, 79.

RIBERA, Borja (2021). *La violencia política en la Transición valenciana (1975-1982)*. València: Universitat de València.

RICO, Antoni (2021). *Joan Fuster i el pensament nacional. Entre el problema i el programa*. Catarroja: Afers.

RIPOLL, Faust (2010) *Valencianistes en la postguerra. Estratègies de supervivència i reproducció cultural (1939-1951)*. Catarroja: Editorial Afers.

RODRÍGUEZ-FLORES, Vega (2022). *La vía valenciana. El PSPV-PSOE y la cuestión autonómica (1975-1983)*. València: Tirant Humanitats.

SANCHO, Juan Luís (2017). *Los orígenes históricos del anticatalanismo de la transición valenciana (1976-1982)*. València: Universitat de València.

SANZ, Jesús (2018). *La cara secreta de la política valenciana: de la predemocràcia al estatuto de Benicàssim*. València: Institució Alfons el Magnànim.

SOLER, Lluís (2004). *Del roig al blau: la transició valenciana*. (Enregistrament vídeo). València: Universitat de València.

VIADEL, Francesc (2009). *No mos fareu catalans: Història inacabada del blaverisme*. València: PUV.

VOLTAS, Eduard (1996). *La guerra de la llengua*. Barcelona: Empúries.

Les protagonistes silenciades de la ruralitat. Una aproximació etnogràfica de les dones joves en la Nova Ruralitat de Ponent

The Silenced Protagonists of Rurality. An Ethnographic Approach to Young Women in the New Rurality of Ponent

Marta RALLO ARNAU
Institut Català d'Antropologia
Orcid ID: 0000-0001-5116-7239

Resum

Les dones en l'entorn rural s'enfronten a una doble desigualtat, per falta d'oportunitats laborals, accés a serveis, la connexió física i digital, per altra banda pels rols de gènere. Acadèmicament, s'ha estudiat sobre com es pot definir la ruralitat, la Nova ruralitat i el gènere, no s'ha analitzat, però tenint en compte l'agropatriarcat -entès com el patriarcat en zones rurals i influenciat per les dinàmiques agràries- el qual s'explicarà i analitzarà en aquesta investigació. Per això, aquest estudi proposa elaborar una anàlisi qualitativa sobre les dones joves de la ruralitat de la Plana de Lleida, des d'una perspectiva antropològica i de gènere. Per aconseguir-ho s'han dut a terme entrevistes semiestructurades a dones joves de diferents pobles de les sis comarques que formen part de la zona de Ponent, durant els mesos que van de març a maig de 2022. Els resultats permeten observar quines implicacions té l'escassetat de transport públic al gènere, com influeix l'agropatriarcat a les dones i que complex és definir la ruralitat, arribant a la conclusió que l'agropatriarcat és un dels causants de l'èxode rural.

Paraules clau: ruralitat, nova ruralitat, gènere, agropatriarcat, agricultura.

Abstract

Women in rural areas face double inequality, lack of job opportunities, access to services, physical and digital connection, as well as gender roles. It has been studied academically on how rurality, New rurality and gender can be defined, but it has not been analyzed taking into account agro-patriarchy -understood the patriarchy in rural zones and influenced by social dynamics from agriculture-, which will be the main focus on this research. Therefore, this study proposes to carry out a qualitative analysis on young women in rural areas of the Plana de Lleida, from an anthropological and gender perspective. To achieve this, semi-structured interviews were conducted with young women from different towns in the six counties that are part of the Ponent area, from March to May 2022. The results have allowed us to see what implications the lack of public transport in gender has, how agro-patriarchy influences women and how complex it is to define rurality. Concluding that agro-patriarchy is one of the causes of the rural exodus.

Keywords: rurality, New rurality, gender, agro-patriarchy, agriculture.

INTRODUCCIÓ

Les dones en l'entorn rural s'enfronten a una doble desigualtat: la primera, associada al territori, en termes d'oportunitats laborals, accés a serveis i la connexió física i digital; la segona provocada pel simple fet de ser dones, segons el XII informe ClosinGap elaborat per Caixabank (2022). Un estudi fet pel Ministerio de Agricultura, pesca y Alimentación del Gobierno de España el 2009¹, també comenta que les condicions de vida de les dones rurals es caracteritzen per una falta d'oportunitats laborals, d'infraestructures i accés a TIC, aquestes condicions dificulten la millora de la posició social i reforcen les desigualtats de gènere en el medi rural. Sobre la Nova ruralitat -entesa aquella que sorgeix a través del desenvolupament rural per les polítiques públiques, com la PAC- és important estudiar quina repercussió té cap al gènere. Avui en dia existeixen estudis, però és necessari fer una investigació qualitativa, com es fa en aquest projecte. En aquest sentit, se seguirà l'enfocament de la ruralitat com un concepte fluid, que a través del context, la realitat personal i cultural es defineix (Halfacree 1993; Lowe et al. 2003; Sherval 2009; Woods 2009). A més a més de la idea de què l'estancament dels rols de gènere en la ruralitat és a causa de l'agropatriarcat (Soronellas 2021).

Aquest estudi fa una aproximació sobre el gènere en la ruralitat de Ponent, amb l'objectiu d'analitzar la realitat de les dones joves en el context rural de la plana de Lleida, per poder saber quin enfocament han de tenir les polítiques públiques en contextos rurals i amb perspectiva de gènere, com també donar un estat de la qüestió i en quins aspectes es pot enfocar l'acció comunitària. Per aconseguir els objectius, les preguntes d'investigació són:

- Quina és la realitat sociocultural de les dones joves en contextos de la Nova ruralitat? Com les condiciona l'agropatriarcat? Concretament a la plana de Lleida.
- De quina manera condiciona la comunitat en la vida de les dones joves de la Plana de Lleida?

El treball presentat a continuació vol aportar coneixement sobre la complexitat de les dones en entorns rurals, en aquest cas a la zona de Ponent, ja que cada context rural té una realitat diferent. A més a més, s'introdueix el concepte d'agropatriarcat (Soronellas 2021), i s'analitza quina repercussió té cap als rols de gènere. La Plana de Lleida concentra el 16,5% de la població activa agrària, davant del 3% de Catalunya, treball masculí majoritàriament. El transport públic té una gran deficiència, implicant així que la família i la comunitat són un punt clau per la vivència en la ruralitat i ha sigut gràcies a la visió antropològica que s'ha pogut analitzar. Amb l'anàlisi s'ha pogut arribar a la conclusió de què l'agropatriarcat és un dels causants de l'èxode rural. La investigació que es presenta a continuació és important perquè exposa quins avantatges i inconvenients hi ha per una dona al viure en la ruralitat. La metodologia emprada per aquesta investigació ha sigut fer un estudi antropològic, de caire etnogràfic i amb perspectiva de gènere, per aconseguir fer una anàlisi qualitativa. Per assolir-ho s'han realitzat vuit entrevistes semiestructurades a dones joves de la Plana de Lleida durant els mesos de març a maig

¹ Per a més informació consultar: [\[https://www.mapa.gob.es/es/desarrollo-rural/temas/igualdad_genero_y_des_sostenible/mujer-medio-rural/\]](https://www.mapa.gob.es/es/desarrollo-rural/temas/igualdad_genero_y_des_sostenible/mujer-medio-rural/)

de 2022. Cada dona és d'un poble diferent de les sis comarques que integren la zona, per poder veure així quines similituds comparteixen. Les entrevistes s'han transcrit, classificat per codis i temàtiques i s'ha fet l'anàlisi. El perfil de la investigadora és d'una dona jove, europea i habitant d'un poble petit de Ponent, és antropòloga i militant feminista. La militància va ser tant en un grup d'una ciutat de l'àrea metropolitana de Barcelona com també d'un municipi de Ponent, observant diferències tant en la composició del grup com de l'objectiu, aspecte que ha ajudat en la decisió del tema a investigar; a més a més de l'experiència personal de viure en els dos entorns, en les diferències de gènere, de serveis i de transport.

METODOLOGIA

Per a la investigació s'ha volgut realitzar un estudi antropològic, de caire etnogràfic i amb perspectiva de gènere; perquè es creu que és gràcies a la recerca qualitativa que es pot saber quina és la realitat de les dones joves en el context rural. Per aconseguir això s'ha buscat i entrevistat vuit dones de l'entorn rural de la Plana de Lleida, dones joves (entre vint i quaranta anys) que han passat la infància, han marxat de l'entorn rural i posteriorment han tornat, per poder veure quina diferència troben entre la vivència de l'entorn rural i altres contextos. Per poder plantejar l'entorn rural des d'una visió interna però al mateix temps externa, tant de l'entorn com de les persones del context.

El grup d'estudi són dones joves de la Plana de Lleida, ja que es vol saber quina és la realitat de les dones en el context i com veuen els rols de gènere. A partir d'això, i gràcies al mètode snowball sampling (Parker, Scott & Geddes 2019) s'ha buscat dones amb les característiques que interessava per a la investigació. Amb aquest mètode s'han aconseguit vuit dones joves que totes han passat la infància en un entorn rural de Ponent, han marxat durant una època de la seva vida en entorns urbans i actualment tornen a viure a l'entorn rural. Hi ha una, però que viu entre l'entorn rural i l'urbà. Al preguntar a les noies entrevistades el motiu pel qual van marxar -encara que no era l'objectiu de la recerca ha coincidit- ha sigut per continuar la seva formació acadèmica de la universitat. Les carreres que han estudiat han sigut: Biologia, Traducció i interpretació, Treball social, Polítiques públiques, Ciències ambientals i Enginyeria mecànica. Un altre aspecte que les uneix a totes és que són de classe mitja, amb els límits i oportunitats que això comporta, els quals s'esmentaran a l'apartat de resultats.

Per aconseguir la presa de dades s'ha fet entrevistes. La idea inicial era fer-ne entre deu i quinze, com també hagués sigut pertinent fer observació participant, però per temps no ha sigut possible. De les entrevistes realitzades dos han sigut introductòries amb el guió d'entrevista 1, i la resta ja més enfocades a l'objectiu de la investigació i més extenses, s'han realitzat amb el guió d'entrevista 2. Les entrevistes es van dur a terme entre el març i el maig de 2022, i totes es van gravar amb consentiment informat. A partir de les gravacions es van fer transcripcions bastant literals de la conversa, per posteriorment poder dividir segons codis i temàtiques les respostes. Seguidament, aquests codis s'han agrupat en temes més amplis, dels quals s'han dividit en: Realitat rural i imaginari, Connexió rural amb la societat, realitat laboral, vida urbana, negatiu i positiu de la

ruralitat, comunitat i organitzacions, cures, cotxe, transport públic i serveis, rols de gènere, dones rurals joves, agropatriarcat i feminisme. A partir d'aquests temes s'han comparat les respostes entre les entrevistades per poder elaborar l'anàlisi dels resultats. A més a més, el dia 10 de març de 2022 es va fer una reunió a través d'una plataforma digital amb l'antropòloga Montserrat Soronellas per aconseguir assessorament sobre quines autories consultar i com enfocar l'estudi, com també comprendre millor l'agropatriarcat. Gràcies a la investigació i poder haver fet les vuit entrevistes de diferents pobles i comarques dona la possibilitat de saber quins temes a millorar i quina realitat del gènere comparteix tota la Plana de Lleida. Durant la investigació, va haver la dificultat de voler englobar una zona territorial tan àmplia, intentant buscar persones representants de cada regió, però no va ser possible trobar algú de la comarca del Pla d'Urgell. Fer entrevistes limita tenir només el discurs, així i tot si s'hagués disposat de més temps, hauria sigut pertinent fer observació participant i diari de camp per veure i contrastar els discursos amb la realitat.

RESULTATS

Com a consideracions finals de la investigació, cal comentar que tota aquesta investigació s'ha dut a terme amb un grup concret, quan la realitat de les dones joves de Ponent hi ha més varietat, com per exemple de classe, nivell d'estudis, laboral i d'ètnica, els quals no han sigut possible afegir en la recerca, fer-ho hagués implicat enfocar diferent el marc teòric.

La pregunta de la recerca es plantejava saber quina és la realitat sociocultural i laboral de les dones joves en contextos de la Nova ruralitat, com les condiciona l'agropatriarcat i de quina manera condiciona la comunitat en la vida de les dones joves de la Plana de Lleida. En aquest sentit, s'ha pogut observar que els serveis i sobretot el transport té un impacte en la ruralitat i majoritàriament al gènere femení. Les polítiques públiques s'han d'enfocar en com gestionar aquesta problemàtica tan complexa, i des d'una visió rural, no urbana on a vegades no s'acaba de concebre les necessitats del context. Una proposta seria centrar-se en el transport, millorar els horaris i preus del transport públic ja existent, plantejar les necessitats de les persones i considerar l'ús habitual del transport comunitari com a eina alternativa i eficaç per desplaçar-se en entorns rurals, podria ser una solució a molts dels problemes i deficiències en l'entorn. Laboralment la introducció de les TIC ha sigut un aspecte òptim per les dones, però s'ha d'apostar per introduir investigacions científiques sobre l'entorn, com les ciències socials i humanístiques, per així contribuir a millorar-lo amb el seu coneixement.

L'àmbit de la comunitat s'ha vist que és cabdal en el context, tant pels aspectes positius com negatius esmentats en el treball extens. En les entrevistes comenten bastant els aspectes negatius de la comunitat, i quines implicacions tenen en les seves vides, però és curiós perquè és la xarxa comunitària el que ha influenciat el seu retorn a la ruralitat. S'ha de tenir en compte que el desenvolupament rural -influenciat per la PAC- ha implicat un canvi en la xarxa comunitària al llarg del temps, seria interessant analitzar-ho en una futura investigació.

La ruralitat té diferents visions i perspectives, encara que en aquesta investigació s'ha platejat com un concepte dicotòmic, en el transcurs de les entrevistes s'ha vist que la ruralitat es veu com l'antiurbà i el rebuig a la globalització i a la modernització. La mateixa investigació ha caigut en alguns moments en aquesta percepció, fent la diferència clara entre urbà i rural en el procés de les entrevistes.

CONCLUSIONS

En conclusió, les relacions socials -dins la comunitat- implica una pressió i vergonya social molt forta i influeix en les dinàmiques de gènere, implicant que sigui molt fix i no deixant l'oportunitat de la fluïdesa d'aquest, aspecte que condiciona a què moltes persones que no volen seguir els rols marxen de l'entorn, sobretot els homes que ho qüestionen. A les dones els hi dificulta l'autonomia, independència i la llibertat. Tot això implica que l'agropatriarcat sigui una de les causes de l'èxode rural i incideix a reproduir-lo al no haver-hi alternatives de canvi en la zona. En aquest sentit, és necessari un canvi del sistema i cultura per aconseguir fer l'entorn rural un espai on tingui en compte les necessitats i drets de les dones, fent el canvi des de l'arrel.

BIBLIOGRAFIA

- AGARWAL, Bina. (2000). «Conceptualising environmental collective action: why gender matters». *Cambridge Journal of Economics*, 24-3, 283-310.
- ALDOMÀ, Ignasi; MÒDOL, Josep Ramon (2022). *Atles del món rural 2022*. Departament de Geografia i Sociologia de la Universitat de Lleida.
- ARNALTE ALEGRE, Enrique (2002). «PAC y desarrollo rural: una relación de amor-odio». *ICE, Revista De Economía*, 803.
- BAYLINA, Mireia (2022). «Retorn al món rural, gènere i poder local». CERAROLS, Rosa & NOGUÉ, Joan (eds.). *L'altre món rural. Reflexions i experiències de la nova ruralitat catalana* (p. 109–128). Manresa: Tigre de paper.
- CAIXABANK (2022). *Coste de oportunidad de la brecha de género en el medio rural* (XII Informe ClosinGap). [<https://www.caixabank.com/docs/comunicacion/72257.pdf>] [Consultat el 10 de gener de 2025].
- CAMARERO, Luis, SAMPEDRO, Rosario, i VICENTE-MAZARIEGOS, José Luis (1991). *Mujer y ruralidad. El círculo quebrado*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales i Instituto de la Mujer.
- CAMARERO, Luis (2009). «¿Por qué hay menos mujeres en las áreas rurales?». *Agricultura familiar en España. Anuario de la Fundación de Estudios Rurales*, 86-90.
- CAMPBELL, Hugh, i BELL, Michael (2000). «Introduction. Rural Masculinities Special Issue». *Rural Sociology*, 65-4.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; CRUZ, Joan; SALAMAÑA, Isabel; VILLARINO, Maria (1994). *Mujer agricultura en España. Género, trabajo y contexto regional*. Barcelona: Oikos-Tau.

- GARCIA RAMON, Maria Dolors, i BAYLINA, Mireia (eds.) (2000). *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*. Barcelona: Oikos-Tau.
- GREGORIO, Carmen. (1998). *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*. Madrid: Narcea.
- HALFACREE, Keith. (1993). «Locality and social representation: space, discourse and alternative definitions of the rural». *Journal of Rural Studies*, 9-1.
- LITTLE, Jo (2000). *Identity, sexuality and power in the countryside*. Prentice Hall.
- LOWE, Philip; MARSDEN, Terry; MURDOCH, Jonathan; WARD, Neil (2003). *The Differentiated Countryside*. Routledge.
- MINISTERIO DE MEDIO AMBIENTE Y MEDIO RURAL Y MARINO (MARM) (2011). *Diagnóstico de la igualdad de género en el medio rural*. Gobierno de España.
- PARKER, Christine, SCOTT, Sue; GEDDES, Andrew (2019). «Snowball Sampling». P. ATKINSON et alii (eds.), *SAGE Research Methods Foundations*. SAGE Publications.
- SABATÉ, Anna (1992). «La participación de las mujeres en la dinámica social de zonas rurales desfavorecidas». DDAA. *Desarrollo local y Medio Ambiente en zonas desfavorecidas*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas y Transportes.
- SAMPEDRO, Rosario (2009). «Escuchando la voz de las mujeres». *Agricultura familiar en España 2009. Anuario de la Fundación de Estudios Rurales, Unión de Pequeños Agricultores y Ganaderos*.
- SHERVAL, Megan. (2009). «Native Alaskan engagement with social constructions of rurality». *Journal of Rural Studies*, 25-4, 425-434.
- SORONELLAS, Montserrat (2011). «La migració de dones estrangeres al medi rural català en el context de la transformació econòmica i social de les comunitats locals». *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 11.
- SORONELLAS, Montserrat, i CASAL, Gemma (2014). *Pràctiques i estratègies de la pagesia a Catalunya: trajectòries i plantejaments de futur*. Barcelona: Entrepobles.
- WOODS, Michael (2009). «Rural geography: blurring boundaries and making connections». *Progress in Human Geography*, 33-6, 849-858.

Dones, violència i feminitat: les cançons recollides al Camp de Tarragona per Joan Just i Josep Roma per a l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya

Women, violence and femininity: the songs collected in Camp de Tarragona by Joan Just and Josep Roma for the Obra del Cançoner Popular de Catalunya

Laia BERTRAN GENOVÈS
Universitat Rovira i Virgili
Orcid ID: 0009-0001-0821-5204
Rut NOLLA BERTRAN
Universitat Rovira i Virgili
Orcid ID: 0009-0003-3031-0691

Resum

Aquest treball analitza des de la perspectiva de gènere una selecció de cançons populars que Joan Just i Josep Roma van recollir el 1928 al Camp de Tarragona en el marc de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. En efecte, hem estudiat les cançons a partir dels conceptes de *feminitat* i *violència*, fet que ens ha permès identificar els rols de gènere i els patrons de violència que plasmen les lletres. Aplicar l'òptica feminista en la recerca etnopètica constata la rellevància que té l'imaginari cultural en el folklore i convida a la reflexió dels ideals que s'hi transmeten. En aquest sentit, aquesta recerca pretén fer palesa la necessitat de revisar el llegat etnopoètic des dels estudis de gènere per evitar la perpetuació de la desigualtat.

Paraules clau: Obra del Cançoner Popular de Catalunya, Joan Just, Josep Roma, estudis de gènere.

Abstract

This paper analyses from a gender perspective a selection of popular songs collected by Joan Just and Josep Roma in 1928 in Camp de Tarragona for the project Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Indeed, the songs have been studied through the concepts of *femininity* and *violence*, which has enabled the identification of gender roles and patterns of violence reflected in the lyrics. Applying a feminist lens to ethnopoeitic research confirms the significance of cultural imaginary in folklore and encourages reflection on the ideals it conveys. In this sense, this research aims to evince the need to review the ethnopoeitic legacy through gender studies to prevent the perpetuation of inequality.

Keywords: Obra del Cançoner Popular de Catalunya, Joan Just, Josep Roma, gender studies.

INTRODUCCIÓ

L'etnopoètica és “la part del folklore que s'ocupa de l'estudi d'aquelles formes de comunicació artística [...] que la gent crea, recrea i utilitza en els àmbits més diversos de la seva vida quotidiana” (Oriol 2002: 11). Les produccions etnopoètiques són, doncs, un reflex de la societat i de la seva cultura, valors i creences. D'aquesta manera, en aquesta recerca examinarem des de la perspectiva de gènere les cançons que Joan Just i Josep Roma van recollir l'any 1928 al Camp de Tarragona per a l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Gràcies a aquesta òptica, avui dia, des de l'estètica de la recepció, podem fer-ne una interpretació actualitzadora d'acord amb el nostre horitzó d'expectatives.

Per desenvolupar el nostre estudi, hem consultat la selecció de cançons recollides per Just i Roma aplegades en el volum IX dels *Materials* de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (Massot 1999). El corpus consta de quaranta-una cançons de les quals n'hem escollit setze tenint en compte que la seva temàtica tractés els temes de la feminitat i la violència. A partir d'aquests dos conceptes, hem analitzat les característiques més significatives que els configuren. D'una banda, en el cas de la feminitat, ens hem fixat en la vestimenta, les tasques domèstiques i la cura, la reproducció dels tòpics femenins, la passivitat de les protagonistes i el seu excepcional caràcter actiu. D'altra banda, quant a la violència, hem parat atenció en la dependència i la incapacitat de decisió i els signes d'agressió o maltractament explícits.

Amb tot, estudiant els rols que adquireixen les dones en les cançons d'aquesta missió pretenem “*detectar cómo las ideologías y las prácticas patriarcales, de género, modelan los textos literarios y prestan atención al lenguaje y discurso*” (Buendía 2008: 40). Per assolir aquest objectiu, hem consultat obres d'especialistes en estudis de gènere com ara Mary Nash i Lenore Walker, manuals per fer una anàlisi amb perspectiva de gènere i guies sobre violència de gènere.

CONTEXTUALITZACIÓ

L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (OCPC) (1921-1936) va ser el primer projecte de recollida col·lectiva de cançons populars que va abastar tots els territoris catalanoparlants. L'OCPC es va crear per voluntat del mecenes Rafael Patxot i Jubert, que a través de la Fundació Concepció Rabell i Cibil va donar suport a diverses iniciatives culturals. Patxot va encomanar a Lluís Millet i Francesc Pujol de l'Orfeó Català la tasca de dirigir una institució que s'encarregués de recollir, estudiar i publicar les cançons populars dels Països Catalans (Massot 2014: 121-128). Per realitzar aquesta empresa, es van seguir mètodes científics innovadors i rigorosos. Així doncs, per al treball de recol·lecta de materials cançonístics es van organitzar missions de recerca en les quals anaven dues persones, una experta en música i l'altra en literatura popular. Els missioners duien un fonògraf, que permetia la conservació de les peces recollides mitjançant el seu enregistrament, i un aparell fotogràfic per documentar els informants. La riquesa dels volums dels *Materials* de l'OCPC, per tant, va més enllà de les cançons recollides. Les obres també recullen detallades memòries de les missions, notes biogràfiques de

prestigiosos folkloristes catalans i cròniques de l'activitat duta a terme pels col·laboradors (Montoliu 1929: 4).

En el marc del treball de camp, es van emprendre set missions de recerca pel Camp de Tarragona entre 1925 i 1928. El nostre estudi se centra en la missió de Joan Just (1867-1960) i Josep Roma (1902-1981), que al 1928 van recollir cançons a l'Alt Camp i a la Conca de Barberà. Tal com comenten Dalmau i Ribalta (2011) i Portell i Rifà (1999), ambdós van iniciar-se en el món de la música des de ben petits, ja que van formar-se a l'Escolania de Montserrat. Els seus coneixements musicals eren molt amplis, fet que els convertia en recol·lectors excel·lents. Josep Roma, per exemple, va arribar a ser catedràtic d'orgue, així com director de l'Orquestra Filharmònica de Barcelona i del Conservatori del Liceu (Portell i Rifà 1999). Joan Just comptava, també, amb una formació en folklore prèvia, atès que de jove va recollir cançons populars murcianes. Just i Roma, doncs, demostren que “la «Obra» es, en realidad, un centro de altos estudios [...] en el que colaboran las personalidades más competentes y especializadas en los aspectos literario y musical de nuestro cancionero” (Montoliu 1929: 4).

La missió que ens interessa va dur-se a terme entre el 3 de juliol i el 7 de setembre de 1928. Just i Roma van visitar diversos pobles de l'Alt Camp: Alcover, Miramar, Fontscaldes, Vilardida, Santes Creus i Valls, on principalment van fer nit durant la del 3 de juliol al 15 d'agost. Des de mitjans d'agost van recollir cançons, en essència, a la Conca de Barberà i, en concret, a Montblanc, on van allotjar-se fins al 7 de setembre. Val a dir que els missioners no tan sols van trepitjar aquestes dues comarques, sinó que també van desplaçar-se a l'Albiol i a Prades (Baix Camp) i als Omells (Urgell), i que, malgrat l'extens nombre de localitats visitades, en alguns indrets no van poder anotar cançons com esperaven o bé, en d'altres, no hi van poder acabar amb exhaustivitat la recollida. El recorregut de la missió és important en la mesura que la toponímia del Camp de Tarragona s'integra en les lletres de les cançons recollides per Just i Roma, majoritàriament transmeses per dones, i les arrela encara més al seu context de difusió.

DONES, VIOLENCIA I FEMINITAT

LES DONES: INFORMANTS I PROTAGONISTES DE LES CANÇONS

Els dos missioners van entrevistar quaranta-set informants d'entre deu i vuitanta-tres anys, amb una mediana d'edat situada als seixanta-un anys que evidencia la peremptorietat de la iniciativa de l'OCPC. De les persones entrevistades, tretze eren homes i trenta-quatre dones; xifres que reafirmen la preeminència de les dones com a informants en la recerca folklòrica d'una època en què se'ls va reconèixer especialment “el paper de transmissores de les tradicions, mites i relats nacionals” (Palau & Villalba 2018: 70), a més que se les va començar a posar en valor també en tant que investigadores de la literatura popular, ateses les seves qualitats i el seu caràcter proper, amb què aconseguien “molta més informació que els investigadors masculins” (Palau, Roma & Villalba 2018: 70).

En els *Materials* de l'OCPC es conserven, a més de les fotografies d'algunes d'aquestes trenta-quatre informants, detalls biogràfics que deixen entreveure el perfil social de les dones que, amb el seu saber, van col·laborar en la missió per l'Alt Camp i la Conca.

A grans trets caldria destacar que habitualment eren d'origen humil i que algunes havien viscut o treballat en diferents indrets al llarg de la seva vida. L'entorn de treball era, de fet, un condicionant que tenia relació directa amb les cançons que recordaven les informants i el contingut de les seves lletres. Així, per exemple, Pilar Bonet, vallenga de vint-i-sis anys, i Teresa Tomàs, de setanta-sis, van cantar a Just i Roma cançons que havien après en una fàbrica de la vila (Massot 1999: 123). De la mateixa manera, Gaietana Ferrando, pagesa alcoverenca, ensenyava als seus vint-i-nou anys les cançons que havia après de la mare a les companyes del poble a l'hora de cosir (Massot 1999: 123).

L'estil de vida, el pensament i l'arquetip femenins del moment, doncs, traspuaven les cançons recopilades en les diferents localitats; cançons que per regla general, i a diferència del material aportat pels informants masculins, presentaven una gran heterogeneïtat temàtica. La cerverina establerta a Valls Rosa Tarés, per exemple, que amb seixanta-cinc anys va convertir-se en una informant cabdal, va cantar als missioners lletres d'amor, de mort, de malaltia, de guerra i de rebel·lia juvenil, entre d'altres.

LA VIOLÈNCIA: UN PATRÓ RECURRENT

Un aspecte que es plasma de manera reiterada en les cançons d'aquesta missió és la dependència i la incapacitat de decisió de les dones, fet que està vinculat amb la identitat de gènere. Tal com apunta Palau (2010: 14), “les identitats masculines han estat definides com a persones i amb caràcter universal” mentre que “les identitats femenines han estat definides com a alteritat i reduïdes a una singularitat, la dona”. La definició de la identitat de les dones com a objecte passiu els anul·la el dret de tenir veu pròpia i, per tant, la capacitat de decidir per elles mateixes. Recau en ells, per contra, el poder de prendre decisions.

La cançó *Arciseta*, que exposa el cas d'un matrimoni infantil, exemplifica clarament la desigualtat entre els rols de gènere: “A Arciseta l'han casada / amb el ric del Mallorquí. / De tan petiteta que era, / no se'n sap calçar i vestir” (Massot 1999: 215). Com s'evidencia en aquests versos, l'home, que és el subjecte, tria amb qui casar-se i Arciseta, en canvi, esdevé un objecte a posseir. Aquest biaix s'accentua encara més quan ella és raptada i el seu marit va ràpidament a reclamar *allò que és seu* i que *han robat*. A causa de la seva curta edat, Arciseta no pot decidir el seu destí i la seva identitat és definida en relació amb la del seu marit.

Són diverses les cançons que posen de manifest la pressió que exercia la figura paterna a l'hora de decidir si la filla podia contraure matrimoni. Les dones necessitaven el consentiment del pare, que era l'*auctoritas*, per casar-se amb l'home que volien. Aquesta situació es reflecteix en la cançó *Tot rondant*, en la qual els amants es troben clandestinament a la nit perquè el pare de la noia no els vegi. A l'albada, però, el pare es topa amb el noi i quan descobreix que festeja amb la seva filla permet que es casin: “Preneu-la vós, jovenet, / preneu-la, la meva filla” (Massot 1999: 204). Aquesta sort no

la té la protagonista de “L’estudiant de Vic”, que no pot casar-se amb l’home que desitja perquè el pare s’hi oposa: “I un estudiant de Vic / que festejava una viuda. / La viuda s’hi vol casar / i son pare no volia” (Massot 1999: 205). Privar de llibertat les dones silenciament el seu criteri és una forma de violència que encara s’aplica en diversos països.

La missió de Just i Roma també aplega cançons en què el tractament de la violència és explícit. A la cançó *Pel camí de Cardona* la protagonista arriba tard a casa i pateix les conseqüències de desobeir el seu pare, que li vol pegar. Per tal d’evitar el càstig, la noia decideix agenollar-se i disculpar-se: “M’acut a la memòria / i en aquella ocasió / als seus peus m’agenollo / i li demano perdó” (Massot 1999: 190). Pel seu comportament, podem deduir que aquesta cançó tenia la funció d’alliçonar les noies i educar-les en els valors de la compostura i la submissió envers els homes.

Finalment, la peça que més evidencia la violència de gènere és *Sota l’aulivera, auliva*. Aquesta cançó narra com Caterineta és assassinada a cops de bastó pel seu pare per no haver-lo cregut: “La primera garrotada, / un bracet li va trencar. / La segona garrotada, / l’altre braç li va trencar. / La tercera garrotada, / els fetges li van saltar” (Massot 1999: 204). Aquest episodi exemplifica nítidament, com explica Walker (2009: 15), que “*the violence comes from the batterers’ learned behavioral responses*”, que sobretot estan influenciades per les conductes patriarcal.

LA FEMINITAT: DOMESTICITAT I PASSIVITAT

L’estudiosa Mary Nash (2006: 43) afirma que “*la representación cultural de la feminidad se ha basado en la dependencia, en el modelo de madre y cónyuge, devota y silenciosa, consagrada a su familia, con la reclusión estricta en el espacio domestico*”. És en aquest marc d’interrelació històrica entre els conceptes de *domesticitat* i *feminitat* que s’han d’interpretar les cançons recollides al Camp de Tarragona per Just i Roma.

Així doncs, les tasques domèstiques apareixen de manera recurrent en les cançons de la missió, i en general s’hi esmenten des de la corrent concepció d’aquestes feines com a deure i responsabilitat interioritzada de les dones. Hi trobem, doncs, versos com ara “Ella és matinera / i escombra el carrer”, a *Cançó satírica*, que denoten la imatge que es tenia sobre les dones en l’època, reforçada també amb la vestimenta en peces com *La Marieta*: “Tota descalceta / i amb cos de gipó” (Massot 1999: 183-184). Val a dir, però, que aquestes tasques també són el punt de partida del doble sentit o de la ironia en alguna cançó: “bon dormir fa amb la mongeta [un estudiant], que m’ensenya de brodar, de cosir i aprendre lletra” (Massot 1999: 191).

En de la imatge de la feminitat transmesa en els materials analitzats, hi juguen també un paper fonamental els tòpics literaris amb què dialoguen les cançons, entre els quals destaca el de la dama que es pentina a *Los fadrins de Sant Boi*, en aquest cas essent una dona senzilla —com la majoria de les informants mateixes— en un entorn que, a l’estil més vallfogoní, trenca amb l’habitual *locus amoenus* del tòpic: “Ja la veu al balcó / sola que es pentinava: / la pinteta n’és d’or, / l’escarpidor de plata” (Massot 1999: 188).

A tot plegat cal sumar-hi el caràcter passiu de la majoria de les protagonistes de les cançons, que es veuen sotmeses a les ordres dels seus referents masculins més propers;

ordres a què, seguint el rol d'*àngels de la llar*, la resta de dones de l'entorn no mostren oposició. *Sota, sota la llanterna* ho exemplifica: "Alça't, alça't, filla meva, / que ton pare et vol casar / amb un fill de la Canonja, / que se'n diu Sebastià" (Massot 1999: 212). El caràcter actiu queda reservat a unes poques protagonistes, l'empenta de les quals podria associar-se més aviat a la seva condició de *joves*, més que no pas de *dones*.

CONCLUSIONS I LIMITACIONS

A través de l'anàlisi de la missió de Joan Just i Josep Roma pel Camp de Tarragona del 1928, hem constatat l'omnipresència de les dones en els materials recollits en el marc de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Més enllà que la majoria d'informants fossin dones (trenta-quatre), les cançons recollides, tot i presentar una varietat temàtica que evidència l'efectivitat d'entrevistar dones en la recerca de materials etnopoètics, comparteixen una sèrie de trets.

De les lletres se'n dedueix que eren peces transmeses eminentment per dones a altres dones, fet que es reafirma mitjançant les anotacions sobre cada informant recollides a les memòries. No és d'estranyar, en aquest sentit, que la diversitat de temes de les cançons giri gairebé sempre al voltant de figures femenines que traslladen una cosmovisió ben particular sobre les dones i la societat del moment. D'una banda, pel que fa a la *violència*, s'hi tracta desacomplexadament i s'assumeix, en conseqüència, la denominada *jerarquia de gènere* instaurada en les realitats patriarcals (Nash 2006: 42). De l'altra, quant a la *feminitat*, en les lletres s'associa sobretot amb la passivitat, la resiliència i la submissió.

La limitació principal de l'estudi, centrat en exclusiva en l'anàlisi d'una missió concreta i d'una selecció de les cançons que s'hi van recollir, ens impossibilita extrapolar aquestes conclusions al conjunt de missions de l'OCPC, tot i que no ens exempta de plantejar la hipòtesi que serien aplicables al gruix de cançons recollides per al projecte de Rafael Patxot. Fora bo, doncs, que aquesta investigació tingués continuïtat en la recerca acadèmica en català: ens cal, per justícia històrica, social i nacional, un estudi complet de l'OCPC elaborat amb perspectiva de gènere.

BIBLIOGRAFIA

- BUENDÍA, Josefa (2008). *Mercè Rodoreda: Gritos y silencios en "La plaza del Diamante"*. Madrid: Narcea.
- DALMAU I RIBALTA, Jordi (2011). «El Mestre Joan Just (1897-1960). En el cinquantenari de la seva mort». *Revista d'Igualada*, 37, 23-45.
- ORIOL I CARAZO, Carme (2002). *Introducció a l'etnopoètica. Teoria i formes del folklore en la cultura catalana*. Valls: Cossetània, vol. 3.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (ed.) (1999). *Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Materials*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 9.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (2014). «Rafael Patxot i Jubert i l'associacionisme». *Canemàs. Revista de pensament associatiu*, 7, 120-131.

- MONTOLIU, Manuel de (1929). «El Cancionero Popular de Cataluña». *Nación catalana*, 294.
- NASH, Mary (2006). «Identidades de género, mecanismos de subalternidad y procesos de emancipación femenina». *Revista CIBOR d'Afers Internacionals*, 39-57.
- PALAU, Montserrat (2004). «Identitat de gènere de les dones catalanes a l'inici del segle XX». SUNYER, Magí; PUJADES, Roser i POY, Pere (ed.) *Literatura i identitats* (9-36). Valls: Cossetània.
- PALAU, Montserrat (2010). «Violència contra les dones en la narrativa contemporània». ARRÁEZ, José Luís (ed.) *No te di mis ojos, me los arrebataste: Ensayo sobre la discriminación, misoginia y violencia de las mujeres desde la literatura* (p. 415-445). Alacant: Universitat d'Alacant i Centre d'Estudis sobre la Dona.
- PALAU, Montserrat; ROMA, Josefina & VILLALBA, Laura (2018). «El folklore acadèmic en el primer terç del segle XX». ORIOL, Carme i SAMPER, Emili (ed.) *Història de la literatura popular catalana* (62-64). Alacant, Tarragona i Palma: Publicacions Universitat d'Alacant, Publicacions URV i Edicions UIB.
- PALAU, Montserrat & VILLALBA, Laura (2018). «Les institucions i l'accés de les dones a la cultura». Oriol, Carme i Samper, Emili (ed.) *Història de la literatura popular catalana* (70-74). Alacant, Tarragona i Palma: Publicacions Universitat d'Alacant, Publicacions URV i Edicions UIB.
- PORTELL I RIFÀ, Núria (1999). «Josep Maria Roma i Roig». GIRALT I RADRIGALES, Jesús (ed.) *Gran enciclopèdia de la música*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana. [Gran enciclopèdia de la música | enciclopedia.cat]
- WALKER, Lenore (2008). *The battered woman syndrome*. Nova York: Springer Publishing Company.

Afusellades. Les silenciades a trenc d'alba en la província de Castelló¹

Executed. The silenced at dawn in the province of Castelló

Narcís TENA SALES

Universitat de València - Institut Universitari d'Estudis de les Dones

Orcid ID: 0009-0001-9016-9613

Resum

El present treball té la intenció de centralitzar totes les víctimes femenines de la dictadura (mortes en presons, assassinades arbitràriament, mortes per col·laborar amb la guerrilla...) en un mateix estudi explicant breument qui eren, d'on eren i per què elles moriren a mans dels colpistes. Tanmateix, se centra la mira investigadora en l'anàlisi expeditiva dels tres casos de dones afusellades per sentència militar en la província de Castelló. Com si es tractés d'una dissecció s'estudia meticulosament, pas a pas, i llegint a contrapèl eixa «documentació de mort» que són els procediments sumaríssims d'urgència, generada contra població aparentment anònima que ha deixat el seu rastre vital més íntim en una paperassa d'opressió, sang i violència. També, amb la memòria oral i altres fonts alternatives s'acabaran de completar les biografies de les tres dones executades de la província.

Paraules clau: Guerra civil, repressió de gènere, franquisme, víctimes mortals, justícia militar.

Abstract

The purpose of this work is to centralise all the women victims of the dictatorship (murdered in prisons, arbitrarily murdered, murdered for collaborating with the guerrilla...) in a single study, explaining briefly who they were, where they came from and why they died at the hands of the coup plotters. Even so, the research focuses on the expeditious analysis of the three cases of women shot by military sentence in the province of Castelló. As if it were a dissection, it is studied in detail, step by step, and reading against the grain that 'documentation of death' that are the emergency summary proceedings, generated against an apparently anonymous population that has left its most intimate vital trace in a paperwork of oppression, blood and violence. Oral memory and other alternative sources will complete the biographies of the three executed women from the province.

Keywords: Civil war, gender repression, Francoism, mortal victims, military justice.

¹ Aquest treball s'emmarca dintre d'un projecte doctoral entre la Universitat de València i la Universitat Jaume I de Castelló de més magnitud sobre l'estudi de la repressió franquista contra les dones en tota la província de Castelló.

INTRODUCCIÓ

La repressió franquista va tenir com a objectiu acabar amb l'enemic republicà, aniquilar-lo en tots els sentits i el col·lectiu femení no va passar desapercebut. Encara que la violència contra les dones en quantitat fou menor, per diverses qüestions que s'analitzaran en el treball, hem de considerar que fou qualitativament pitjor, ja que s'atacà directament la seua forma de ser, actuar, comportar-se o relacionar-se. L'enemic republicà fou brutalitzat i amb això a la dona republicana se la va vexar i utilitzar com a botí de guerra. A més dels procediments sumaríssims d'urgència, de les pallisses i misèries de la postguerra, a algunes dones se les va rapar i violar, atacant directament els seus valors. Una violència traumàtica i vexatòria que va provocar el silenci de la vergonya i trauma durant tota la dictadura. Les dones foren condemnades per dones i per roges imposant un model de gènere de dona submissa, silenciosa i sota el control patriarcal amb una repressió que afectà els seus atributs femenins i maternals.

Per aquest estudi ha sigut fonamental tenir en compte tota la bibliografia que s'ha elaborat sobre les víctimes mortals femenines a causa de la guerra civil i la postguerra a escala estatal² i a escala provincial les investigacions generals, ja que -com s'ha mencionat- no hi ha cap estudi específic sobre la repressió de gènere. A més, s'ha revisat i consultat detingudament el *Cens de víctimes de la guerra, el franquisme i la Transició al País Valencià de la Coordinadora d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià*³ disponible en línia on apareixen les dades -en constant actualització- de totes les víctimes mortals en cadascuna de les províncies del País Valencià.

A la província de Castelló, cal destacar la publicació de Juan L. Porcar (2020): Estudi de referència on es du a terme una anàlisi sobre el procés que vivien els condemnats (des de la denúncia fins a la seua execució), els llocs on es realitzaven els Consells de Guerra (Vinaròs, Castelló, Vila-real, etc.), les execucions i una comptabilització i nominalització de les víctimes de la repressió a més de reflexionar sobre la recuperació de la memòria històrica i la reparació de les víctimes. També ha sigut fonamental l'estudi recent sobre la comarca dels Ports on es destaca que va ser la primera comarca castellonenca ocupada pels rebels en 1938 i on es va iniciar una purga política brutal a la qual es va unir el fenomen del maquis. Ens aporta dades sobre el funcionament de la repressió, de les presons de partit i provincial, identificació de les víctimes i el valor i interès per recuperar la memòria (Porcar 2021) i també per a la comarca dels Ports ha sigut molt esclareidor l'estudi que es realitzà sobre l'assassinat de la mare i la filla a mans de soldats franquistes a Portell el 1938 (Duarte 2018).

En relació amb aquest desenvolupament d'estudis el 2016 va aparèixer una recerca realitzada de forma adequadament històrica i que és, fins al moment, l'eix de referència per a qualsevol estudi de la guerrilla a la província. L'historiador Raúl González Devís, fruit de la seua tesi doctoral va publicar un treball rigorosament documentat en el qual

² Bons estats de la qüestió són Pérez (2020-2021), Ibáñez (2021), Pérez (2022) i afegint els avanços historiogràfics que han aportat les investigacions sorgides arran de les campanyes d'excavació de les fosses del franquisme, López (2023).

³ [<https://censvictimesguerraifranquismepv.org/>] [última consulta el 25/09/2024]

s'analitzen els factors d'actuació de la guerrilla, de la guàrdia civil i com això va afectar la població civil. A més, l'autor estableix amb gran lucidesa documental que el succeït a les muntanyes de Castelló van ser crims d'Estat perpetrats pel règim contra els potencialment guerrillers, però també, contra aquells que, sense ser-ho, amb la finalitat d'estabilitzar la dictadura mitjançant l'ús de la por i violència, també van reprimir (González 2017).

Morir és la conseqüència de matar. Posar fi a la vida d'algú o biològicament o vitalment. El franquisme s'ho va imposar com a màxima en tots els sentits. En contextos violents i règims dictatorials i extremadament repressius és la màxima expressió a la qual s'arriba per acabar amb els seus enemics amagant-los i fent-los desaparèixer.

L'enregistrament d'una defunció és un dels últims tràmits administratius que genera la persona. En la quotidianitat, inscriure a l'ésser volgut finat en el registre és un tràmit normal i legítim, però en un context d'eliminació programada, aniquilació i ocultació dels assassinats obviar aquest tràmit era el més habitual. Especialment en aquelles zones on la majoria de les víctimes ho foren per repressió irregular arbitrària sense un procediment sumariíssim que ho intentes legitimar o buscar-li una aparent legalitat a eixa farsa jurídica, els executats no consten enlloc. Per això hem de diferenciar entre el terror fred protagonitzat pels grupuscles paramilitars de falangistes, requetés o guàrdies cíviques que per on passaven, assassinaven i deixaven un rastre de crims i sang al seu avanç i el terror fred dels jutjats militars i els consells de guerra (Cenarro 2002: 77). Amb això s'ha de dir que segons les comptabilitzacions realitzades el nombre de dones executades per consell de guerra és molt inferior al de les dones assassinades sense procediment sumari destacant els índexs de Badajoz o Osca. Tot i això, s'està avançant en el treball dels grups interdisciplinaris d'excavació de fosses de víctimes de la dictadura exhumant-les i descobrint un nombre més elevat de dones víctimes de la repressió extrajudicial. Com ens diu l'antropòloga forense Gema López (2023): “quasi totes les fosses comunes intervingudes que contenien dones represaliades corresponen a víctimes d'execucions extrajudicials. Hi ha molt pocs casos de víctimes sentenciades a la pena màxima per consell de guerra” (35) (López 2023: 33-36).

En total, de moment, hem localitzat trenta-quatre dones víctimes mortals de la repressió franquista a Castelló. De les quals dos són infants que moriren amb pocs mesos d'edat en la presó provincial. Cinc dones -algunes mares i filles- foren assassinades per violència extrajudicial a mans dels soldats franquistes o falangistes locals després de ser violades i/o apallissades en poblacions de les comarques muntanyoses dels Ports o Alt Maestrat (Morella, Portell de Morella i Culla) ocupades l'abril de 1938 (Duarte 2018: 189-202 i Porcar 2020: 202-213). També la política penitenciària fou un eix repressiu important a partir del qual exterminar lentament els enemics, especialment entre les dones, moltes afectades psicològicament per les polítiques de trasllats a zones allunyades de la seua comunitat de contacte social i maternal (Saturrarán, Durango, Amorebieta, Palma de Mallorca...) i a més perjudicades per culpa de les malalties infeccioses provocades per la falta de salubritat, higiene o mínimes condicions d'habitabilitat que allí es patien. Deu dones periren fora de la província i tretze dones i dos infants que per culpa dels anys de sofriments i limitacions vitals complint condemna

en les presons franquistes, exhaustes moriren en la presó, traslladades a última hora a l'hospital o alliberades a sa casa moribundes i malaltes per la misèria del presidi (Porcar 2020: 110-115 i 294 i Porcar 2021: 195).⁴ Una peculiaritat de les presons de dones fou el fet de tindre als fills amb elles -encara que solament els arxius ens parlen dels infants a les presons quan es documenta una mort o un trasllat en els expedients de les seues mares, on molts acabaren morint per les insalubres condicions que allí es patien o altres desapareixien entrant en el tenebrós entramat dels nens furtats. Aquestes experiències provocaren conseqüències en l'entorn familiar i social. Aquesta repressió física, de gènere i psicològica les provocava una desmoralització terrible en trobar-se allunyades de les seues famílies, sofrir la impotència de no poder donar el mínim per a la supervivència dels seus petits envoltats en un context de mort, i la dificultat per mantenir contacte amb els seus provocant una difícil integració en les comunitats veïnals d'on provenien.

La repressió contra la guerrilla antifranquista fou molt dura en les comarques del nord castellonenc i dels seixanta assassinats, un fou una dona. Després d'un enfrontament entre la Guàrdia Civil i dos guerrillers al terme d'Atzeneta, un aconseguí fugir i ferit es refugià al Mas del Pou de la Pica (terme de Culla) on per culpa d'una delació, fou escenari d'un tràgic assassinat protagonitzat per la Guàrdia Civil contra tota la família de masovers. Entre ells la mare de cinquanta-tres anys María Encarnación Albert Porcar el 18 d'agost de 1947 com a represàlia per ajudar als maquis (González 2017: 158-166 i Porcar 2020: 208-213).

Finalment, entre els 897 afusellats trobem a tres dones, de diferents zones de la província, en diversos anys i de diferents generacions: del Baix Maestrat, Benicarló, el 1938 Vicenta-Rosa Ferreres Soriano *La Ferrera*, de 46 anys. De la Plana Baixa, Borriana, el 1939, Elisa Ull Marí *La ratà* de vint-i-sis anys i a l'Alcalatén, l'Alcora, el 1940, Dolores Nebot Morte *la coles* de trenta-tres anys.

OBJECTIUS DE LA RECERCA

A causa d'aquest buit historiogràfic present al nostre territori i amb l'objectiu de poder anar mitigant-lo va sorgir aquest treball, centrant la mira de la investigació amb les víctimes mortals femenines de la repressió. Així mateix, amb l'objectiu de fer una aportació a la historiografia en general per poder pal·liar el problema de comptabilització a escala estatal. Això ho comentava la Dra. Maria de los Llanos Pérez en un dels seus escrits (2020-2021): “*llama la atención, por ejemplo, que hoy en día sigamos sin conocer la cifra total de mujeres que fueron ejecutadas en cumplimiento de sentencia*” (137).

Un treball en el qual em propose analitzar des de la perspectiva d'història del gènere, la microhistòria i la història social, focalitzant la mira en l'espai local i micro en cadascun dels tres casos de dones afusellades en pobles de la província de Castelló. També

⁴ Totes les morts anotades han estat revisades i completades amb dades del [<https://censvictimesguerraifranquismepv.org/>]. Última consulta el 25/09/2024 cercant província de residència “Castelló” i gènere “dona” excepte els casos de tipologia repressiva “dubtoso”, “guerra i “guerra fora país valencià”. A més, les dades que hem obtingut de la nostra investigació doctoral.

contextualitzar genèricament les dones residents en la província que van morir en altres circumstàncies (presons, executades extrajudicialment, víctimes de la lluita contra la guerrilla...). Combinar aquestes metodologies per estudiar el complex món de la repressió sexual contra les dones afegint els testimoniatges orals ens aporta les eines necessàries per a poder “democratitzar” la història, posar rostre als seus actors i fer interactuar el fet històric amb el fet quotidià i les relacions socials en un context de postguerra. Així mateix, podem donar una dimensió més crítica, reflexiva i social de la història trobant els matisos i contradiccions de la societat i els seus protagonistes (Ruiz 1986; Abad, Heredia & Sescun 2012; Del Arco 2016).

L'objectiu principal és centralitzar en un mateix estudi totes les víctimes mortals femenines de la dictadura franquista en tots els seus vessants en la província de Castelló. Si més no, es pretén estudiar els casos de dones executades per condemna militar al detall per descobrir com es va desenvolupar la violència contra les dones amb l'ocupació franquista, qui va denunciar, qui va informar, qui va detenir, qui les va acusar, en qui van confiar, qui les va avalar o no i com, per quins càrrecs foren afusellades, si eren realment càrrecs corresponents a pena de mort i, especialment, identificar-les amb nom i cognoms, ofici, edat, estat civil i àlies. Fer una mena de petites biografies sobre les processades que acabaren els seus dies davant d'escamots d'afusellament. També aquesta perspectiva, micro, ens permetrà rastrejar la xarxa de col·laboradors amb la dictadura, veïns contra veïns, i veure les similituds i diferències entre els casos analitzats. I veure com amb les acusacions, denúncies i informants, es creà l'estereotip de la roja miliciana com una dona que havia perdut la seua puresa femenina i que tenia una actitud vulgar, violenta, histèrica, malèfica, precoç i totalment immoral. O la mare i muller que influeix i obliga els fills a cometre actes revolucionaris, tot combinat amb un ampli ventall d'actituds i comportaments despectius que anaven des de cridar pel carrer amenaçant a dretans a viure amistançades amb homes o ser promíscues sexualment. Dibuixant l'antònim de la correcta mestressa de casa franquista *ángel del hogar* (Egido 2011; Sánchez 2021: 42-43 i Aguado & Verdugo 2011).

METODOLOGIA I FONTS DOCUMENTALS

Com ja s'ha comentat adés l'objectiu de la nostra investigació és centralitzar en un mateix document tots els casos de totes les víctimes femenines de la repressió franquista per així facilitar la recerca, la localització documental i la comptabilització general. Amb això i en relació amb el projecte doctoral en el qual estem treballant hem focalitzat l'estudi dels tres casos de dones executades per sentència després que se'ls incoe un procediment sumaríssim d'urgència. Per tant, la font fonamental que s'ha utilitzat han sigut els procediments sumaríssims d'urgència de les tres dones víctimes, però també aquells que hem localitzat que poden tenir alguna relació amb les tres dones i aportar dades significatives.

Els procediments sumaríssims d'urgència són una documentació juridicomilitar que amb la promulgació del ban de guerra de 1936 i regida pel Codi de Justícia Militar de 1890, aplicava el delictes de rebel·lió contra tota la població civil suposadament de tendència

esquerrana o afí a alguna cultura política republicana.⁵ Actualment, es troben en *el Archivo General e Histórico de Defensa* (AGHD) de Madrid i són una font fonamental per conèixer l'aparell repressor de la dictadura des de dintre i la teranyina que es va anar teixint entre l'Estat i les capes populars. Per això té un valor importantíssim i és d'indispensable consulta per aquells que estudiem la repressió franquista. El document que donà lloc al consell de guerra ens aporta informació tant dels que la dictadura volia castigar com dels que col·laboraven amb el càstig. A banda d'aparèixer tots aquells actors protagonistes que formaven part de l'òpera tràgica de la maquinària repressiva (autoritats municipals, policia, guàrdia civil, falangistes, militars...) apareix la gent comuna, els denunciants amb el nom, l'ofici, l'estat civil, edat, residència, si havia sigut processat o no i els testimonis que en alguns casos, especialment en els inicis de la repressió solien ser els denunciants que havien fet saber a l'autoritat encarregada d'enregistrar les denúncies i que amb un eufemisme molt comú "*por haber tenido confidencia*" iniciava l'atestat-denúncia. Convé destacar que fins a 1941 qualsevol denúncia, fins i tot, anònima podia suposar l'inici d'una causa judicial (Pérez-Olivares 2023: 357). Tots aquests animats des de l'Estat i organismes oficials en anuncis en premsa i pregons públics a actuar "*cumpliendo su deber como buenos españoles*" (Fabre 1984: 786-788).

Tot això provocava un clima d'asfíxia social on qualsevol era sospitós. La nebulosa de pressió ajudava a expandir una por generalitzada que s'imposava amb l'execució de tots els mecanismes de la victòria del bàndol vencedor contra els vençuts. Molt més aguditzada en entorns rurals i comunitats locals on l'anonimat era impossible i la senyalització i exclusió contra l'encausat i la seua família era més evident i cruel. Els espais en els quals centrem l'estudi eren xicotetes o mitjanes localitats rurals on la guerra va provocar una evident ruptura social i va dividir la població entre els vencedors i vençuts amb una clara subordinació dels últims contra els primers (Cenarro, 2002: 65-68; Mir 2004: 49-50; i Hernández 2016: 123-148). Per això aquesta dimensió local ens ajuda a realitzar un estudi detallat i concret sobre els casos donant-nos l'oportunitat de poder teixir les xarxes de col·laboració social amb la dictadura i identificar els repressors comuns, gent del poble on moltes vegades la denúncia anava molt més enllà de delictes polítics amagant problemàtiques familiars, recels, enveges, etc.

Per poder evidenciar el que s'ha comentat la part hermenèutica del treball s'ha centrat en la lectura i anàlisi d'eixa documentació de mort de la qual ens parla Alfonso Maria Villalta. Observar eixe paper generat en un temps d'opressió i amb la fi d'aniquilació d'una forma radiogràfica, llegint-la a contrapèl per descobrir allò que no ens diu. Així parar atenció en el que és marginal, però realment important que ens aportarà una sèrie d'indícis que ens fan entreveure eixe moment, eixe passat. Centrar la visió en el llenguatge, els formalismes, els adjectius o les anotacions ràpides, el canvi de lletra majúscula o minúscula... Tot això, molt important i mai innocent en els sumaris perquè era el seu llenguatge, el dels repressors imposat a personal majoritàriament analfabet. Una documentació que ens parla de gent corrent, del poble, aparentment anònimes que han deixat el seu rastre més personal i íntim sotmesos a la

⁵ Per saber mes, consultar: Marco (2012).

coacció i violència en paperassa que els considerava enemics i que els portava al final dels seus dies (Villalta 2022: 27-47 i 147 i Espinosa 2021: 17) Tanmateix, centrar en un mateix estudi tots els noms de les dones víctimes mortals de la repressió amb l'objectiu de com diu Villalta (2022): “[intentar] alejar esa segunda muerte, evocar los nombres permite evitar la muerte absoluta que el olvido es” (24) i amb això tornar-los la vida en forma de record.

A banda de la lectura de bibliografia que ens dóna dades sobre les dones mortes en la província i la revisió del *Cens de Víctimes* en línia, les fonts principals utilitzades que formen el corpus fonamental del treball es centren en l'anàlisi de quatre procediments sumaríssims individuals i dos col·lectius incoats per la justícia militar. Tot això, combinat amb l'anàlisi de documentació dels arxius municipals, registres civils, i de l'Arxiu del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló⁶ i la inestimable aportació que ens ha proporcionat la memòria oral. Concretament, els procediments sumaríssims consultats són el 3284 de 1939 contra Dolores Nebot Morte de l'Alcora,⁷ el 2133 contra Elisa Ull Marí de Borriana de 1939,⁸ el 2811 d'Antonio Sebastià Lopez de Borriana de 1939⁹ i el 5228 contra Pedro Juan Escrig Vallès de l'Alcora de 1939.¹⁰ I els col·lectius el número 738-C-38 de 1938 de l'Alcora on apareix relacionada Dolores Nebot Morte en un primer moment, però que aquell any que no poden detenir per no trobar-se al poble¹¹ i el 32-C-1938 de Benicarló on s'encausa i s'executa a Vicenta-Rosa Ferreres Soriano.¹² Per què a banda dels tres expedients que s'obrin i porten a l'afusellament a les tres dones víctimes s'han consultat el d'Antonio Sebastià López i el de Pedro Juan Escrig Vallès? Hem de considerar que la repressió franquista no sols va afectar la persona a la qual la caràtula del lligall fa referència sinó que també afectà a tot l'entorn familiar i d'amistats que envoltaven la víctima. El d'Antonio Sebastià López perquè amb la lectura de l'expedient individual d'Elisa Ull Marí es menciona el seu nom com a parella que l'acompanyava aquell temps a Borriana, però en el seu sumari no apareix cap referència a Elisa, sols una petita nota de dues línies sense més ni més. I el de Pedro Juan Escrig perquè era el marit de Dolores Nebot, que ho vam saber gràcies a una indicació familiar. Un sumari on no apareix cap referència a la dona. A diferència del sumari de Dolores Nebot on constantment diu que era la “mujer del sepulturero” un dels motius principals pels quals serà afusellada.

⁶ Ens ha facilitat, entre altres coses, l'*Expedient Penitenciari d'Elisa Ull Marí*, procedent de l'Arxiu del Centre Penitenciari de Castelló.

⁷ AGHD, PS nº3784 contra Dolores Nebot Morte. Caixa 13732 / Expedient 13.

⁸ AGHD, PS nº2133 contra Elisa Ull Marí. Caixa 13746 / Expedient 3.

⁹ AGHD, PS nº 3170 contra Antonio Sebastià López. Caixa 13823 / Expedient 1.

¹⁰ AGHD, PS nº5228 contra Pedro Juan Escrig Vallès. Caixa 14311 / Expedient 10.

¹¹ AGHD, PS nº738-C-38 contra Cristòbal Granjel Arzo i 45 més. Caixa 14133 / Expedient 1.

¹² AGHD, PS nº32-C-38 contra Vicenta Ferreres Soriano i més. Caixa 14184 / Expedient 1.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, Irene; HEREDIA, Iván & SESCUN Marías (2012). «Castigos ‘de género’ y violencia política en la España de Posguerra. Hacia un concepto de ‘represión sexuada’ sobre las mujeres republicanas». IBARRA, Alejandra (coord.). *No es país para jóvenes* (1-18). Bilbao: Universidad del País Vasco-Euskal Herriko Unibertsitatea.
- AGUADO HIGÓN, Ana & VERDUGO MARTÍ, Vicenta (2011). «Las cárceles franquistas de mujeres en Valencia: castigar, purificar y reeducar». *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 55-85.
- CENARRO LAGUNAS, Ángela (2002). «Matar, vigilar y delatar: La quiebra de la sociedad civil durante la guerra y la posguerra en España (1936-1948)». *Historia Social*, 44, 65-86.
- DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel (2016). «Presentación: Modelos de represión y control franquista en el ámbito local», *Historia Actual Online*, 41-3, 73-75.
- DUARTE, Francesc Xavier (2018). «Teresa Ripollés Ferrer, Benigna Camañes Ripollés i Engracia Cortés Camañes (†Portell, 1938)». DUARTE, Francesc Xavier & LÓPEZ, Jurema (eds.). *Víctimes per violència i repressió als Ports durant la Segona República i la Guerra Civil (1931-1941)* (189-202). Portell de Morella: Ajuntament de Portell de Morella.
- EGIDO LEÓN, Ángeles (2011). «Mujeres y rojas: la condición femenina como fundamento del sistema represor». *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 29, 19-34.
- ESPINOSA MAESTRE, Francisco (2021). *Badajoz 1936-1939. Por la sagrada causa nacional. Historias de un tiempo oscuro*. Crítica: Barcelona.
- FABRE I FORNAGUERA, Jaume (1984). «La delació dins la repressió franquista de postguerra». *L’Avenç*, 75, 30-39.
- GONZÁLEZ DEVÍS, Raül (2017). *Tragèdies silenciades. Repressió franquista i maquis a les comarques del nord del País Valencià*. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I.
- HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio (2016). «De la cultura de guerra a la cultura de la victoria: los vencedores y la construcción de la dictadura franquista (1936-1951)» *Pasado y Memoria*, 15, 123-148.
- IBÁÑEZ DOMINGO, Mélanie (2021). «La represión femenina en la inmediata posguerra qué, quienes, por qué, cómo». En GONZÁLEZ MADRID, Damián Alberto i ORTIZ HERAS, Manuel (coords.) *Violencia franquista y gestión del pasado traumático* (p. 105-134). Madrid: Sílex Editorial.
- LÓPEZ GARCÍA, Gema (2023). *Les silenciades. Sis casos de repressió franquista contra la dona a Paterna*. Bocins, 22. València: Àrea de Cultura-Diputació de València.
- MARCO, Jorge (2012). «Debemos condenar y condenamos... justicia militar y represión en España (1936-1948)». AROSTEGUI, Julio. (coord.). *Franco, la represión como sistema* (190-229). Barcelona: La Flor del Viento.
- MIR CURCÓ, Conxita (2004). «Derrota i repressió: les víctimes del franquisme als Països Catalans». PAGÈS I BLANCH, Pelai (ed.). *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)* (35-57). València: Publicacions Universitat de València.

- PÉREZ-OLIVARES, Alejandro (2023). «La ciudad de los muchos Franciscos. De lógicas y genealogías de la violencia, entre los tribunales militares franquistas y los archivos de la democracia» *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 45, 347-375.
- PÉREZ GÓMEZ, María de los Llanos (2022). «La represión franquista contra la mujer, ¿una assignatura pendiente?» *Historia Actual Online*, 57 (1), 173-190.
- PÉREZ GÓMEZ, María de los Llanos (2020-2021). «Mujeres como víctimas y agentes de violencia: ejecutadas por la dictadura en la provincia de Albacete» *Revista de Historia Actual*, 18-19 (15), 137-150.
- PORCAR ORIHUELA, Juan Luis (2021). *Els Ports: franquisme i repressió, ciutadania i memòria*. Benicarló: Onada Edicions.
- PORCAR ORIHUELA, Juan Luis (2020). *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*. Història i Memòria. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I.
- RUIZ, Pedro (1986). «El interés de la historia local». *Vinaròs. I Congrés d'Història del Maestrat*, (p. 25-27). Vinaròs: Ajuntament de Vinaròs.
- SÁNCHEZ SÁNCHEZ, Pura (2021). *Individuas de dudosa moral. La represión de las mujeres en Andalucía (1936-1958)*. Manresa: Edicions Bellaterra.
- VILLALTA LUNA, Alfonso (2022). *Tragedia en tres actos. Los juicios sumarísimos del franquismo*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

BLOC 4. POLÍTICA, MOVIMENTS SOCIALS I ASSOCIACIONISME

Més enllà del bandolerisme: el segrest al Corregiment de
Vilafranca durant la primera carlinada
Beyond Banditry: kidnapping in the Vilafranca Corregiment
during the First Carlist War

Ivan ORTIZ GORDILLO
Universitat Rovira i Virgili
ivan.ortizg325@gmail.com

Resum

El segrest i el rescat fou un mitjà d'enriquiment comú entre aquells que van exercir el bandolerisme durant la primera meitat del segle XIX. A la Catalunya de 1833 a 1840, aquest mètode es va estendre localment i regionalment entre les partides carlines. Alguns d'aquests segrestos no obeïen a finalitats d'enriquiment personal, sinó que responien a unes institucions militars i administratives concretes que van convertir el segrest en tot un mecanisme que va permetre un flux constant de riquesa a favor dels interessos de la contrarevolució, com va succeir al Penedès del primer carlisme.

Paraules clau: Segrest, contrarevolució, administració, carlisme.

Abstract

Kidnapping and ransom were common means of enrichment among those who engaged in banditry during the first half of the 19th century. In Catalonia between 1833 and 1840, this method spread locally and regionally among Carlist factions. Some of these kidnappings were not driven by personal enrichment but rather served specific military and administrative institutions that turned kidnapping into a mechanism ensuring a constant flow of wealth in favor of counterrevolutionary interests, as was the case in the Penedès during the early Carlist movement.

Keywords: Kidnapping, counterrevolution, administration, carlism.

CONTEXTUALITZACIÓ I FONTS

CONTEXT

El Corregiment de Vilafranca és una demarcació espacial que coincideix amb el denominat Penedès històric, corresponent actualment a les comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès, Garraf, Anoia i una parcial part de l'Alt Camp. Susdit territori està limitat en bona mesura pels rius Gaià en la seva part occidental, l'Anoia-Llobregat en la seva porció oriental i pel Mediterrani al sud-est, i conté tres espais topogràficament diferents, la plana del Penedès, que ocupa àmpliament el centre regional, la Serra Litoral d'escassa altitud i la Serra Prelitoral, molt més boscosa, elevada, i guarnidora de nombroses coves, barrancs i desnivells que fan més difícils els accessos a les valls i pobles sobre la

muntaña. Aquest territori va contenir nombrosos conflictes polítics, econòmics i socials que es van cristal·litzar en les guerres contrarevolucionàries desenvolupades durant el segle XIX al Principat, essent la Primera Guerra Carlista (1833-1840) especialment dinàmica, estesa i violenta en el conjunt del Corregiment, perquè durant aquest conflicte, bona part de la regió fou ocupada pels carlistes, és a dir, aquells contingents contrarevolucionaris oposats al regnat d'Isabel II (en favor del seu oncle Carlos Maria Isidro) i subsidiàriament contra la consolidació del liberalisme i el capitalisme a Espanya (Arnabat 2013: 17-28). Per a aconseguir assentar una guerra duradora, els carlistes van aconseguir desenvolupar una administració eficient, una gestió de recursos continuada i una organització militar jerarquitzada malgrat les seves limitacions, podent-se realitzar aquestes afirmacions gràcies a un gran ventall de fonts locals i historiogràfiques que han permès aproximar-se al carlisme des de diferents perspectives, entre d'altres, el segrest.

FONTS

La documentació i interpretació del segrest en el context carlista generalment ha sigut un tema d'aproximació relativament limitat. El primer historiador a descriure detalladament el paper del segrest carlí català rau en la figura d'Eduardo Chao amb la seva obra *La Guerra de Cataluña, historia contemporánea de los acontecimientos que han tenido lugar en el Principado desde 1827* (Chao 1847). De la mateixa manera, altres historiadors decimonònics han tractat el tema amb relativa freqüència, com ho han sigut Antonio Pirala amb la seva *Historia de la Guerra Civil*, o més localment, José Coroleu amb la *Historia de Villanueva y la Geltrú* (Coroleu 1878); però no fou fins a finals del segle XX quan s'efectuà una obra clau en l'estudi del carlisme català, generalment, i del segrest, particularment, aquesta és *Déu, Rei i Fam. El primer carlisme a Catalunya* del Dr. Pere Anguera (1995). Susdita obra aborda d'una forma omnicomprensiva el carlisme del Principat en el qual s'efectua una profunda síntesi des de la història local, les implicacions socioeconòmiques en el conflicte i la casuística de l' mateix, i seguint aquest fil, el propi Dr. Anguera va realitzar un capítol sencer sobre el segrest que ja intuïa que els propòsits de les tropes contrarevolucionàries anaven més enllà del simple pillatge bandoler i de l'extracció personal de béns preuats mitjançant la captura de persones.

Per a una millor comprensió del segrest dins de la idiosincràsia carlista, que en el present estudi se situa en un marc local i regional concret, es precisen de fonts primàries pròpies del moment, per a això ha sigut necessari accedir a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Camp, el del Baix Penedès (principal a l'hora d'obtenir fonts primàries, principalment consultant els fons de la Bisbal del Penedès i Bonastre) i la de l'Alt Penedès (sobretot pel fons del partit judicial de Vilafranca). D'altra banda, les fonts hemerogràfiques han sigut fonamentals per al desenvolupament d'aquesta investigació perquè assenyalen els interessos d'un bàndol i l'altre i les actituds públiques enfront de l'adversari. La premsa més utilitzada ha sigut el *Diario de Barcelona*, *El Progreso*, *El Constitucional* o *El Guardia Nacional*, entre els diaris de tarannà liberal, i *El Joven Observador* i *El Restaurador Catalán* en l'òrbita carlista.

LA CONSOLIDACIÓ TERRITORIAL CARLISTA

El carlisme al Penedès operà en pràcticament tot el territori, encara que les seves maneres d'actuar i desenvolupar la guerra no van ser iguals segons l'espai geogràfic topogràfic que van ocupar i aquest fet va repercutir estructuralment en els segrestos duts a terme. Els carlistes del Penedès, sobretot a partir de 1835, es van assentar amb permanència a les muntanyes del Sistema Prelitoral, ocupant els municipis de la Juncosa del Montmell, Aiguamúrcia, Querol, Marmellar, Pontons, Montagut, Torrelles del Foix, Fontrubí, Sant Joan i Sant Quintí Mediona, etc. En aquests territoris els defensors de “l'Altar i el Tron” van desplegar tot un sistema d'aprovisionament complex que va permetre avituallar les diferents partides carlistes que actuaven entre el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà, part de la Segarra i el conjunt del Penedès (incloent-hi l'Anoia). Aquest desplegament productiu consistia en l'explotació dels recursos naturals i de la mà d'obra de la muntanya per a produir armament (des de carabines i fusells fins a bales i pólvora), vestidures (uniformes, espadenyes, etc.), bens comestibles, animals de pastura...¹ Mentre que també s'aprofitava la muntanya per a establir punts militars de control per concretitzar comandàncies i espais on establir juntes de cabdills amb la finalitat d'uniformitzar les capacitats carlistes. Organització que es veuria refinada i sofisticada a la fi de tardor de 1837, amb l'establiment de la Real Junta Corregimental de Vilafranca a Fontrubí (màxim òrgan de govern militar i civil carlista sobre el territori).

L'esmentada organització es va veure necessitada d'un finançament constant, i la mateixa no podia provenir dels espais econòmicament més dinàmics i comercials del Penedès, que eren ocupades per les forces liberals, situades en les viles fortificades i en moltes ocasions, junt litoral mediterrani, com era el cas de Sitges o Vilanova i la Geltrú. La privació d'un accés directe a les riqueses d'uns certs municipis primerament va impulsar al fet que molts cabdills carlistes aconseguiren recursos a través de les seves pròpies fortunes personals, com així ho van fer Josep Masgoret i Maties de Vall, dos antics oficials realistes i terratinents del Camp de Tarragona que van actuar sobre el Penedès (Jové 2003). Però les aportacions personals d'alguns membres de la contrarevolució no permetien per si mateixes estendre i mantindre la guerra en un territori envoltat per “Viles fortificades”. És per aquest motiu que per a fer permanent el sistema d'avituallament al costat del de control civil i militar es va optar pel segrest de béns, d'una banda, i de persones físiques per un altre. Els depòsits de béns i persones (segrestades), van ser situades en les mateixes àrees de control permanent, els béns solien acumular-se en masies, llogarets i localitats de la muntanya (les ja esmentades entre altres), i les persones segrestades es van retindre en dues àrees clares: La Serra del Montmell, muntanyes amb gran quantitat de coves entre la qual destacaven la Presó/Avenc de Carles V i la Cativera (Català 1999: 49-53); i Fontrubí-Serra del Bolet, on se situava la Junta Corregimental osigui, el govern regional carlí.

¹ *Diario de Barcelona*, 14/09/1836, 258, 2080.

OBJECTIUS I ESPAIS D'OPERACIÓ

És ben sabut que el segrest va ser pràctica comuna del bandolerisme, però el que ens permet poder discernir entre el pillatge particular fonamentat en l'interès privat, o en un mecanisme d'acumulació de recursos exercit per les forces carlistes rau en respondre a quatre qüestions fonamentals: qui exercia concretament el segrest, amb quin objectiu es perseguia, on succeïa i amb quina freqüència.

Respecte a la qüestió de qui exercia el segrest, poden identificar-se dos cabdills carlins que van actuar com a braços actius d'aquestes accions en favor dels organismes de poder carlista, és a dir, depenents tant dels poders els governatius contrarevolucionaris com dels mateixos comandaments militars. Per una banda, pot assenyalar-se a Pau Mañé, antic oficial malcontent natural de la Bisbal del Penedès. Aquest home era conegut per utilitzar el segrest de manera sistèmica des de l'inici del conflicte; localment ha sigut titllat de bandoler (la perspectiva popular) (Lagarda-Tama 2023: 303-304), però realment estava darrere d'un sistema eficient que girava entorn de la Serra del Montmell. Aquest oficial, sota el títol de Comandant de Batalló, rebia:

“Los socorros, las raciones, los utensilios todo lo que a administración pertenece [...] lo hacía todo, concebía el pensamiento, extendía el plan, hacía los repartos, recaudaba, distribuía, llevaba la contabilidad: solo 14 mozos le ayudaban con la recaudación. El procedimiento era este. Pau tenía una cueva de más de 20 varas de profundidad, a la cual era preciso descender atado [...], había recibido el de él el nombre de Cárcel de Carlos V” (Chao 1847: 228-229).

Però el *quid* de la qüestió era que més enllà de la instrumentalització de la por per a adquirir virtualles, tenia l'aquiescència del conjunt de tropes carlistes ja que “*cuantas personas aprehendían los batallones del Llarg (de Copons) y cuantas podían coger los mozos descuidadas, siempre en acecho de los pueblos liberales, iban a parar a ella*” (la cova) (Chao 1847: 229).

D'altra banda, la família Soler de Roset de Pontons (molt actius en la Junta Corregimental de Fontrubí) va exercir tota mena de segrestos, anaren de béns, delmes i persones, però a l'altre costat del Sistema Prelitoral, als voltants de Fontrubí². La primera constància d'aquesta mena d'accions se situa el desembre de 1836, quan la columna del governador liberal de Vilafranca del Penedès (Juan Sandoval), advertia que prop de Fontrubí “*8 facciosos llevaban 10 presos para esconderlos en las cavernas y sacar dinero para su rescate [...] uno de ellos el segundo del cabecilla Soler de Roset*”³. No fou l'última vegada que se segrestarien persones i serien portades a Fontrubí (tant per part de susdita família com per part d'altres entitats carlistes associades), perquè quan ja es va consolidar la Junta Corregimental en 1837, la gestió dels segrestos i segrestats va radicar en aquesta,

² Cal advertir que el cap de família, Joan Soler de Roset va ser vocal de la Junta Corregimental carlista: *El Constitucional*, 30/07/1840, núm. 403, p. 3.

³ En aquest cas els 8 carlins moriren per l'acció de Sandoval: *El Progreso*, 11/12/1836, 72, 2.

com així ho va il·lustrar el llaurador Martí Vidal de les Gallardes (Sant Martí de Tous), en relatar que:

los carlins [...] s'enporten la gent a Fontrubí, que tenen la Junta y lo Gobernador del Corregimiento de Vilafranca; de manera manera que sempre seguit tenen presos d'aquest terme los uns o els altres, de manera que sempre estem amb gran temor i nos habem d'amagar-se i fugir (Pascual 1980: 78-91).

Així quedà clara la connivència estructural entre el carlisme militant, organitzat i assentat respecte al segrest sistèmic, factor que igual que la resta del sistema administratiu i governamental, s'aniria refinant i sofisticant a partir de la consolidació territorial permanent i, sobretot, de la mà del desplegament de la Real Junta Corregimental de Vilafranca i de les capacitats operatives de les tropes del Llarch de Copons, que va ser augmentat, sobretot a partir de 1837. D'aquesta manera queda aclarit qui estava darrere dels segrestos, que objectius resseguien (mantenir la guerra, la producció i l'administració generada) i on succeïa (les viles liberals i els seus voltants, tant en la costa com a l'interior), però encara no quedaria clara la freqüència, i justament aquesta va estar molt relacionada amb la sofisticació del segrest.

SOFISTICACIÓ DEL SISTEMA DE SEGRESTOS

Els raptos de persones es van convertir en una constant fustigació pels espais sota control liberal, s'estava sistematitzant l'ús del rapte com a mitjà d'acumulació recaptatòria mitjançant el rescat. D'aquesta manera s'aconseguia acaparar les riqueses de les viles fortificades, perquè no podent posseir els enclavaments, van buscar posseir als seus habitants (no alienats amb el carlisme) per a extraure d'aquests els mitjans necessaris per a sostenir les finalitats i forces contrarevolucionàries. Pau Mañé va ser dels primers a tindre clar el mètode que dur a terme, proposant un preu per persona segrestada segons la seva condició social, sempre sota el valor “estandarditzat” de l'or: *“Esta cuota era resultado de una rápida ojeada que al recibirle a su presencia dirigía a su rostro, su traje y su porte. El mínimo sin embargo estaba señalado en 16 onzas de oro”* (Chao 1847: 228). En definitiva, es va “estandarditzar” la manera de segrestar perquè reportava i assegurava riqueses sistèmiques en líquid (en or) mentre s'afeblien els recursos i la moral dels adversaris liberals.

No és casual que, acabada de fundar la Junta Corregimental carlista (el 27 d'octubre de 1837), Pau Mañé va aportar a la mateixa 2.830 rals de billó (en or) al costat d'altres sumes equivalents a 8.000 rals, mentre que uns altres com Pedro Armengol, vocal de la Junta carlina i un dels secretaris fiscalitzadors de la mateixa a la muntanya, tot just aportava 1000 rals a la causa⁴. Es demostrava així l'eficiència que tenia el segrest i rescat d'ostatges, factor que assegurava la seua continuïtat, i qui ho consumà fou el Llarch de Copons a

⁴ Magrinyà, Josep. (1839). *Llista de comptabilitat del Districte de la Bisbal*. ACBP. Fons de la Bisbal, núm. 34, 1.

l'hora d'assetjar pobles com Vilanova i la Geltrú, doncs, en jornades com la del 6 de juliol de 1837, el mateix cabdill carlista va capturar en la capital del Garraf a 84 treballadors i 14 milicians, portant directament a 58 d'aquests a les coves del Montmell, en els quals van passar 39 dies de captivitat (Coroleu 1878: 280). El mateix Llarch realitzà posteriorment operacions similars sobre les viles liberals, i sobre la mateixa Vilanova, el 4 d'octubre tornà a repetir una acció similar a la del 6 de juliol del mateix any, capturant a nombrosos burgesos, propietaris i llauradors com el cirurgià Joan Comulat, el forner de la Geltrú, Francesc Cava o els masovers i treballadors de la masia d'En Parellada (Coroleu 1878: 279-280).

Enfront de l'extremada violència i el protagonista paper del segrest, en el si del mateix carlisme va haver-hi dissensions que van pretendre suavitzar la violència en el territori. Per exemple, eixe mateix 1837 Maties de Vall i Llaberia va intentar suavitzar la guerra intentant pactar el Conveni Elliot a Catalunya (generalment) i al Camp de Tarragona i Penedès (particularment), buscant “*regularizar la guerra [...] no dirigiéndome nunca sino contra la fuerza armada, y aún con esta, usar de aquella suavidad que exige la verdadera guerra, sin cometer punibles excesos*” (Pirala 1869: 799-800).

encara que no fou escoltat pels seus adversaris liberals. De la mateixa manera, a cavall de 1837 i 1838, qui va ser Capità General de la Catalunya carlista, Juan Antonio de Urbiztondo, va intentar frenar en sec el sistema de segrestos implementat al Penedès. Doncs en ser advertit per “*el comandante D. Manuel Feliu, ayudante de la Guardia e hijo de una de las primeras casas de Tarragona y Ramon Garrido de Alfarràs*” (Urbiztondo 1841: 58) de la brutalitat d'aquest sistema, va interrogar al Llarch de Copons i al mateix Pau Mañé, comprenent al detall el que a la regió esdevenia. Conscient de la situació, Urbiztondo va buscar resoldre la solució enviant diligències al mateix Carles V en les quals demanava la destitució del Llarch i de Pau Mañé de totes les seves responsabilitats i càrrecs militars, petició que temporalment va ser acceptada pel monarca, encara que *de facto* la resolució no va tenir cap efecte pràctic, ja que els carlistes del Penedès, estructuralment dependents del sistema de segrestos, no van acatar les ordenes establides pel Capità General ni pel mateix Pretendent. El debat intern sobre els segrestos de la Catalunya carlina es va resoldre amb la legitimació d'aquest procediment, permís atorgat oficialment per la *Junta Superior Gubernativa de Cataluña*, entitat política i militar enfrontada a Urbiztondo. Aquesta junta va justificar els segrestos de persones a causa de la morositat i insubordinació de les viles liberals que no pagaven les respectives contribucions a l'òrgan de govern “legítim” segons l'òptica carlista. Per això es justificava la captura de persones (entre altres béns) procedents d'aquestes, que servien com a mitjà de pagament debitori dels deutes i acataments no correspostos: “*El pueblo que no cumpla con el contingente señalado, se le doblará la cantidad, y se le obligará al pago reteniendo presos los comerciantes que se cojan, se embargarán los géneros, y se apoderará de las fincas que hubiere en él*”⁵.

⁵ *El Joven Observador*, 28/01/1837, 2, 5.

CONCLUSIONS

Ha pogut observar-se que el segrest en el si de la primera carlinada no va correspondre a bandidatge particularista, aïllat i esporàdic, sinó a un sistema que va anar desenvolupant-se i sofisticant-se a mesura que evolucionava el conflicte, perquè com més es cohesionava el carlisme i més territori controlava de forma definida i permanent, més capacitat tenien els segrestadors de poder exercir les seves operacions de segrestos, que en unes certes ocasions podien ser “massius” si es tenen en compte els paràmetres demogràfics de l'època. Al cap i a la fi, el carlisme del Penedès va requerir uns recursos constants que només els podien brindar amb la constància i urgència necessària les viles fortificades i els seus pobladors, i per això van optar per extraure els seus recursos de l'única manera alternativa a l'ocupació de l'enclavament urbà, que va ser mitjançant l'arrabassament dels seus habitants econòmicament més acomodats, dels seus defensors (la milícia urbana) i de la seva mà d'obra. Així va ser com es va consolidar un sistema coercitiu que va poder mantenir la guerra carlista al Penedès i el Camp de Tarragona durant set anys i van fer de la Catalunya meridional un territori controlat pràcticament íntegrament pel carlisme a excepció de les esmentades poblacions fortificades, que es van veure aïllades i impotents davant la pressió contrarevolucionària.

BIBLIOGRAFIA

- ANGUERA, Pere (1995). *El primer carlisme a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ARNABAT, Ramon (2013). «Visca el rei i la religió! El reialisme durant els Trienni Liberal». MONTAÑA, Daniel; RAFART, Josep (coords.). *El carlisme ahir i avui: I Simposi d'història del carlisme* (17-32). Avia: Centre d'Estudis d'Avia.
- CATALÀ, Benjamí (1999). *El Montmell: sostre del Baix Penedès*. Sant Sadurní d'Anoia: Gràfiques Llopart.
- CHAO, Eduardo (1847). *La Guerra de Cataluña: Historia contemporánea de los acontecimientos que han tenido lugar en el Principado desde 1827 hasta el día*. Madrid: Imprenta de Don Baltasar González.
- COROLEU, Josep (1878). *Historia de Villanueva y la Geltrú*. Vilanova i la Geltrú: Establecimiento tipográfico de José A. Milà.
- JOVÉ, Ferran (2003). *Maties de Vall i Llaberia: mariscal de camp carlí (1802-1872)*. Reus: Edicions Centre de lectura de Reus.
- LAGARDA-MATA, Sylvia (2023). *Catalunya, terra de bandolers*. Barcelona: Angle Editorial.
- PASCUAL, Pere (1980). «Carlisme i societat rural, la Guerra dels Set Anys a la Conca d'Odena». *Recerques*, 10, 51-91.
- PIRALA, Antonio (1869). *Historia de la guerra civil y de los Partidos Liberal y Carlista* (Tom II). Madrid: Imprenta de D. Dionisio Craulié.
- URBIZTONDO, Juan Antonio (1841). *Memoria referente a la Primera Guerra Carlista y la intervención de Antonio de Urbiztondo y Eguía*. Madrid: B. Nacional de España.

El cooperativisme agrari al Camp de Tarragona (1906-1936): una aproximació a la sociabilitat del món rural

The agricultural cooperative movement in Camp de Tarragona (1906-1936): an approach to the sociability of the rural world

Mireia ONCINS DA MOTA BARBOSA
Universitat Rovira i Virgili
mireiaoncins@gmail.com

Resum

Aquest text presenta una síntesi dels resultats del Treball de Fi de Grau d'Història (URV) titulat *El cooperativisme agrari al Camp de Tarragona (1906-1936)*, que se centra en l'estudi del desenvolupament de les lògiques cooperativistes al camp durant el període d'auge de la fundació de sindicats agrícoles, en un context de polarització social i política a Catalunya. La seva finalitat principal era obtenir una aproximació a la realitat social que expliqués la coexistència d'aquestes entitats agrícoles en un mateix municipi.

Es pretenia realitzar un estudi comparatiu en un àmbit territorial ampli com el Camp de Tarragona des d'una perspectiva holística, per tal de contribuir a la comprensió de la realitat cooperativista agrària. Pel que fa a l'estructura, es van definir tres blocs temàtics: l'origen teòric del cooperativisme, un estat de la qüestió sobre el cooperativisme agrari a Catalunya i una anàlisi de determinades poblacions del Camp de Tarragona que representessin la diversitat d'escenaris.

Paraules clau: sociabilitat agrària, autogestió, polarització.

Abstract

This essay presents a summary of the results of the End-of-Degree Thesis in History (URV) entitled *The agricultural cooperative movement in Camp de Tarragona (1906-1936)*, which focuses on the study of the development of the cooperative logics in the countryside during the boom of the agricultural trade unions, in a context of social and political polarisation in Catalonia. Its aim was to obtain an approach to the social reality that would explain the coexistence of these agricultural entities in the same municipality. It was intended to develop a comparative study in a wide area like Camp de Tarragona from a holistic point of view to contribute to the comprehension of the reality of the agricultural cooperative movement. As to the structure, there were defined three thematic blocks: the theoretical origin of the cooperative movement, a status of the issue of the agricultural cooperative movement in Catalonia and the analysis of certain towns of Camp de Tarragona that represented this diversity of scenarios.

Keywords: agrarian sociability, self-management, polarisation.

Inicialment, es va partir de la noció que les cooperatives agrícoles havien estat iniciatives pioneres en la defensa de la base productiva i que, alhora, havien constituït experiències d'autogestió popular. En aquest sentit, haurien funcionat com a espais democratitzadors o d'autoaprenentatge, substituïts de la parròquia, que tradicionalment havia disposat del control social. En aquest context, a mesura que va augmentar la dependència del mercat i de la ciutat arran de la Segona Revolució Industrial, la comunitat rural va transformar-se amb la constitució de societats pageses per fer front a la capitalització de l'economia agrària (Mayayo 1995).

Pel que fa a les diferències en el funcionament de les entitats constituïdes, es podrien atribuir a condicionants com: la classe social, l'estructura de la propietat, l'afiliació política, el tipus i l'abast del moviment obrer o les aliances populars i/o entre la burgesia, que haurien determinat el grau d'adhesió als principis del cooperativisme. En definitiva, es planteja que el caràcter social, polític i econòmic dels impulsors explicaria l'espectre ampli de realitats cooperativistes.

EL SOCIALISME UTÒPIC, ORIGEN DEL COOPERATIVISME

Els orígens del cooperativisme daten de finals del segle XVIII i d'inicis del segle XIX, en què es definí com un principi del socialisme. El van incorporar diverses teories que es fonamentaven en la concepció de societats igualitàries i interclassistes, que serien englobades sota el corrent del «socialisme utòpic».

Concretament, els principis programàtics del moviment cooperatiu van sorgir a Rochdale, Anglaterra, el 1844. Amb posteriors modificacions, es poden identificar els següents: gestió democràtica, lliure adhesió o principi de portes obertes, interès limitat al capital, distribució dels excedents a prorrata de les compres realitzades, compra i venda al comptat, neutralitat política i religiosa (amb l'argument que els fins havien de ser únicament econòmics), educació dels socis (especialitzada en el cooperativisme) i relacions federatives.

EL COOPERATIVISME AGRARI A CATALUNYA, UN RECURS PER COMBATRE LES CRISIS

El cooperativisme a Catalunya s'ubica en el context de la Restauració (1874-1930), que va coincidir amb un període de crisis al camp, amb l'expansió de plagues (com la crisi de la fil·loxera), i l'accentuació de la conflictivitat pels contractes de conreu, amb la definició resultant d'una consciència de classe. Tots aquests factors van conduir, entre altres mesures, al sorgiment de les societats de resistència, després conegudes com a societats de treballadors del camp, que van permetre a la pagesia defensar els seus interessos enfront de la burgesia agrària. No obstant, tot i la transformació que es va produir al camp, es van mantenir les lògiques de gestió domèstica, familiar i individualista (Soronellas 2006), que equivalien a una adaptació dels principis cooperativistes.

Progressivament, es va definir un escenari plural d'entitats agrícoles. Per una banda, hi havia les societats agrícoles, formades per jornalers, rabassaires o petits propietaris,

afiliats a la Confederació Nacional del Treball (CNT) o a la Unió de Rabassaires; per l'altra, els sindicats interclassistes, constituïts per petits i mitjans propietaris, seguidors del republicanisme; i, finalment, els sindicats de propietaris, bàsicament rendistes, afiliats a la patronal agrària (l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, conegut com l'IACSI), a la dreta política i a l'Església. Aquests últims perseguïen el manteniment de l'ordre social i el control ideològic («l'agricultura d'ordre») a partir del monopoli de la política local. El marc legal es fonamentava en la Llei d'Associacions (1887), per la qual es van constituir les societats pageses, i la Llei de Sindicats Agrícoles (1906), que va donar inici al període d'esplendor dels sindicats interclassistes. Tant la Mancomunitat com la Segona República van tenir un paper clau en l'impuls del cooperativisme agrari (Pérez 1974).

CAMP DE TARRAGONA, BRESSOL DE LA SOCIABILITAT AGRÀRIA

Al Camp de Tarragona, les primeres societats agràries es van constituir a Valls (1888), Vila-rodona (1892) o la Selva del Camp (1900), entre d'altres (Solà 1998). En el període estudiat, s'hi ha identificat una àmplia diversitat d'entitats en funció de la composició social: societats de pagesos no propietaris, sindicats interclassistes, sindicats de petits propietaris, sindicats de grans propietaris amb i sense petits propietaris... Aquesta realitat supera la polaritat teòrica, tot i que també convé tenir en compte que era freqüent la fusió i la dissolució de les entitats, sovint per una fallida econòmica.

Les entitats van adoptar diverses funcions, que es reflectien en les seccions o els serveis de què disposaven, des de la producció agrícola, la transformació i la comercialització de collites amb un molí, un magatzem o una botiga; fins a l'oci i l'educació amb cafè, sala de ball, escola, biblioteca o teatre. En el cas dels sindicats, es va destacar la centralitat del crèdit amb una Caixa Rural; a més, per tal de mantenir els privilegis de classe, aplicaren un sistema timocràtic en el dret de vot en funció de les aportacions econòmiques o de les càrregues de vi. En canvi, si entre els promotors hi havia arrendataris i jornalers, prenia una major importància l'accés a la propietat, a través de la compra i del repartiment de parcel·les.

En general, les funcions que complien equivalien a avantatges econòmics i relacions de solidaritat entre els socis: la compra de productes a preus baixos, l'accés a eines i maquinària agrícola, l'elaboració o la venda de productes en comú... De fet, un dels objectius més freqüents era l'elaboració i la venda de vi, com reflecteix la presència de la Secció de Vinicultura en molts dels sindicats, la culminació de la qual era la construcció del celler.

Tal com ja s'ha esmentat, la incorporació dels principis cooperativistes va ser parcial i adaptada en funció de les lògiques internes, especialment pel que fa a la gestió democràtica, la lliure adhesió i la neutralitat política i religiosa. En el cas d'aquest últim principi, algunes entitats, normalment formades per pagesos no propietaris, van cedir o compartir el local amb grups polítics, com les societats de Vila-rodona, Valls i la Selva del Camp.

Altres exemples d'aquesta adaptació de principis són les condicions d'ingrés de nous socis que, en el cas del sindicalisme catòlic i dels sindicats de propietaris (com el Sindicat

Agrícola i Caixa Rural de Vila-rodona o el Sindicat Agrícola de Sant Isidre de la Pobra de Mafumet), van incloure criteris de moralitat. A més, a les dones no els era permès accedir-hi i, si ho feien, no tenien dret a ser elegibles ni electores en les reunions; amb l'excepció de les vídues, que van comptar amb un tracte diferent per ser caps de família, fins que els hereus fossin majors d'edat. Els drets dels socis solien ser semblants, però entre les obligacions s'hi han trobat variacions, com la realització de treballs d'ajut per a socis malalts (com en el cas de la Societat i del Sindicat reformista de Vila-rodona). També s'han identificat diferències en la gestió dels ingressos i béns, que podien estar destinats al fons social, a la caixa d'invalidesa, a assegurances contra accidents o per malaltia o, fins i tot, a finalitats culturals o benèfiques (com en el cas de la Unió Agrícola i la *Sociedad Agrícola de Socorros Mutuos* de Constantí).

LA MICROHISTÒRIA, MÉS ENLLÀ DE LA POLARITAT SOCIETÀRIA

A continuació, es presentaran casos d'estudi que proporcionen una visió de la complexitat associativa rural. Per al cas de Vila-rodona, la Societat de Treballadors Agrícoles (1893-1933), formada per pagesos, complia amb els principis cooperativistes de gestió democràtica, lliure adhesió, educació i relacions federatives; així com tenia com a objectiu principal la cohesió de la classe. En segon lloc, el Sindicat Agrícola (1918-), de caràcter interclassista, també complia amb alguns principis, com l'interès limitat al capital, però s'hi van definir tres categories de socis per la centralitat del crèdit i en funció de l'elaboració de vi en comú. Finalment, el Sindicat Agrícola i Caixa Rural (1918-1936), format per propietaris, donava prioritat a l'obtenció de crèdits i, per tant, a l'aval dels socis amb capital, pel que comptava amb un sufragi censatari. A més a més, tot i que els estatuts establissin la neutralitat política i religiosa, estaven condicionats per la tendència ideològica dels seus membres; així, els dos primers es van identificar amb el republicanisme federal, mentre que el tercer tenia una ideologia conservadora (Santesmases 1996).

A Valls, s'hi ha identificat la coexistència de tres entitats, com al cas anterior, tot i que s'identifiquen matisos en el reglament. Per exemple, la Societat Agrícola o de Pagesos de Valls (1891-) va remunerar els càrrecs i va fixar condicions d'accés i d'indult per als socis, a diferència del que s'ha trobat a la Societat de Vila-rodona. Nogensmenys, complia amb els altres principis cooperativistes, tot i l'aproximació al republicanisme d'esquerres. El Sindicat Agrícola representava la via conservadora, en què el dret de vot es fixava en funció de les càrregues de vi (Gavaldà 1989).

Els tres sindicats de Pla de Cabra o de Santa Maria presentaven semblances entre ells per haver estat constituïts sota la Llei de Sindicats Agrícoles de 1906. Tot i així, hi havia distincions, com l'enfocament religiós i moralitzant del *Sindicato Agrícola de San Isidro Labrador* (1910-).

Les dues entitats de la Pobra de Mafumet, el Sindicat Agrícola de Sant Isidre (1916-) i la Societat «Nova Germanor Agrària» (1934-), presentaven una vinculació amb el catolicisme social i provenien d'un context de domini de les posicions conservadores. De

fet, ambdues tenien un caràcter interclassista i establiren condicions d'accés i categories de socis amb un enfocament econòmic i moralitzador (Sánchez i Puig 2017).

A Constantí, a la major part del primer terç del s. XX, hi havia la *Sociedad Agrícola de Socorros Mutuos* (1902-1932), enfocada en l'auxili tant de propietaris com de pagesos, i el Sindicat Agrícola i Caixa Rural (1905-), també de caràcter interclassista i centrat en el crèdit, amb proximitat a la Lliga Regionalista, Acció Catalana i ERC. Més endavant, a la República, van constituir-se la Unió Agrícola (1931-), formada per petits propietaris, i el Sindicat Agrícola de Treballadors del Camp (1934-), per pagesos rabassaires (Duch i Franquès 2006).

La identificació d'una major quantitat d'entitats agràries ha estat a la Selva del Camp, resultant d'una marcada polarització política amb escissions internes. Una bona mostra prové de la progressiva tendència conservadora en la Societat dels Pagesos (1900-1920) a mesura que es va garantir l'accés a la propietat, que va comportar la reacció dels socis jornalers amb la fundació de la *Sociedad de Obreros Agricultores* (1912-c.1931). Simultàniament, existia el Sindicat Agrícola (1904-1920), amb un control dels propietaris rendistes, que, a partir de la fusió amb la Societat, resultaria en el Sindicat Agrícola o de Sant Isidre (1920-1936), centrat en la defensa dels interessos dels propietaris. Finalment, hi havia el Sindicat Agrícola i Caixa Rural de Sant Andreu (1916-1940), adherit al catolicisme social i format per petits i mitjans propietaris, que va impulsar el crèdit i la comercialització dels productes.

CONCLUSIONS

El cooperativisme agrari va contribuir a generar una cultura democràtica en la comunitat rural amb l'impuls de dinàmiques de participació i solidaritat per assolir uns fins comuns. No obstant, els interessos de les classes socials van traslladar-se en la definició de societats o sindicats amb adaptacions al marc teòric que superaven el plantejament econòmic originari i que implicaren una continuïtat de la conflictivitat social al camp.

Pel que fa a la qüestió central de la recerca, s'ha constatat una elevada pluralitat associativa al Camp de Tarragona que va més enllà d'una dicotomia societat-sindicat. Aquesta realitat complexa remet a la tendència a l'escissió i a la divergència en els plantejaments, que reforça la noció que la fundació d'entitats agrícoles estava determinada per factors socials, polítics i econòmics.

En definitiva, es va configurar una sociabilitat vinculada al context polític i econòmic que obeïa a necessitats individuals i de classe i que va sobrepassar la polaritat societària teòrica. Finalment, convé afegir que la limitació de la documentació primària disponible als arxius és una dificultat en la investigació en aquestes línies de recerca, que es deu a la pèrdua o a la preservació a títol particular.

BIBLIOGRAFIA

- DUCH, Montserrat; FRANQUÈS, Josep (2006). *Viure de la terra: història i memòria del Sindicat Agrícola de Constantí (1905-2005)*. Tarragona: Silva Editorial.
- GAVALDÀ, Antoni (1989). *L'associacionisme agrari a Catalunya. (El model de la Societat Agrícola de Valls: 1888-1988)*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.
- MAYAYO I ARTAL, Andreu (1995). *De pagesos a ciutadans. Cent anys de sindicalisme i cooperativisme agraris a Catalunya 1893-1994*. Catarroja-Barcelona: Editorial Afers.
- PÉREZ BARÓ, Albert (1974). *Història de la cooperació catalana*. Barcelona: Editorial Nova Terra.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; PUIG VALLVERDÚ, Guillem (2017). *El Sindicat Agrícola de Sant Isidre. Cent anys de cooperació agrària a la Poble de Mafumet (1917-2017)*. Poble de Mafumet: Cooperativa Agrícola de Sant Isidre.
- SANTESMASES I OLLÉ, Josep (1996). *El cooperativisme agrari a Vila-rodona (1893-1939)*. Vila-rodona: Centre d'Estudis del Gaià.
- SOLÀ, Pere (1998). *Itineraris per la sociabilitat meridional catalana; l'associacionisme i la cultura popular a la demarcació de Tarragona (1868-1964)*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- SORONELLAS I MASDEU, Montserrat (2006). *Pagesos en un món de canvis: família i associacions agràries*. Tarragona: Publicacions URV.

Història del cooperativisme al Berguedà. Un cas d'estudi local amb un impacte transversal

History of Cooperativism in el Berguedà. A Local Case Study with a Cross-cutting Impact

Daniel RAYA CRESPI

Universitat Autònoma de Barcelona

Orcid ID: 0000-0001-8047-6014

Resum

Des del 2022 i fins al 2024, l'autor d'aquest text va estar investigant la història del cooperativisme a la comarca del Berguedà, com a part d'un projecte més gran de recuperació de la història del cooperativisme a la Catalunya Central impulsat per l'Ateneu Cooperatiu de la Catalunya Central. Aquest text descriu els usos que se li van donar a aquesta recerca com a element dinamitzador de la nova xarxa d'entitats de l'Economia Social i Solidària berguedana. A més, s'ofereixen un seguit de reflexions al voltant de la instrumentalització dels estudis històrics locals i les potencialitats que aquests poden tenir.

Paraules clau: Història, el Berguedà, Cooperativisme, Economia Social i Solidària.

Abstract

From 2022 to 2024, the author of this text researched the history of cooperativism in the Berguedà region, as part of a larger project to recover the history of cooperativism in Central Catalonia, promoted by the Ateneu Cooperatiu de la Catalunya Central. This text describes the uses given to this research as a driving force for the new network of Social and Solidarity Economy entities in el Berguedà. Additionally, a series of reflections are offered on the instrumentalization of local historical studies and the potential they may have.

Keywords: History, el Berguedà, Cooperativism, Social and Solidarity Economy.

INTRODUCCIÓ

A finals del 2016 es va constituir l'Ateneu Cooperatiu de la Catalunya Central (ACCC) amb l'objectiu de promoure l'Economia Social i Solidària (ESS) arreu d'aquesta zona. A causa de la importància que tindrà en aquest treball, abans de prosseguir és important esbossar breument què s'entén per ESS. Aquesta última s'ha autodefinint com «el conjunt d'iniciatives socioeconòmiques, formals o informals, individuals o col·lectives, que prioritzen la satisfacció de les necessitats de les persones per sobre del lucre, i en aquesta mateixa línia també es defineixen per ser «independents respecte als poders públics, actuen orientades per valors com l'equitat, la solidaritat, la sostenibilitat, la participació,

la inclusió i el compromís amb la comunitat, i també, són promotores de canvi social».¹ Per tant, les entitats emmarcades en l'ESS pretenen contribuir amb «una doble utilitat a la societat: per una banda són generadores de riquesa i activitat econòmica, i per una altra ajuden a donar resposta a reptes socials des de sectors d'activitat molt diversos».²

Enfront de la manca de referents d'aquest tipus d'activitat, el 2021 es va començar un projecte per rastrejar la història del cooperativisme en les diferents comarques que constitueixen la Catalunya Central, impulsant un projecte que posteriorment anomenarien “El fil de la Cooperació”. Més enllà d'aprofundir en la història del cooperativisme en aquesta zona del Principat, l'ACCC també tenia uns objectius més pragmàtics, esperant poder “agafar tot aquest recorregut [i fixar-se en] què no va funcionar, per què no va funcionar? I el que sí que va funcionar doncs poder-ho mantenir en el temps. Fer aquest aprenentatge i poder-ho evocar en aquest bagatge que ens deixa el llegat històric per poder créixer i continuar i mantenir el model ben viu”.³

El primer producte resultant d'aquesta iniciativa fou la publicació d'un estat de la qüestió (Torrents Juncà & Vallejo Bosch 2021) que repassava tots els estudis elaborats sobre la història del cooperativisme a la Catalunya Central. Tanmateix, més enllà d'una actualització historiogràfica, aquest llibre pretenia servir de referent als futurs treballs sobre cooperativisme, assenyalant-los les línies analítiques a continuar desenvolupant i els nous camps d'estudi a explorar.⁴ Entre les conclusions d'aquesta obra, s'hi remarcava el fet que, si bé hi havia una trajectòria historiogràfica sòlida sobre el cooperativisme a les comarques d'Osona i de l'Anoia, la resta de comarques no comptaven pràcticament amb cap treball sobre aquesta qüestió, exceptuant el Bages que es trobava a mig camí entre els dos grups.⁵ Tot i això, entre les comarques restants, s'assenyalava el Berguedà com a cas d'estudi a explorar, ja que el treball de Xavier Tornafoch (2020) “permet intuir que hi ha un nombre considerable de fils a estirar per recuperar amb més profunditat la història del cooperativisme al “Berguedà industrial” de la llera del Llobregat” (Torrents Juncà & Vallejo Bosch 2021: 47).

EL COOPERATIVISME AL BERGUEDÀ, UNA HISTÒRIA SOCIALITZADA

Per aquest motiu, el 2022, des de l'ACCC, se'm va proposar començar una recerca sobre el cooperativisme al Berguedà, que havia de ser la continuació de la línia d'investigació encetada per en Joan Torrents i en Gerard Vallejo. Els resultats d'aquesta recerca es poden

¹ [<https://potstercersector.cat/noticies/que-es-less>]. Consultat el 17 de febrer de 2025.

² [Consultable en línia: <https://www.coopsetania.cat/que-es-leconomia-social-i-solidaria-ess/>]. Consultat el 17 de febrer de 2025. Per aprofundir en l'ESS, consulti's (Coraggio 2009).

³ Declaracions d'Alba Rojas Pérez, representant de l'Ateneu Cooperatiu de la Catalunya Central, el 18 de juliol de 2022 en el pòdcast de *Ràdio Clota*, [<https://www.elsetembre.cat/radioclota/noticia/39/historia-cooperativisme-osona-catalunya-central>]. Consultat el 17 de febrer de 2025.

⁴ Declaracions de Joan Torrents el 18 de juliol de 2022 al pòdcast de *Ràdio Clota*, [<https://www.elsetembre.cat/radioclota/noticia/39/historia-cooperativisme-osona-catalunya-central>]. Consultat el 17 de febrer de 2025.

⁵ Declaracions de Gerard Vallejo el 30 de juny de 2022 al pòdcast *alTERna't*, [<https://ess.manlleu.cat/pl1/actualitat/id121/la-historia-del-cooperativisme-a-la-catalunya-central-en-un-nou-episodi-del-podcast-l-altaveu-de-l-alterna-t.htm>]. Consultat el 17 de febrer de 2025.

consultar a *130 anys de cooperativisme al Berguedà (1881-2011)* (Raya Crespi 2024), però més que el contingut del llibre, l'objecte d'interès per aquest volum és la utilitat que va tenir l'obra en el marc d'actuació de l'ACCC a la comarca del Berguedà. Entre els projectes que estava desenvolupant, l'ACCC s'havia proposat, juntament amb l'Agència de Desenvolupament del Berguedà, teixir i activar una xarxa d'entitats de l'ESS berguedana. Per fer-ho, el 2023 va començar a organitzar un conjunt de trobades d'aquestes entitats per tal que es coneguessin entre elles i poguessin dissenyar un pla d'actuació conjunt. Els seus principals objectius eren, per una banda, aconseguir constituir un bloc sòlid per tal d'obtenir més projecció pública i, per l'altra banda, poder construir ponts de cooperació a l'hora de acomplir les respectives activitats.

Com a primera acció conjunta es va decidir fer un acte per celebrar la constitució d'aquesta xarxa i donar-la a conèixer a la població del Berguedà. Així que, durant el transcurs de la investigació sobre la història del cooperativisme berguedà, se'm va convidar a participar en aquestes trobades d'entitats perquè presentés en l'acte els precedents històrics de l'espai d'ESS que estaven construint. Finalment, es va decidir que la presentació del llibre com a primera part de l'acte seria la millor manera d'aconseguir establir aquesta relació entre passat i present, reservant una segona part com a espai de trobada de les diferents entitats i les persones interessades en el projecte.

Tot i això, l'obra fruit de la recerca sobre la història del cooperativisme berguedà n'establia la gènesi a finals del segle XIX i arribava fins al 2011. Això va fer que la presentació del llibre es percebés com a quelcom insuficient per establir la relació entre el passat i el present que es buscava. Consegüentment, es va decidir crear un altre producte que analitzés exhaustivament les continuïtats i ruptures del cooperativisme històric amb l'ESS actual, amb la intenció de veure què compartien i en què es diferenciaven ambdós fenòmens. Per poder-ho utilitzar en el dia de l'acte, es va decidir que el format del producte havia de ser una exposició, la qual havia de relacionar les entitats que conformaven la xarxa d'ESS berguedana amb elements característics definitoris del cooperativisme històric. Així que, per elaborar l'exposició, es va iniciar un procés participatiu amb les entitats de la xarxa, en què cadascuna d'elles es definia i descrivia responent un qüestionari que les ajudava a definir el tipus d'entitat que eren, les activitats que realitzaven i les dinàmiques de treball que tenien.

Finalment, l'exposició va titular-se "Passat i present de l'Economia Social i Solidària del Berguedà" i, a través dels seus onze plafons, analitzava quins components del cooperativisme històric conservava l'ESS berguedana actual i per quins altres se'n diferenciava. En la primera part es feia una breu introducció històrica on es repassava la trajectòria del cooperativisme a la comarca des dels seus inicis fins a principis del segle XXI, tot examinant les transformacions socials i econòmiques que havien condicionat llur desenvolupament. En aquest sentit, és important parar atenció en el paràgraf final d'aquest apartat de l'exposició, ja que dona les claus per entendre la situació actual de l'ESS i la seva relació complexa amb el cooperativisme històric:

Per al cas del Berguedà, un cop acabada la dictadura i durant les primeres dècades de la democràcia, van ressorgir algunes societats cooperatives que havien existit

anteriorment i en nasqueren altres de noves. Tanmateix, els va ser molt difícil adaptar-se a un mercat neoliberal que estava canviant molt ràpid a causa de la globalització. D'aleshores ençà, el cooperativisme Berguedà ha evolucionat en coherència amb la societat que l'envolta, enquadrant-se en el nou marc de l'ESS i diversificant-se tant en els sectors en què actua com en els plantejaments que proposa.

Seguidament, en els següents plafons s'agrupaven les entitats de la xarxa d'ESS berguedana en els tipus d'activitats que feien, descrivint la seva activitat i establint una relació, si no directament una comparació, amb els sectors i les característiques del cooperativisme històric. Malgrat que la majoria d'entitats de la xarxa van relacionar-se de manera evident amb antigues cooperatives que hi havia hagut al Berguedà per pertànyer al mateix sector econòmic (consum de queviures, habitatge, produccions agrícola i energètica, etc), d'altres van vincular-se amb altres aspectes del cooperativisme històric com l'assumpció de la responsabilitat de les cures, l'articulació d'una pedagogia transformadora o la creació de lideratges i guiatges que acompanyessin el desenvolupament d'una estratègia. Com a conclusió, l'exposició postulava que:

El final de la dictadura franquista i la inserció de l'economia dins de la dinàmica globalitzadora occidental va comportar un canvi sever en el format i l'actuació del cooperativisme clàssic. Les cooperatives no podien competir en la guerra de preus dels mercats capitalistes ni amb els processos productius moderns. Conseqüentment, es van veure obligades a buscar un nou factor qualitatiu diferencial que les fes més atractives, i fou en les virtuts de l'ESS on van trobar el valor afegit que cercaven. Així, van passar a formar part d'una extensa xarxa d'associacions, fundacions i altres entitats que actuen per construir de manera col·lectiva i comunitària una societat més ètica i justa.

Actualment, l'ESS planteja la seva pròpia proposta per afrontar els grans reptes que com a societat tenim al davant, com el canvi climàtic, la crisi de biodiversitat o l'esgotament dels recursos fòssils, agreujat per les desigualtats socials i la pobresa. Per abordar aquestes problemàtiques, proposa treballar promovent valors com la sostenibilitat, la proximitat, la vida en comunitat i les cures a les persones, cercant el seu benestar emocional, psicològic i social. A grans trets, segons l'ESS, només un sistema socioeconòmic que posi el sosteniment de la vida al centre serà capaç d'afrontar aquest repte.

D'aquesta manera, es feia palès allò que Josep Casanovas ja havia postulat anteriorment. Tot i que algunes de les lògiques de funcionament d'alguns sectors del cooperativisme haguessin quedat obsoletes i, per exemple, ja no fos una pràctica que pogués abaratir els

preus per la classe obrera, la principal continuïtat que es pot trobar entre el cooperativisme històric i l'ESS són “aquells valors de transformació social”.⁶

Finalment, el matí del 16 de març de 2024 es va celebrar l'acte de presentació de la xarxa d'entitats de l'ESS del Berguedà a l'Espai Santa Eulàlia de Gironella, seguint el programa establert: primer es va fer la presentació del llibre *130 de cooperativisme al Berguedà (1881-2011)*, la qual va servir per il·lustrar la important trajectòria del cooperativisme a la comarca, no només en termes quantitius, sinó també qualitius; i en segon lloc, es va fer una assemblea oberta que va servir com a espai de trobada per a les diferents entitats i persones pertanyents o interessades en l'ESS. Des del principi, l'exposició va estar muntada al mig de la sala on es feia l'acte i, des d'aquell dia, s'ha exposat en diversos espais públics i esdeveniments del Berguedà. A partir de la jornada del dia 16 de març, la xarxa s'ha seguit desenvolupant i les entitats han continuat treballant conjuntament per consolidar la seva presència en l'economia de la comarca. Per la seva banda, l'ACCC segueix el projecte de recuperació de la història del cooperativisme a la Catalunya Central, duent a terme una tasca molt important no només d'investigació i divulgació històriques, sinó també de recuperació i preservació del patrimoni històric cooperativista.

CONCLUSIONS

A tall de conclusió, s'ha d'assenyalar la capacitat de dinamització econòmica i cultural que s'ha aconseguit generar al voltant de la recerca històrica del cooperativisme al Berguedà. A partir d'aquesta última, a part de recuperar part de la identitat obrerista de la comarca i generar un interès important per aquesta part del passat de la zona, s'ha promogut la dinamització d'un teixit associatiu molt significativa. En últim lloc, s'ha demostrat l'interès que tenia el sector de l'ESS per traçar una genealogia entre el cooperativisme històric i la mateixa ESS, com a part d'una estratègia d'autolegitimació. D'aquesta manera, aquest cas d'estudi d'història local (o comarcal) prova la incidència que poden tenir aquest tipus de treballs en els seus entorns més immediats, sent capaços d'influir en fenòmens i/o processos molt més enllà dels culturals, que és als quals se'ls sol circumscriure.

⁶ Declaracions de Josep Casanova el 18 de juliol de 2022 al pòdcast de *Ràdio Clota*, [<https://www.elsetembre.cat/radioclota/noticia/39/historia-cooperativisme-osona-catalunya-central>]. Consultat el 17 de febrer de 2025.

BIBLIOGRAFIA

CORAGGIO, José Luis (2009). «Los caminos de la economía social y solidaria. Presentación del dossier». *ÍCONOS. Revista de Ciencias Sociales*, 33, 29-38.

RAYA CRESPI, Daniel (2024). *130 anys de cooperativisme al Berguedà (1881-2011)*. Manlleu: Museu del Ter. [<https://www.museudelter.cat/publicacions-en-linia/130-anys-de-cooperativisme-al-bergueda-2024/>]. Consultat el 17 de febrer de 2025.

TORNAFOCH YUSTE, Xavier (2020). «Cooperatives, ateneus i societats recreatives a Gironella durant el primer terç del segle XX». *L'Erol*, 144, 64-67.

TORRENTS JUNCÀ, Joan & VALLEJO BOSCH, Gerard (2021). *La història del cooperativisme a la Catalunya Central. Un estat de la qüestió i reptes de futur*. Manlleu: Museu del Ter, [<https://www.museudelter.cat/un-estat-de-la-questio-i-reptes-de-futur-la-historia-del-cooperativisme-a-la-catalunya-central-nova-publicacio-digital/>]. Consultat el 17 de febrer de 2025.

La reconstrucció de l'anarcosindicalisme a les terres de Ponent
durant la Transició. Una primera aproximació
The reconstruction of anarcho-syndicalism in the lands of Ponent
during the Transition. A first approach

Max VAN KREVELD BRUFAU
Adrián ZARCO SANTIVERI
Universitat de Lleida

Resum

En aquest text s'esposen els primers resultats d'una recerca que està en marxa però encara no ha conclòs. Es tracta, doncs, d'una aproximació a la reconstrucció de l'anarcosindicalisme a la Transició a Lleida. Principalment a partir d'entrevistes, entre altres fonts orgàniques i de premsa, es busca reconstruir la vida de la Federació Local de Lleida de la CNT. Tot i que la CNT a Lleida en aquests anys va tenir una afiliació i una activitat molt reduïda, el seu estudi és d'interès perquè esdevé un estudi de cas que aporta informació a les dinàmiques internes que va viure la CNT i l'anarcosindicalisme en aquells anys: el creixement de 1977-78, el trencament generacional entre veterans anarcosindicalistes i joves llibertaris, el procés de decaiguda de finals dels setanta i les escissions, les seves causes i les seves conseqüències.

Paraules clau: Anarcosindicalisme, CNT, Transició, militància, Lleida

Abstract

This text presents the first results of a research that is underway but has not yet concluded. It is, therefore, an approach to the reconstruction of anarcho-syndicalism in the Transition in Lleida. Mainly based on interviews, among other organic documents and press sources, it seeks to reconstruct the life of the Local Federation of Lleida of the CNT. Although the CNT in Lleida in these years has a very reduced membership and activity, its study is of interest because it becomes a case study that provides information on the internal dynamics experienced by the CNT and anarcho-syndicalism in those years: the growth of 1977-78, the generational break between veteran anarcho-syndicalists and young libertarians, the process of decline in the late seventies and the splits, their causes and their consequences.

Keywords: Anarcho-syndicalism, CNT, Transition, militancy, Lleida

TEMA I METODOLOGIA

Sobre l'anarcosindicalisme durant la Transició s'ha escrit, ja, bastant, tot i que de la mà de certes mancances. Tal com apuntava Héctor González en una revisió feta el 2021 els historiadors i historiadores que s'hi han dedicat acostumen a encaixar en un perfil determinat: el del militant anarcosindicalista propici a reproduir certs mites ben integrats

en la memòria de les organitzacions anarcosindicalistes. D'un temps ençà, però, aquest mateix autor i altres, com Maggie Torres i Vicent Bellver, han revifat la matèria actualitzant algunes tesis que s'havien assumit de forma generalitzada insistint en la necessitat d'estendre l'ús de les fonts a l'àmbit de la història oral, així com en elaborar monografies reduïdes en espais geogràfics més concrets.

Per la banda de la Història Oral, es defensa que hauria de permetre l'elaboració de noves fonts per complementar-les amb les fonts escrites i, a la vegada, incloure un aspecte imprescindible si el que pretenem és fer una història des de baix: el de la pròpia subjectivitat dels agents. Com explicava Paul Thompson en la clàssica *La Voz del Pasado*, en la història de les organitzacions polítiques, la font oral “va más allá de la visión formal y heroica promovida por las direcciones en liza, reflejada en la prensa y en los archivos, para fijarse en la realidad más confusa y en los diferentes puntos de vista de las bases”. La font oral permet, així, certa democratització de la història, donant veu al subjecte que la va viure.

El mateix podem dir de la necessitat d'una història local de les organitzacions polítiques. L'anàlisi de congressos, plens, i dels grans debats interns és important, però resulta superficial si no s'incorpora la part de les bases, que tenen el seu àmbit d'acció privilegiat en el món local.

És per tot allò exposat que, partint del nostre interès per la història de la reconstrucció de la CNT durant la Transició, hem elegit la Federació Local de Lleida com a objecte d'estudi, i les fonts orals com a matèria que ha de complementar l'ús de fonts documentals i d'hemeroteca. En aquesta comunicació presentarem les primeres conclusions d'aquesta recerca, que està en la seva fase inicial. De moment, ens hem centrat en el període que va de 1977 a 1980, i s'ha utilitzat la informació obtinguda a partir d'unes poques entrevistes a militants, la documentació consultada als arxius del Centre d'Estudis Llibertaris Federica Montseny i la Fundació Salvador Seguí, i uns pocs recursos d'hemeroteca provinents de publicacions militants i periòdics locals. A més, s'està intentant localitzar documentació de la Federació Local de Lleida, el gruix de la qual va desaparèixer, com s'explica més a baix.

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

LA RECONSTRUCCIÓ DE LA CNT

Sobre la reconstrucció de la CNT s'han elaborat, sobretot, monografies de tipus generalista que han abastat tot l'Estat espanyol i una cronologia aproximada d'entre 1975 i 1979, allargada en alguns casos, fins la primera meitat dels 80. Algunes obres a destacar serien les tesis *La Transición en Rojo y Negro*, de Maria del Reyes Casado, *Libertarias y Contraculturales*, de Pablo Carmona, o la no publicada *El anarcosindicalismo español y sus escisiones durante la transición española (1975-1985)* d'Héctor González. També s'han elaborat estudis de tipus regional, com el de Gonzalo Willhelmi per Madrid, el d'Héctor González per Asturies, o el de Joan Zambrana per Catalunya. A això hi podríem

afegir un reguitzell de petits articles que no mencionarem però que han contribuït a enriquir la historiografia de la CNT durant la Transició.

Una síntesi dels aspectes clau del procés de reconstrucció és la següent. Malgrat algunes excepcions, la reconstrucció fou fruit de l'impuls de noves generacions provinents, sovint, d'organitzacions alienes a la CNT de l'interior i l'exili. Hem de tindre present que a partir dels 50 la CNT ha esdevingut una organització testimonial fruit d'una dura repressió i de les pugnes internes de l'exili. En el cas de Catalunya, el protagonisme de les noves generacions és molt clar, essent el tret de sortida l'Assemblea de Sants el febrer de 1976, on totes les organitzacions impulsores decideixen dissoldre's per integrar-se a la nova CNT.

Aquesta fundació pràcticament *ex novo* comporta dues conseqüències inevitables: Per una banda, diversitat ideològica, o com a mínim estratègica, considerable. Els membres impulsors provenen de realitats polítiques diferents: faccions clàssiques de l'anarcosindicalisme -puristes i "pragmàtiques"-, grups de l'autonomia obrera, estudiants i tot un seguit de posicions influïdes pel maig del 68. Per l'altra, es dona una ruptura generacional: els vells militants es troben amb generacions molt joves que s'expressen en un llenguatge diferent i participen d'altres cosmovisions, sense cap generació intermitja amortiguadora.

Després d'un creixement exponencial al llarg del 77 i principis del 78 comença un descens igual de sobtat de l'afiliació, que coincideix amb l'alça de les disputes internes i una primera escissió fruit del V Congrés de 1979. Després de successives escissions els primers anys 80, el congrés de reunificació de 1984 conduirà a la definitiva conformació de dos centrals anarcosindicalistes: la CNT-AIT i la CNT-Renovada, futura CGT.

La causa de les disputes internes, a grans trets, tindrien a veure amb la contraposició de dos perspectives: una obstinada en mantenir certes estratègies en pro de la coherència ideològica, i una altra disposada a revisar-les amb la voluntat d'adequar-se al nou marc socioeconòmic. Amb tot, el desencadenant definitiu de les ruptures sembla ser, més aviat, un ambient violent i conspiracionista que impedeix la realització de debats assossegats.

Els motius del descens sobtat estan en discussió. Alguns dels més mencionats són els següents: un seria la importància de la ruptura generacional en la manca d'entesa dins l'organització. Un altre que es podria assenyalar és la virulència de les disputes internes, que conduïren a la paràlisi de l'acció sindical. La tesi del "demasiado tarde", d'Antoni Rivera, exposa que la central anarcosindicalista, paralitzada per la mitificació de les seves sigles, hauria fet tard a l'hora d'actualitzar-se per fer front a les problemàtiques laborals contemporànies. En aquest sentit, Héctor González afirma que la CNT hauria patit un procés similar al de la resta de l'esquerra radical de la Transició. Finalment, s'apunta a l'acció intoxicadora dels infiltrats policials i el desprestigi per part de la premsa, amb el cas Scala com a paradigma, però és una tesi últimament molt discutida, sobre tot per Héctor González.

La ciutat de Lleida va experimentar un gran creixement durant l'etapa del franquisme: guanya més de 61.000 habitants, dels quals una quarta part són immigrants, cosa que repercuteix també en el creixement vegetatiu. Per aquest motiu la ciutat supera l'any 1981 el 105.000 habitants. És interessant resseguir el fenomen de la immigració, ja que està vinculat amb l'aparició de moviments d'oposició al franquisme als anys seixanta i setanta (moviments sindicals, veïnals i polítics) que en certa mesura continuen en actiu a la Transició. La immigració a Lleida de procedència andalusa i extremeña és proporcional a la de la resta de Catalunya. Però a diferència de la resta de Catalunya, la immigració aragonesa és més alta, degut a la proximitat entre les dos regions.

L'economia de Lleida en els decennis anteriors era eminentment rural. Víctor Bretón ens mostra com als anys quaranta i cinquanta l'agricultura té al Segrià una orientació cerealícola. A finals del cinquanta, coincidint amb la fi de l'autarquia, l'agricultura de la zona regada pel Canal d'Aragó i Catalunya s'especialitza i capitalitza amb l'extensió dels cultius fruiters. La fruita viu una gran expansió entre 1965 i 1975, relacionada amb l'augment dels regadius i la presència de petites explotacions. Entre 1972 i 1981 es perden un 17,9% de les explotacions degut a l'augment de despeses en insums. Tanmateix, les explotacions d'entre 5 i 20 hectàrees augmenten. És a dir, principalment desapareixen les parcel·les de menys d'una hectàrea. En definitiva, l'agricultura de la zona regada del Segrià passa a estar formada per empreses modernes mecanitzades i capitalitzades, amb una consolidació de la petita propietat, mentre que altres formes de tinença de la terra desapareixen, com l'aparceria.

Aquesta transformació del sector primari, amb una agricultura i una ramaderia industrial, donarà forma també a la indústria local. Als anys cinquanta i sobre tot als seixanta Lleida i les seves comarques viuen un procés d'industrialització, en part autònom i en part d'inversions estrangeres. Com s'ha dit, aquest va en relació amb el major dinamisme agrari. Un exemple és l'augment de la indústria del fred. Jordi Solé ha estudiat el creixement d'aquest sector, amb el desenvolupament de grans societats anònimes, però també amb un paper destacat de les grans cooperatives de fruita per la conservació de la producció. S'ha de destacar també la formació d'escorxadors. A més, s'han de sumar altres produccions com el tèxtil, les transformacions de metall, fusta i corxo... D'aquesta manera, a Lleida i els seus voltant trobem una indústria fonamentalment agroalimentària i tèxtil, a més dels productes metàl·lics si parlem més específicament del Segrià.

Aquests canvis impliquen una millora en les condicions de vida de la població, però principalment lligades a la regió fruitera. En altres zones quedaran incloses en el que s'anomena la Catalunya pobre, com és el cas de les Garrigues.

En aquest context, no és estrany que reaparegués el moviment obrer. Als seixanta es comença a formar un nucli de CCOO entorn a la construcció i la metal·lúrgia, que té a la vaga de la construcció de l'autopista de 1971 un salt endavant important. Conforme arriba la Transició augmentaran els conflictes sindicals i apareixeran (o reapareixeran) centrals sindicals com UGT o CSUT. En aquest context també es reconstrueix la CNT a Lleida.

PRIMERS RESULTATS DE LA RECERCA

En base a la primera revisió de les fonts consultades, hem pogut constatar que la CNT a Lleida es forma al llarg de 1977, tot hi haver-hi un episodi anterior encara poc explorat, on sembla que uns feixistes es presentaven sota el mateix nom. El primer nucli real de CNT es forma amb la presència d'un sector de gent grant -els anomenats "abuelos"- i un altre de gent molt jove. Constatem, així, una ruptura generacional, amb l'absència d'una generació intermitja. Durant el seu període d'activitat, que el podríem situar fins al 79-80, podem considerar que la Federació Local de Lleida fou poc significativa. Els entrevistats i el que se'n desprèn de la premsa de l'època coincideix en apuntar a que no va deixar massa empremta. No tenim xifres exactes d'afiliació, però els entrevistats parlen d'una forquilla d'entre els 80 i els 150, dels quals molts pocs actius sostenien l'organització.

Quant a la participació en la vida interna de la CNT catalana, la documentació ens mostra una presència testimonial, quasi inexistent. Els entrevistats coincideixen en aquest aspecte, afirmant, algun d'ells, que Lleida era "un altre món". Tot i la poca presència, hi ha certa activitat sindical. A remarcar Correus, on fruit de l'activisme d'un militant s'hi forma un nucli considerable que arriba a participar en una vaga el 1977. També hi ha certa presència al sector vidre-ceràmica, però és un terreny que queda per explorar.

Hi han joves, alguns dels quals formen un col·lectiu anomenat Colectivo Libertario Durruti, que s'integren a la CNT com a estudiants. La seva activitat, però, es limita a la propaganda, amb poca relació amb la resta del sindicat. Ens trobem, així, amb dos àmbits paral·lels: el dels treballadors i el dels estudiants.

Hem pogut constatar que els joves s'apropen a l'organització, o bé d'una forma bastant intuïtiva, o bé a través de lectures de llibres i revistes que provoquen la seva identificació amb el corpus ideològic llibertari. Sembla que les revistes contraculturals com *Ajoblanco* o *Bicicleta*, presents als quioscos, o els llibres de temàtica anarquista, jugaren un paper important pels joves. En aquest sentit, la llibreria de la Plaça l'Ereta és assenyalada com l'epicentre d'aquest tipus de literatura a Lleida.

La realitat que es vivia al món estudiantil era molt diferent que la que vivien els treballadors del sindicat. Mentre a les facultats hi havia una gran efervescència i molt moviment contestari, als llocs de feina els cenetistes maldaven per aconseguir implantació i, amb l'excepció de Correus, no van presentar lluites sindicals destacables. Les vivències dels estudiants connecten amb una altre àmbit: el de la contracultura. Apareixen elements com la música, els fanzines, l'art i la poesia i les comunes. Es tractaria d'un ambient lligat a les tendències llibertàries que s'escapa a la influència de la CNT. Estudiar el món contracultural pot ser un exercici interessant per completar la visió del moviment llibertari a Lleida i començar a recollir com eren els moviments contraculturals dels setanta fora de Barcelona.

El conflicte resultant del V congrés i el procés d'escissió hi provoquen, a Lleida, un punt d'inflexió. Tot i no constar que els conflictes interns es reproduïssin localment -on la vida orgànica sembla que fou tranquil·la- la rebuda de la informació provoca el descontent dels militants més joves, que deixen el sindicat al llarg del 79-80. Els que marxen

s'emporten amb ells gran part de la militància, quedant-se al sindicat un nucli reduït de "vells", que mantenen un local al qual només hi van per socialitzar, amb nul·la activitat sindical. Cal remarcar, doncs, que si bé es considera que les grans escissions dins l'organització es produeixen els primers anys dels 80, a Lleida el gran punt d'inflexió és al 1979-1980.

Pel que hem constatat fins ara, els militants que van deixar la CNT en aquells moments, malgrat alguna excepció, es desvinculen completament del món sindical. A part del nucli de "vells", els militants de correus -ja fora de la CNT- montaran un col·lectiu autònom de treballadors per seguir defensant els seus drets. Un militant d'aquest nucli serà un dels impulsors de la formació d'una nova Federació Local de la CNT-Renovada el 1986. Aquest nucli només es vincularà amb la primera CNT a través d'aquest militant.

PROJECCIONS EN LA RECERCA

Manca, encara, aprofundir en alguns aspectes d'aquesta primera CNT: intentar trobar més documentació orgànica i fer entrevistes per tal de saber, per exemple, quina era l'activitat sindical del sector vidre-ceràmica o el paper d'alguns militants concrets.

S'ha de localitzar la documentació interna de la Federació Local. És possible que se la quedés algun dels "vells", que van mantenir el local del sindicat com a punt de reunió, tot i que sense activitat. Per aquest motiu, estem intentant cercar familiars d'aquests per veure si es conserva la documentació.

Finalment, es pretén a més, anar més enllà d'aquest primer nucli i centrar-nos en la posterior formació de la CNT-Renovada, la qual comptarà amb molta més activitat sindical. Avui dia, la CGT de Lleida és un sindicat molt instaurat en certs sectors de la ciutat.

BIBLIOGRAFIA

AGUAYO ORTIZ, Xavier (2019). *La immigració a Lleida durant el segle XX. El punt d'inflexió del franquisme. Un impacte demogràfic i urbanístic sense precedents*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.

BRETÓN, Víctor (2000). *Tierra, Estado y capitalismo: la transformación agraria del occidente catalán, 1940-1990*. Lleida: Milenio.

JARNE, Antonieta (1998). *L'oposició al franquisme a Lleida*. Lleida: Pagès Editors.

MATEU GONZÁLEZ, Josep Joan (1996). *Terra i treball a les Garrigues*. Lleida: Pagès Editors.

VICEDO, Enric (2021). *Història econòmica de Lleida i de la Catalunya occidental. Territori, societat, condicions de vida i canvi històric (1640-1975)*. Lleida: Pagès Editors.

“Proliferació de barbuts i escassetesa d'autoritats”: L'ecologisme en els conflictes socioambientals de la Part Forana de Mallorca (1973-2007)

“Proliferació de barbuts i escassetesa d'autoritats”: Environmentalism in the socioenvironmental conflicts in the rural areas of Mallorca (1973-2007)

Martí SERRA RIERA

Euskal Herriko Unibertsitatea/Universitat del País Basc

Orcid ID: 0000-0002-5075-7285

Resum

Des dels anys 70 els conflictes socioambientals s'han convertit en un dels principals elements de debat a Mallorca. Tot i la seva importància per l'esdevenir polític, econòmic i social de Mallorca ha romàs, en general, un tema oblidat, encara més pel que fa a la relació entre l'ecologisme mallorquí, en les seves fases inicials d'un clar caràcter urbà, i les parts rurals de l'illa (la Part Forana), on se situaren la gran majoria de conflictes socioambientals amb els seus corresponents interessos locals divergents. L'anàlisi d'aquesta relació entre un ecologisme clarament bolcat en la protecció del territori, però des del principal nucli urbà, i un món rural on hi ha una multiplicitat d'interessos respecte al territori és essencial per entendre el procés de construcció de l'ecologisme insular. A més, no només és important per entendre la formació de l'ecologisme com a moviment social, sinó que també és essencial per entendre un procés de canvi dins la mateixa societat forana cap a posicions més convergents amb el moviment ecologista, especialment a partir de la dècada dels anys 90.

Paraules clau: Ecologisme, Urbanitat, Ruralitat, Mallorca.

Abstract

Since the 1970s, socio-environmental conflicts have become one of the main elements of debate in Mallorca. Despite its importance for the political, economic and social development of Mallorca, it has remained, in general, a forgotten subject, even more so in terms of the relationship between Mallorcan environmentalism and the rural parts of the island (the Part Forana). Environmentalism in its initial phases had a clearly urban character, while the great majority of socio-environmental conflicts with their corresponding divergent local interests were in the rural areas. The analysis of this relationship between an environmentalism clearly focused on the protection of the territory, but from the main urban nucleus, and a rural world where there is a multiplicity of interests with respect to the territory is essential to understand the making of the Majorcan environmentalism. Moreover, it is not only important for understanding the formation of environmentalism as a social movement, but it is also essential for

comprehending a process of change within the rural society itself towards positions more in line with the environmental movement, especially from the 1990s onwards.

Key words: Environmentalism, Urban areas, Rural areas, Mallorca.

INTRODUCCIÓ

A partir d'aquest títol, “Proliferació de barbuts i escassetesa d'autoritats”, podem començar a copsar alguna de les dinàmiques que han regit l'evolució de l'ecologisme a la Part Forana de Mallorca. Precisament aquest títol no és obra nostra, sinó que fou el titular de la revista *Bellpuig*, revista local d'Artà, a l'hora “d'informar” sobre una manifestació que havia convocat el GOB el 1988 a la localitat per denunciar l'intent d'urbanització de l'arenal natural de sa Canova, platja situada dins el terme municipal artanenc. A més, anava acompanyat d'un “molt de rostoll i poc blat”. Per tant, a partir d'aquest títol, podem entendre certes visions que es tenien a la Part Forana sobre els ecologistes: hippies, gent excèntrica, gent de la ciutat –és a dir, Palma–, etc. Tot això contraposant-ho a les figures d'autoritat pròpies i tradicionals d'un poble.

Abans de continuar amb el nostre relat és necessari establir quin és el marc geogràfic en el qual ens movem. Així, hem de definir la Part Forana com el conjunt de pobles de l'illa de Mallorca i, per tant, hi hem d'excloure Palma, la ciutat-capital. Per entendre aquest espai hem de destacar que s'han desenvolupat unes relacions al llarg dels segles que es poden emmarcar perfectament dins les dinàmiques típiques de conflictes entre urbà i rural. A més, hem de tenir present, que en un context de boom turístic les zones més ben conservades –ja que fins aquell moment les terres vora al mar tenien molt menys valor agrícola– estaven sobretot a la Part Forana. Per tant, eren objecte de projectes especulatius. Aquests projectes eren presentats per les promotores com a elements de progrés davant una societat on encara tenien certa presència les activitats primàries i, d'aquesta manera, les urbanitzacions i els hotels eren elements que crearien prosperitat i nous llocs de feina amb una millor qualitat de vida que els existents en el camp i a la mar. Per tant, l'esquema general seria un moviment ecologista contrari a qualsevol destrucció d'entorns naturals i unes comunitats locals més o menys a favor d'aquests projectes. En algunes ocasions el suport és quasi unànime mentre que en altres també es produeix un conflicte dins la mateixa comunitat local.

Per entendre els conflictes socioambientals que s'originaren a la Part Forana és necessari destacar que el moviment ecologista mallorquí es comença a construir des dels primers anys 70. En aquests moments algunes veus s'alçaren per a criticar el desenvolupament turístic i els seus impactes ambientals, sobretot la destrucció d'espais naturals. En aquest context, a finals de 1973, un grup de joves entusiasmats per l'ornitologia fundà el GOB, en aquells moments Grup d'Ornitologia Balear. Igualment, ja tenien certes preocupacions ambientals. Així, a finals de 1975 canviaren el nom pel de Grup Balear d'Ornitologia i Defensa de la Naturalesa i iniciaren la primera campanya per la protecció d'un espai natural, s'Albufera –espai què gaudia i gaudeix d'una gran riquesa ornitològica–. En tot cas, en aquests primers anys, hem d'emmarcar el GOB dins el conservacionisme, ja que no plantejava un canvi polític, social i econòmic per tenir una relació més harmoniosa

amb la natura, sinó que el seu principal element de lluita era la protecció de certs espais naturals considerats de gran valor ambiental. Amb els canvis polítics durant la Transició fou possible el sorgiment d'un altre moviment, Terra i Llibertat, que a mitjan 1977 va ocupar l'illa de sa Dragonera per evitar la seva urbanització. Aquest grup de persones, amb arrels llibertàries, sí que cercaven un canvi en tots els aspectes. Per tant, a partir d'aquest moment va aparèixer com a tal l'ecologisme. A més, aquests fets varen ocasionar un procés de reflexió intern dins el GOB, al mateix moment que arribava al GOB una nova generació més polititzada. Aquest doble procés permeté que durant la dècada dels 80 el GOB anés adquirint la complexitat ideològica pròpia de l'ecologisme. Ja l'any 1979 els grups anarco-ecologistes havien desaparegut i, per tant, el GOB es convertí en el principal, si no únic, referent de l'ecologisme, una vegada consolidada aquesta "ecologització" als anys 90, a Mallorca fins ben entrats els 2000 (Rayó Ferrer 2004: 64). Per tant, ens centrarem especialment en els conflictes socioambientals on el GOB va estar involucrat.

ELS CONFLICTES SOCIOAMBIENTALS A LA PART FORANA

Des dels primers conflictes socioambientals amb presència de l'ecologisme organitzat a la Part Forana fins al 2007, moment en què canviaren les dinàmiques tant socioambientals com de mobilització, la situació, òbviament, ha anat canviant. Per tant, a causa de les limitacions d'aquest escrit pensam que el més interessant és exposar alguns dels casos més significatius de cada una de les fases, encara que hem de tenir present que aquestes fases no són monolítiques, sinó que només exposam tendències generals.

El primer cas és el que ja hem anomenat de sa Dragonera, conflicte que començà el 1977. Davant la pretensió d'urbanitzar l'illa de sa Dragonera (Andratx), propietat fins aquell moment del principal contrabandista del poble, va fer que un col·lectiu anarcoecologista Terra i Llibertat, format essencialment per gent de ciutat ocupés l'illa. Acompanyant aquesta ocupació i les següents campanyes per la seva protecció, va haver-hi molta gent, principalment de Palma, que va participar en el conflicte demanant la seva protecció. En canvi, dins el poble la situació era una altra. La immensa majoria d'andritxols eren favorables a la urbanització i només petits sectors de població varen anar posicionant-se en contra, rebent fortes pressions a causa d'aquest fet. Per exemple, es va voler fer fora el capellà del poble, contrari a la urbanització. El principal argument a favor era la creació de llocs de treball en un moment en què l'atur pujava vertiginosament. Per tant, es considerava que els ecologistes en general cercaven la protecció de l'entorn perquè tenien un bon salari i no necessitaven aquells nous llocs de feina. Més específicament, aprofitant que la primera ocupació fou a l'estiu, des del poble es criticaven els col·lectius anarcoecologistes perquè en realitat havien anat a l'illa a estiuemar. De fet, com a resposta tornaren a ocupar l'illa a finals de 1978 en ple hivern (Garcia Munar 2019: 168).

Un altre gran conflicte que esclatà durant la Transició fou el d'es Trenc, un arenal sense urbanitzar al municipi de Campos. Des de finals dels anys 70 es varen plantejar diversos projectes d'urbanització quasi total o parcial. En tots aquests conflictes, la majoria de la població del municipi de Campos i, sobre tot l'ajuntament, quasi sempre governat pel PP,

es mostraren contraris a la seva protecció perquè volien promocionar el desenvolupament turístic a partir de les promeses d'una millor qualitat de vida davant la crisi agrícola que vivien. Per tant, consideraven que se sacrificava el benestar de Campos impedit la urbanització del litoral, com si havien pogut fer altres municipis sense problemes. Sense anar més enfora, el 1984, poc després d'una manifestació a Palma d'unes 10.000 persones –una de les més grans del període– demanant la protecció de l'arenal, al voltant d'un 30% de la població del municipi signava en favor de la seva urbanització; convocaren una manifestació, unes 1.000 persones, davant el Parlament per evitar que es tramités la seva protecció; i cremaren cotxes vells i mogueren terres per evitar que es pogués accedir a la platja. Dins el poble, els defensors de la protecció eren essencialment els militants dels minoritaris partits d'esquerrres (Mayol Arbona 2021).

Amb la consolidació de l'autonomia, finals dels 80 i principis dels 90, es mantengué el mateix patró. Una majoria de la població local a favor de la urbanització que veu com uns ecologistes urbanites, esnobs i hippies a la vegada, van en contra del progrés. Així, tenim el cas de sa Canova, a Artà d'on hem tret aquesta cita, o el cas de Mondragó (Santanyí). En aquest cas, també hi ha una manifestació al poble, organitzada pels ecologistes, amb l'assistència d'unes 5.000 persones. Però, a més, també va haver-hi episodis de tensió dins la comunitat local. Per exemple, un militant ecologista i membre de l'executiva del Partit Socialista de Mallorca local va rebre amenaces com “per viure en es Llombards [un llogaret de Santanyí] han de ser nostres o no hi poden viure” i a casa trobà dues vegades dos aucells protegits morts a escopetades. En tot cas, en aquesta nova fase, les lluites no només s'organitzaven des del GOB a Palma, sinó que al llarg de la dècada dels 80 s'havien començat a crear delegacions del GOB a diferents pobles, cosa que permetia que l'oposició als projectes urbanístics també provingués de sectors locals o sectors locals ja conscienciats s'organitzaven i a causa d'aquests conflictes creaven una delegació local (Mayol Arbona 2021).

En canvi, durant els 90 i 2000 comencen a aparèixer una nova sèrie de projectes amb impactes ambientals igual d'importants, però amb un suposat benefici per la comunitat local molt menor. Així, als anys 90 es pretenia, per exemple, construir una central tèrmica a s'Estalella (Llucmajor), una incineradora a Son Reus (Son Sardina), o als 2000 fer una sèrie d'autopistes per tota l'illa. Òbviament, en aquests casos, els interessos de les comunitats locals i els ecologistes coincideixen en gran manera (Serra Busquets i Nigorra Vaquer 2023: 364). Així, per exemple, tenim l'ocupació pacífica el 2003 de l'Ajuntament de Costitx, encapçalat per Maria Antònia Munar, que des de la presidència del Consell de Mallorca era una de les principals promotores de les autopistes o es convocà, per part de la plataforma contra les autopistes, una manifestació a Sineu on participaren almenys 6.000 persones. És la de major participació en la Part Forana de la història de l'ecologisme (Mayol Arbona 2021).

Igualment, al llarg d'aquestes dues dècades sorgiren nous projectes urbanitzadors i que, per tant, no eren una agressió ambiental sense recompensa econòmica. En aquests casos la situació havia canviat lleugerament respecte a altres conflictes, ja que l'oposició a les urbanitzacions per part de les mateixes comunitats locals va ser molt més forta. Així, per exemple, el 1998, el GOB va convocar una manifestació a Palma amb el lema “No més

urbanitzacions”, on assistiren unes 30.000 persones –rècord en aquell moment de participació en una manifestació a Mallorca– i s’organitzà una gran flota d’autobusos per permetre l’assistència de la població de la Part Forana. El 2004 a una altra manifestació, amb el lema “Qui estima Mallorca no la destrueix”, hi assistiren 50.000 persones, moltes de la Part Forana. Per exemple, només de Manacor i pobles del voltant, així com Sineu, s’organitzaren 30 bussos i els trens anaven tan plens que en sortir de Manacor no hi podia pujar més gent (Mayol Arbona 2021).

En qualsevol cas, encara que s’havia desenvolupat una nova visió ecologista a la Part Forana, l’antiga subsistia. Així, durant el primer govern progressista (1999-2003), es va intentar protegir la Serra de Tramuntana i la Península de Llevant. En ambdós casos va haver-hi una gran polèmica, creant-se organitzacions de propietaris per pressionar contra la protecció i arribant a moments de gran tensió, com quan unes 400 persones varen assaltar l’Ajuntament de Son Servera mentre es debatia el Parc de Llevant i alguns elements incontrolats arribaren a agredir a l’alcalde del PSOE i els regidors de l’equip de govern es varen haver de refugiar durant 7 hores a les oficines municipals davant l’agressivitat dels ocupants. Poc després organitzaren un acte contra el Parc amb l’assistència d’unes 2000 persones (Serra Busquets i Nigorra Vaquer 2023: 364).

CONCLUSIONS

Per tant, és cert que hi ha un canvi, ja que la Part Forana deixa de ser tan monolíticament contrària als intents de protecció dels espais naturals i passa a ser una societat més polièdrica on hi ha diferents interessos i pensaments polítics respecte d’aquesta qüestió. Això es deu a un conjunt de factors. En primer lloc, la constant aparició de nous projectes fa que cada vegada hi hagi menys llocs no urbanitzats i, per tant, fa analitzar més negativament la destrucció d’un dels escassos llocs naturals. Igualment, això, per si mateix, no és suficient, ja que hi ha una sèrie d’elements que marquen com s’analitza la situació ambiental i que fan que no hi hagi una relació causa-efecte directa entre situació ambiental objectiva i ecologisme.

En aquest sentit, hi ha dos elements bàsics per entendre aquest canvi. Per una banda, hem de destacar la consolidació de la Universitat de les Illes Balears. La presència de l’individu en els estudis superiors és una de les poques variables sociològiques que tenen una clara correlació amb la participació en el moviment ecologista. Per tant, òbviament, l’existència d’una institució universitària a la mateixa illa facilita enormement l’accés a aquesta per part de classes menys afavorides i més allunyades dels centres urbans. No és el mateix haver d’anar a Barcelona que a Palma. L’altre gran punt a destacar és l’existència d’uns àmbits de sociabilitat que permetin la canalització dels interessos dels individus cap a la mobilització ambiental. En aquest sentit, partim d’un GOB en què l’any 1981 el 80% eren residents a Palma (i dins aquest 20% restant hi ha gent de Part Forana o d’altres territoris). Des de la mateixa entitat es feu un esforç encaminat a corregir aquest desequilibri i al llarg dels 80 crearen 14 delegacions locals, algunes amb més o menys durada. De fet, el 1984 ja només el 67% dels socis eren de Palma. Per altra banda, a partir de finals dels 90 apareix el fenomen de les plataformes, com a element que aglutina

organitzacions ecologistes, altres moviments socials i partits polítics davant projectes concrets (autopistes, incineradora, central tèrmica, ampliació de l'aeroport, gasoductes, camps de golf, etc.). D'aquesta manera, gent activista als pobles amplià els seus àmbits de sociabilitat militant i feu possible organitzar millor la resposta ambiental (Serra Riera. 2022).

En resum, aquest canvi es deu a l'ampliació dels àmbits de sociabilitat activista alternatius dins els pobles, cosa que permet un canvi d'actitud d'una part de les comunitats locals; un més fàcil accés a una educació formal que augmenta les possibilitats d'arribar a unes reflexions polítiques, socials i econòmiques alternatives; i l'existència d'un conjunt constant d'agressions sobre el medi ambient que permeten dur a terme aquesta reflexió.

BIBLIOGRAFIA

GARCIA MUNAR, Pere Josep (2019). *Salvem sa Dragonera. Història dels ecologismes a Mallorca*. Mallorca: Illa Edicions.

MAYOL ARBONA, Gabriel (2021). *En defensa de la terra. Mobilitzacions ecologistes a Mallorca (1983-2007)*. Mallorca: Lleonard Muntaner.

MAYOL SERRA, Joan (2014). *El naixement del GOB. Un record personal*. Mallorca: Lleonard Muntaner.

RAYÓ FERRER, Miquel (2004). *L'Ecologisme a les Balears*. Palma: Documenta Balear.

SERRA BUSQUETS, Sebastià i NIGORRA VAQUER, Paula (coords.) (2023). *Les mobilitzacions per a la protecció del medi ambient a les Illes Balears (1991-2022)*. Mallorca: Moll.

SERRA RIERA, Martí (2022). «Motivaciones sociales y personales en la formación del ecologismo: el caso de Mallorca durante la Transición (1973-1983)». *Rubrica Contemporanea*, 11-21, 9-25.

BLOC 5. PATRIMONI I MEMÒRIA

L'estructura del poblament a l'antiga desembocadura de l'Ebre durant el bronze final (s. X - VIII anE)

The settlements structure at the ancient mouth of the Ebre river during the late Bronze Age (10th - 8th century BC)

Daniel FIBLA PUJOL

GRESEPIA-URV

Orcid ID: 0009-0002-5864-4725

Resum

L'objectiu d'aquest treball és caracteritzar les poblacions que entre els s. X i VIII anE ocuparen l'entorn de l'antiga desembocadura de l'Ebre (Amposta, Masdenverge i l'Aldea), ja que els avenços científics i les darreres excavacions han fet necessària una revisió actualitzada d'aquesta zona. L'estudi, basat en una anàlisi historicoarqueològica i bibliogràfica, examina els models d'habitatge i poblament, així com les pràctiques funeràries, culturals i econòmiques, aprofundint també en les dinàmiques sociopolítiques. Els nous resultats arqueològics, i la revisió efectuada, permeten obtenir una visió global més precisa d'un territori tradicionalment considerat despoblat durant aquest període.

Paraules clau: Bronze final, poblament, necròpolis, riu Ebre, comerç.

Abstract

The goal of this study is to establish the occupation dynamics of the populations that between the 10th and 8th centuries BCE inhabited the ancient mouth of the Ebre river (Amposta, Masdenverga and L'Aldea), given that scientific advances and the latest excavations have proved an actualized revision of this region necessary. The study, based in the historical, archaeological and bibliographic analysis, examines the housing and settlement models, as well as funerary, worship and political dynamics. The new archaeological results, and the review carried out, allow us to obtain a more precise global vision of a territory traditionally considered depopulated during this period.

Keywords: late Bronze Age, settlement, necropolis, Ebre River, trade.

INTRODUCCIÓ

El territori s'ha d'analitzar com un espai construït socialment i concebut com a resultat de la interacció entre els grups humans i el medi, el que permet entendre el contrast existent entre costa-interior i nord-sud (Junyent 2002: 21; Sanmartí i Santacana 2005: 39; López-Cachero 2014: 332). No obstant, aquestes divergències no foren fruit de la espontaneïtat, ja que durant el bronze inicial (2300 – 1300 anE), es començaren a gestar les diverses entitats culturals, que generaren diferents dinàmiques als territoris (López-Cachero 2007: 101). Així, ens disposem a incidir en les dinàmiques d'ocupació del poblament visibles a l'antiga desembocadura de l'Ebre durant el bronze final (900 –

750/700), examinant els condicionants ecològics i socio-econòmics, per tal d'entendre com aquestes comunitats organitzaren els seus assentaments i activitats productives en un entorn geogràfic dinàmic i diversificat com seria el delta de l'Ebre.

MARC TEÒRIC I METODOLÒGIC

Per tal d'incidir en les dinàmiques de població, econòmiques, socials, i culturals, de l'antiga desembocadura de l'Ebre ens hem basat en l'estudi de la cultura material recuperada en els diferents indrets, com també la revisió bibliogràfica associada a aquests, buscant la conciliació coherent entre les interpretacions de caire contextual o interpretatiu (Hodder 1982; 1986; 1992; Shanks i Tilley: 1992), i les diferents interpretacions antropològiques i etnogràfiques que aborden l'anàlisi dels grans processos històrics per explicar l'evolució de la complexitat social (Earle 1987; Johnson i Earle: 2003).

L'àrea analitzada essencialment correspon a l'actual comarca del Montsià i el seu entorn circumdant, partint del micro-anàlisi per conjuguar després les dades en un espai territorial de major entitat. En línies generals, es troba situada al punt de cruïlla entre la part final de la Serralada Prelitoral Catalana, orientada de nord-est a sud-oest, i el Sistema Ibèric, orientat de nord-oest a sud-est. Així doncs, aquest fenomen, juntament amb la formació deltaica més important de la Mediterrània Occidental, el Delta de l'Ebre, determinen l'orografia i el caràcter físic de la comarca. Dins d'aquest territori es poden observar dues parts: seguint la línia de costa, el sector del delta dret, i a l'interior, les serres i les planes. Així mateix, a la costa es perceben dues parts, des del desguàs de la bassa de la Platjola (una llacuna del municipi de Sant Jaume d'Enveja), fins a la punta de la Banya, i la segona, s'estén des del racó de l'Aluet fins la desembocadura del riu Sènia.

A nivell cronològic, ens emmarquem dintre les darreries de l'edat del bronze, tradicionalment anomenat Bronze final III A, de J. Guilaine, entre el 900 – 800 / 750anE. Durant aquest moment, s'estengué l'habitable a l'aire lliure arreu de Catalunya, tot i que amb marcades particularitats regionals (Francès i Pons, 1998, 31). *Grosso modo* podem distingir dues àrees ben delimitades, marcades per la serra prelitoral que transcorre direcció NE – SW, accentuat encara més per l'orientació dels rius en sentit invers, del NW – SE (López-Cahcero 2014: 332). En resum, a la costa catalana, la depressió prelitoral i el sud de França, s'han documentat construccions amb materials peribles i estructures enfonsades corresponents a agrupacions de cabana, amb una absència absoluta de l'arquitectura en pedra i de planificació urbanística (Junyent 2002: 22). D'altra banda, les planes occidentals i la zona Segre – Cinca, ofereixen un protourbanisme d'ençà el 1600 anE, sent la primera vegada que s'observa una relació entre habitacle i espais de circulació i les funcions de la comunitat, i és des d'on alguns autors atribueixen la seva difusió arreu del territori.

EL MONTSIÀ DURANT EL BRONZE FINAL

Partim de la premissa que la comarca del Montsià no presenta unes evidències arqueològiques de caràcter estable sobre les dinàmiques d'ocupació del territori durant el

bronze final, en certa manera, vinculat als pocs assentaments que han estat excavats en extensió al NE peninsular, com també la notable diversitat d'habitats identificats, dificultant la possibilitat d'inferir dinàmiques de caràcter global (Belarte 1993, 115-116). Això no obstant, és molt probable que estigué ocupada per poblacions semi-nòmades que practicaren la transhumància, o la transterminància, complementat per una agricultura d'artiga. Sobre aquesta primera mostra d'ocupació, la Carta Arqueològica ens menciona algunes coves, com la Cova de les Bruixes, la de Santa Magdalena i del barranc de la Roca Roja a Ulldecona, la Cova Roja al Mas de Barberans, i la Cova del Calvari a Amposta (Esteve 1967), com també alguns establiments al pla, representats a Amposta per l'indret de Dalt la Torre-1, el Barranc del Ceguet-Via val de Zafran, amb inhumacions aïllades del neolític, i la possible estructura d'habitació, també d'aquesta cronologia, al Mas de Palau (Garcia 1998, 109). Tanmateix, cal tindre especial consideració vers les dades referents a aquest poblament primigeni, car la majoria correspon a troballes superficials de ceràmica a mà de difícil adscripció cronològica, ja que presenten unes característiques morfològiques de llarga tradició.

Amb tot, la dinàmica poblacional al Montsià durant el bronze final s'ha pogut vincular amb les tendències observades al territori circumdant, com suggereixen les evidències 40km riu amunt de les primeres fases del Barranc de Sant Antoni (Ginestar), el Barranc de Gàfols (Ginestar), les Deveses (Artesa de Segre), i, per altra banda amb el Baix Maestrat a través de les evidències documentades al jaciment de Puig de la Nau (Garcia 1998: 110; Noguera 2006: 85-86; Bea *et alii* 2008; Bea 2015: 232). Aquests indrets corresponen a estructures de reduïda superfície amb un patró de l'ocupació espacial rectangular/pseudorectangular, sense la formació de poblats, ja que més aviat responen a una organització d'estructures domèstiques aïllades amb l'absència de carrers definits, o simplement petites agrupacions de cases, el que suposa un hàbitat dispers i poc dens, sovint edificat amb materials peribles, els quals no deixen gairebé constància al registre arqueològic, el que tradicionalment ha estat conegut com "fons de cabana" (Sanmartí 2004: 11; Noguera 2006: 86 – 87; Bea *et alii* 2008: 140).

El Bancal de Torta, assentament documentat al nord-oest d'Amposta, respon al model de cabana aïllada amb materials peribles (2,20 x 4,3,0m), encaixant amb les dinàmiques exposades anteriorment. Això, facilita la comprensió d'aquesta baixa densitat poblacional, ja que podria correspondre al *mode domèstic de producció* (Sahlins 1977: 55; Rovira i Santacana, 1982: 33 – 34), amb poca presència d'intercanvis, i escassa producció excedentària, associat a l'ocupació sistemàtica de l'entorn més proper als assentaments, sense necessitat d'articular una ocupació de l'espai més enllà del propi assentament.

D'altra banda, i seguint un patró certament diferenciat del Bancal de Torta, al cim del Montsianell es recuperaren a les prospeccions del 1983 per tal de realitzar la Carta Arqueològica, un seguit de materials ceràmics a mà, alguns dels quals presentaren decoracions amb cordons simples digitats. La freqüentació humana d'aquest indret, malgrat no documentar estructures associades als materials, no s'ha de rebutjar, encara més si tenim en compte la privilegiada situació en la qual s'ubica el Montsianell, amb un

control i domini visual de tots els punts cardinals arribant a una visibilitat fins als tres quilòmetres de radi en totes direccions (Diloli 1997: 206).

En referència al món dels morts, des d'antic s'associà l'indret de Mas Cabiscol – Finca Jornet a una necròpolis tumular d'incineració i inhumació, testimoniant aquesta transició de ritus (Esteve 2000: 18-23). És interessant destacar que aquesta conjuntura transicional s'havia plantejat per a d'altres coneguts casos del curs inferior de l'Ebre, com els Castellons (Flix), la Cova de Marcó (Tivissa) (Noguera 2006: 90), i altres relativament propers, com el túmul 27 de la necròpolis de Castellet II de Mequinensa (Royo 1994: 120-121) i la de El Tancat de Granja d'Escarp de Lleida (Gallart i Vives, 1986: 141). Avui dia, cal revaloritzar aquesta consideració respecte Mas Cabiscol – Finca Jornet, ja que gràcies a les recents datacions radiocarbòniques (C14) de les restes inhumades (sepultura nº7), s'ha constatat que aquests fragments ossis són d'època posterior, concretament en tre el VI – VII dnE. Així doncs, això suposa una novetat que obliga a replantejar la cronologia establerta tradicionalment, emmarcada entre el 800 – 600 anE (Esteve 2000: 34; Noguera 2006: 103).

CONCLUSIONS

L'anàlisi dels patrons de poblament de l'antiga desembocadura de l'Ebre durant el bronze final, ha permès replantejar la percepció i consideració d'aquest espai com un territori desocupat. Les evidències arqueològiques indiquen una ocupació de caràcter semi-nòmada amb la construcció de cabanes amb materials peribles, i l'ocupació de l'entorn immediat, constatat pel Bancal de Torta, com també la freqüentació de diferents indrets, en especials aquells que ofereixen un control del territori circumdant privilegiat, com el Montsianell. Amb tot, tan a nivell d'hàbitat com funerari, malgrat quedar qüestions per resoldre entorn la necròpolis de Mas Cabiscol – Finca Jornet, s'observen connexions amb les altres comunitats del curs inferior de l'Ebre i el Baix Maestrat, reflectint l'inici del camí cap a la complexitat social i política que es veurà palès al territori durant el transcurs del primer mil·lenni anE.

BIBLIOGRAFIA

- BEA, David (2015). «La configuració política del curs inferior de l'Ebre durant el primer mil·lenni a.n.e». BELARTE, Maria Carme; GARCIA, Dominique & SANMARTÍ, Joan (eds.). *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Ibèria. Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons. Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, del 7 al 9 de març de 2013)* (p. 227-237). Barcelona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- BEA, David.; DILOLI, Jordi.; GARCIA, David.; GARCIA, Francesc.; MORENO, Isabel; RAFEL, Núria.; SARDÀ, Samuel (2008). «Contacte i interacció entre els indígenes i fenicis a les terres de l'Ebre i del Sénia durant la primera edat del ferro». GARCIA, David; MORENO, Isabel & GARCIA, Francesc (eds.). *Actes del sinopsi d'arqueologia d'Alcanar. Contactes*.

Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI anE (24-26 de novembre de 2006) (135-169). Barcelona: Signes, disseny i comunicació.

BELARTE, Carme (1993). «Arquitectura domèstica al bronze final i primera edat del ferro a Catalunya. Habitacions construïdes amb materials duradors: estat de la qüestió». *Pyrenae*, 24, 115-140.

DILOLI, Jordi (1997). *Anàlisi dels models d'ocupació del territori durant la protohistòria al curs inferior de l'Ebre*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

Earle, Timothy K. (1987). Chiefdoms in Archeological and Ethnohistorical Perspective, *Annual Review of Anthropology*, 16, 279-308.

ESTEVE, Francesc (1967). *La cueva sepulcral del Calvari de Amposta*. Barcelona: Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona.

ESTEVE, Francesc. 2000. *Recerques arqueològiques a la ribera baixa de l'Ebre (II) Protohistòria i Antiquitat Tardana*. Amposta: Museu del Montsià, Ajuntament d'Amposta.

FRANCÈS, Joan; PONS, Enriqueta (1998). L'hàbitat del Bronze final i de la Primera Edat del Ferro a la Catalunya litoral i prelitoral. *Cypsela*, 12, 31-46.

GALLART, Josep; VIVES, Elisenda (1986). «El túmul del Tossal del Tancat a La Granja d'Escarp (El Segrià)». PADRÓ, Josep (ed.). *6º Col·loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Protohistòria Catalana* (p. 135-143). Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans.

Garcia, David (1998). *Evolució del poblament a la comarca del Montsià, ss. VII a.C. – III d.C.* Memòria de Llicenciatura inèdita: Universitat de Barcelona.

HODDER, Ian (1982). *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge, Cambridge University Press.

HODDER, Ian (1986). *Reading the Past. Current approaches to interpretation in archaeology*, Cambridge University Press.

HODDER, Ian (1992). *Theory and Practice in Archaeology*. Ed. Routledge.

JOHNSON, Allen W.; EARLE, Timothy K. (2003). *La evolución de las sociedades humanas. Des de los grupos cazadores-recolectores al estado*. Barcelona: Ariel.

JUNYENT, Emili. (2002). «Els segles de formació: el Bronze Final i la primera edat del Ferro a la depressió de l'Ebre». MARTÍNEZ, Joan; DILOLI, Jordi & VILLALBÍ, Marimar (eds.). *Actes de les I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació (Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001)* (75-87). Tivissa: CERE – Ajuntament de Tivissa.

LÓPEZ-CACHERO, Javier (2007). «Sociedad y economía durante el bronce final y la primera edad del hierro en el noreste peninsular: una aproximación a partir de las evidencias arqueológicas». *Trabajos de prehistoria*, 64-1, 99-120.

LÓPEZ-CACHERO, Javier (2014). «Necròpolis d'incineració, tombes i practiques de dipòsit funerari a finals de l'edat del bronze i principis de l'edat del ferro al nord-est peninsular». INSTITUT D'ESTUDIS CERETANS (ed.). *XV Col·loqui internacional d'arqueologia a Puigcerdà. La transició bronze final – 1a edat del ferro en els Pirineus i territoris veïns* (331 – 369). Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans.

NOGUERA, Jaume (2006). *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior de l'Ebre: la ilercavònia septentrional*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

- ROVIRA, Jordi; SANTACANA, Joan (1982). «Protorurbanismo y asentamientos de la Edad del Bronce en Cataluña». *Informació Arqueològica*, 38, 26-35.
- ROYO, Jose Ignacio (1994). «Estelas y cipos funerarios en la necrópolis tumular de los Castellet de Mequinenza (Zaragoza, España)». CASA, Carlos de la (ed.). *V Congreso Internacional de Estelas Funerarias*. Saragossa: Departamento de Cultura y Educación. Saragossa: Diputación General de Aragón.
- SAHLINS, Marshall (1977). *Stone Age economics*. New York: Routledge.
- SANMARTÍ, Joan (2004). «From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia». *Pyrenae*, 35-1, 7-42.
- SANMARTÍ, Joan; SANTACANA, Joan (2005). *Els ibers del nord*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- SHANKS, Michael; TILLEY Christopher (1992). *Re-constructing Archaeology. Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ager Dertosanus: evolució del poblament romà del territori de
Dertosa (s. II aC- VI dC)

Ager Dertosanus: evolution of the Roman settlement in the
territory of *Dertosa* (II BCE- VI CE)

Sònia SALVIA VIDAL
Universitat Autònoma de Barcelona
Orcid ID: 0000-0002-7109-8725

Resum

Des de fa unes dècades la recerca arqueològica de les Terres de l'Ebre ha anat contribuint al coneixement del seu patrimoni romà i el poblament del territori. A partir d'aquests resultats, s'ha dut a terme una anàlisi territorial gestionada amb Sistemes d'Informació Geogràfica. Per tant, seguidament s'exposa el procés d'elaboració d'una eina digital que ha permès fer l'estudi de l'*ager Dertosanus*, el territori adscrit a la ciutat romana de *Dertosa*. Per a la creació d'aquest SIG, s'han georeferenciat tots els jaciments romans i s'han classificat cronològicament i funcional. Simultàniament, s'ha originat un inventari de fitxes seguint el model del projecte internacional TIR-FOR amb totes les dades. Tot plegat, ha servit per contrastar estudis territorials ja efectuats, homogeneïtzar la informació disponible seguint uns mateixos criteris metodològics i fer una lectura diacrònica de l'evolució de poblament entre els segles II aC- VI dC.

Paraules clau: arqueologia, *Dertosa*, SIG, arqueologia romana.

Abstract

The last decades, the archaeological research of *Terres de l'Ebre* has been contributing to the knowledge of its Roman archaeological heritage and the settlement of its territory. Based on these results, a territorial analysis has been made and managed with Geographic Information System. Therefore, the main aim of this paper is to expose the development of a digital tool which allows for making a study of the archaeological landscape of *ager Dertosanus*, the territory assigned to the Roman city of *Dertosa*. For the development of this GIS, all the Roman sites has been georeferenced and classified chronologically and functionally. Moreover, it is formed a catalogue that follows the international project TIR-FOR model with their information. All this work has been useful to contrast the landscape studies already carried out, make uniform the entire data with the same methodological criteria and interpret the settlement evolution between the 2nd century BCE and 6th century CE.

Keywords: archaeology, *Dertosa*, GIS, Roman archaeology.

INTRODUCCIÓ

Les intervencions arqueològiques dutes a terme a les comarques del Baix Ebre, Ribera d'Ebre, Terra Alta i Montsià han anat en creixement quantitativament i qualitativament des dels anys vuitanta del segle passat. La recerca que s'ha anat realitzant al llarg d'aquests anys ha anat descobrint la densitat de jaciments i patrons d'assentament en constant canvi que han format part de les Terres de l'Ebre, molt abans de l'arribada dels romans (que és el període que aquí es treballa) i molt després d'aquests i sempre en consonància amb les necessitats econòmiques i polítiques de la gent que hi habitava.

Concretament, a continuació es vol comprendre una mica millor l'evolució del poblament romà. D'aquesta manera, s'ha creat una eina digital per posar en conjunt les dades provinents de diverses fonts i analitzar l'*ager Dertosanus*, el territori de la ciutat romana de *Dertosa*, actual Tortosa (Tarragona). Aquest estudi abasta una cronologia que va del s. II aC fins al s.VI dC. Per tant, l'aportació que es fa en el marc de recerca susdit és l'elaboració d'un recurs gestionat amb Sistemes d'Informació Geogràfica que faciliti la realització d'una anàlisi territorial. Aquesta tasca comportà fer dos elements principals que es complementessin. D'una banda, una planimetria gestionada amb Sistemes d'Informació Geogràfica amb el programa ArcGis amb 101 jaciments de l'*ager* i, d'altra banda, un catàleg de fitxes on es desglossa la informació de cadascun d'aquests. El resultat no només afavoreix a la lectura diacrònica del territori, sinó que a més, permet emmagatzemar, gestionar i relacionar informació alfanumèrica amb referències geogràfiques.

LA INVESTIGACIÓ FINS ARA

Com s'ha anat introduint, s'han portat a cap nombrosos estudis del territori en l'antiguitat a gran i petita escala que han posat de manifest la riquesa arqueològica de les Terres de l'Ebre (Genera 1982; Genera & Jàrrega 2010; Revilla 1994, 2018; Noguera 2006; Jàrrega 2007 & 2009; Negre 2013; Ferré 2014; Fiz & Cartes 2016). En concret tres estudis exclusius d'ocupació romana han estat una referència a escala metodològica i en contingut. El primer és el de Víctor Revilla que recull 52 jaciments en un mapa classificats per funcionalitat (Revilla 1994: 149) i el 2018 fa una lectura respecte a l'hàbitat rural i sistemes agraris en època romana (Revilla 2018: 253). El segon estudi, Genera i Jàrrega el 2010, amb informació més actualitzada que la publicada als anys noranta per Revilla, compilen fins a cinquanta jaciments en un mapa de les Terres de l'Ebre (Genera i Jàrrega 2010: 210). Finalment, el Projecte *Ager Dertosanus* iniciat per Fiz i Cartes a partir del 2009, s'empra el SIG per primer cop per localitzar nous jaciments i delimitar i georeferenciar els ja coneguts de la comarca del Montsià (Fiz & Cartes 2016: 434). Tot i existir múltiples estudis, és clar que s'estan tractant dades amb metodologies i enfocaments diversos, per això és necessària una posada en comú del coneixement arqueològic, a més de la seva actualització.

DELIMITANT L'AGER DERTOSANUS

Començant pels condicionants geològics de la zona, les quatre comarques tenen com a eix vertebrador el tram final del riu Ebre. Aquest ha estat un agent actiu en la transformació del paisatge que ha modificat el terreny que l'envolta al llarg dels anys. A més, els sistemes muntanyosos com els Ports de Beseit i les Serres de Cardó i Boix, entre altres, estableixen una topografia característica. Aquests elements geològics són crucials per entendre el poblament que l'habita. Un altre factor és la línia de costa catalana, concretament, el Delta de l'Ebre, el qual ha variat morfològicament en els últims segles. Per això, s'ha volgut georeferenciar amb SIG la proposta sorgida de l'estudi geològic sobre l'evolució geomorfològica del Delta en època romana d'Elliot Carter sota la supervisió de Judith Bunbury (Earth Sciences Departament, University of Cambridge) (Cartes et al. 2014).

Els límits de l'ager han estat un dels inconvenients encara per resoldre en aquesta anàlisi. Cal dir que els estudis sobre les zones limítrofes i l'extensió del territori de l'ager *Dertosanus* són escassos i cap d'aquests fa una aproximació sòlida a l'extensió real. Per tant, s'han emprat els límits geopolítics actuals de les comarques de les Terres de l'Ebre: Baix Ebre, Montsià, Ribera d'Ebre i Terra Alta.

Figura 1. Mapa de la zona d'estudi amb les quatre comarques de les Terres de l'Ebre delimitades (Baix Ebre, Montsià, Terra Alta i Ribera d'Ebre). Font pròpia amb col·laboració de l'arqueòleg Marçal Pradas.

L'ENFOCAMENT METODOLÒGIC

Cadascun dels passos duts a terme en la metodologia emprada van estar pensats per aprofitar el màxim volum d'informació possible afegint un factor de transparència que exposés el seu grau de qualitat. De fet, aquest últim punt fou un dels principals reptes als quals es va haver de fer front, ja que bona part de les intervencions d'on procedeixen els coneixements són prospeccions antigues. A més, hi ha hagut àrees que han estat més investigades que d'altres, com és el cas de la prospecció intensiva que va haver-hi a la riba del riu Algars. Aquest major coneixement arqueològic, però, no significa necessàriament que aquesta àrea estigués més poblada a l'antiguitat, sinó que s'ha estudiat més.

La compilació d'informació exhaustiva va permetre reunir 101 jaciments. Es van tenir en compte les obres, memòries d'intervencions arqueològiques, articles i monografies, combinades amb entrevistes personals amb especialistes del territori. Un cop fet el buidatge, es realitzà una lectura a fons per poder organitzar les dades a partir d'una fitxa descriptiva, seguint uns criteris uniformes. A continuació, es van proposar unes mateixes fases cronològiques i tipologies per als 101 jaciments resultants de la recopilació. Per establir aquestes últimes, es van emprar les del model de fitxa arqueològica del projecte internacional TIR-FOR (<https://tir-for.iec.cat/>). Aquestes són: via, pont, vil·la, pedrera, fortificació, necròpolis, establiment rural, material en superfície i ciutat. En referència a les fases que finalment es van determinar, s'enumeren: tardorepública (s. II-I aC), altimperi (s. I- inicis III dC) i tardoantiguitat (finals s. III-VI dC). La fitxa elaborada per a cada jaciment inclou camps que se centren en la identificació, la fiabilitat de les dades, les intervencions efectuades, la forquilla cronològica i quina funcionalitat tenen les restes en cadascuna de les fases, la lectura diacrònica i interpretativa i bibliografia consultada. Cal afegir que les vies i les pedreres s'han tractat separatament de la resta de jaciments, ja que, tot i considerar-se romanes, és difícil establir una cronologia o inici d'ús.

L'aplicació dels SIG ha permès gestionar hàbilment un gran volum d'informació arqueològica i geogràfica i generar un conjunt de mapes cronològics i temàtics sobre el territori estudiat. Amb aquestes dades s'ha pogut interpretar l'evolució del poblament, a més d'aportar noves dades per a projectes futurs, oferint possibilitats de prospecció no invasiva i certes anàlisis del paisatge que es poden executar amb el programa. Les dades de la planimetria s'han ordenat per capes d'informació categoritzades en punts i classificades segons el període i tipologia de cadascun dels jaciments inventariats. A partir de l'emmagatzematge de les dades en aquest format i disposició, ha estat possible generar tot un conjunt de mapes tipo-cronològics per tal d'entendre l'organització i dispersió del poblament antic d'aquest territori. És a dir, el disseny de la base de dades i taula de continguts del SIG ha estat la clau per fer una anàlisi territorial completa. D'aquesta manera, per exemple, pots escollir veure només les vil·les en època tardoantiga i els patrons d'assentament, o fins i tot, originar planimetries distintes veient com evoluciona el poblament de *villae* en els tres períodes establerts.

RESULTATS DE L'ESTUDI

Combinant els dos elements descrits en l'apartat anterior, la carta arqueològica i el SIG, s'han pogut extreure diferents resultats i interpretacions per entendre l'evolució del poblament a l'*Ager Dertosanus*. Primerament, és palès que el riu Ebre és l'eix vertebrador geològic i topogràfic i també a escala social i de poblament. És una de les principals fonts de recursos tant per l'abastiment d'aigua necessari arreu el territori com pel transport fluvial. Tanmateix, però, la xarxa viària i algunes de les vies principals també condicionen en certa manera l'establiment a l'*ager*. En aquest últim cas, destaquen quatre vies: *Dertosa-Ilerda*, *Gandesa-Ilerda*, la Via Augusta a la costa i l'Antic camí encarat cap a l'interior (De Soto 2010: 233-236). En referència a la segona categoria d'assentaments singularitzats, les dues zones d'extracció de recursos lapidis són: les pedreres de Flix, i la pedrera del Jaspi de la Cinta. Aquesta última juga un paper important en l'economia de la ciutat i *territorium*, ja que s'hi extreu el conegut marbre *Broccatello*, un material exportat arreu l'Imperi des d'època Augustea fins a època tardoantiga (Àlvarez, et alii 2009: 79). De fet, l'aplicació del Model Digital d'Elevacions ha permès comprendre millor les dinàmiques logístiques de la seva explotació.

Pel que fa a l'evolució del poblament com a tal, la divisió en tres fases cronològiques (època republicana, altimperial i tardoantiga), comporta una lectura diacrònica bastant representativa. Es podria dir que les *villae* i establiments rurals il·lustren prou bé quins són els principals focus d'habitació i explotació agrícola, repartits en tres eixos durant les tres fases: la costa, el riu Ebre, i la plana d'interior de la Terra Alta. A grans trets, en època republicana s'observa en el territori un inici d'implementació del model d'ocupació romà, en el qual cal assenyalar l'aparició d'onze *villae* (algunes en fase de desenvolupament) com la de l'Ermita de la Mare de Déu de l'Aldea i els quatre punts de guaita o fortificacions repartits en certs punts estratègics de l'*ager* (tres al pas de muntanya dels Ports i un a la costa). En època altimperial, l'*ager* arriba al seu punt àlgid d'expansió, on es reafirma el model romà d'ocupació. Hi ha un augment de *villae* com a unitat principal en l'economia rural, d'onze a vint-i-dues, entre elles destaquen la del Mas de Maurici a Riba-Roja d'Ebre, la vil·la de Barrugat a Bitem i la de Casa Blanca. També augmenta el nombre d'establiments rurals i l'aparició de necròpolis vinculades a les *villae*, un fet que demostra la seva continuïtat d'ocupació. L'únic que disminueix són els punts de guaita per la instauració completada del domini romà. Finalment, en època tardoantiga es detecta la fusió o agrupació de *villae* veïnes, llur fundació, com la del Mas de Tramontà o «embelliment» d'altres com la vil·la de Casa Blanca (Genera i Jàrraga 2010: 148). En concret, de vint-i-dues en passen a haver-hi setze. Aquest fenomen manifesta un canvi notori en l'àmbit econòmic i social.

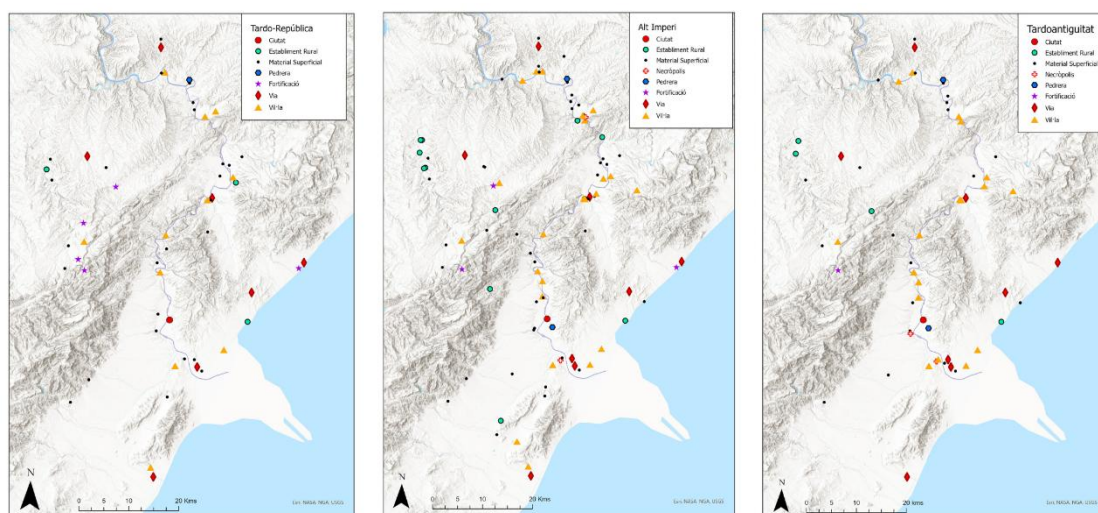

Figura 2. Mapes de l'evolució del poblament romà durant els tres períodes establerts, amb totes les tipologies de jaciments assenyalats. Font pròpia.

CONCLUSIONS

En aquest breu resum, s'ha intentat descriure el procés d'elaboració i la metodologia emprada d'un estudi de territori i exposar a grans trets l'evolució de poblament de l'*ager Dertosanus* entre els segles II/I aC- VI dC resultat de l'anàlisi efectuada. En primer lloc, s'ha obtingut una carta arqueològica amb un total de 101 jaciments. A continuació, s'ha pogut executar amb l'ArcGis un suport visual que en estudis futurs pot donar l'opció d'aplicar anàlisis de relleu i morfologia del terreny per comprendre el pas de les vies i la interconnexió de l'*ager*, la ubicació òptima d'un establiment rural, la localització de nous jaciments o l'observació del paleopaisatge de la regió, entre altres possibilitats.

En addició, s'ha efectuat una anàlisi territorial de poblament mitjançant una lectura diacrònica per tipologies i dividida en tres períodes. D'aquesta manera, no només es proposa una aproximació interpretativa a les transformacions de l'ocupació d'aquest territori al llarg de vuit segles, sinó que també s'ha creat una eina que té com a fita estar al servei de la investigació d'època romana a les Terres de l'Ebre. Al mateix temps, aquesta recerca es pot complementar amb l'estudi urbanístic portat a cap paral·lelament a la ciutat de *Dertosa* en SIG (Salvia 2022). Així doncs, l'estudi integral de *territorium* i *urbs* amb eines analítiques objectives, ha facilitat la comparació entre les transformacions urbanístiques de la ciutat al llarg dels segles i la corresponent transformació de l'esfera rural, dels territoris administrats per l'*urbs*.

BIBLIOGRAFIA

ÀLVAREZ, Aureli; DOMÈNECH, Ana; LAPUENTE, Pilar; PITARCH, África & ROYO, Hernando (2009). *Marbres i pedres d'Hispania, catàleg d'exposició*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

- CARTES, Antoni; FIZ, Ignasi; WHEATLEY, David; MURRIETA, Patricia; BUNBURY, Judith & CARTER, Elliot (2014). «El proyecto Ager Dertosensis: primeros resultados». Jose María ÁLVAREZ, Trinidad NOGALES & Isabel RODÀ (eds.). *XVIII CIAC: Centro y periferia en el mundo clásico* (305-306). Mérida: Museo Nacional de Arte Romano.
- DE SOTO, Pau (2010). *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat*. Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona.
- FERRÉ, Ramon (2013). *D'Hibera a Dertosa. Ciutat i territori al Baix Ebre entre els segles III A.N.E i III D.N.E*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.
- FIZ, Ignasi & CARTES, Antoni (2016). «Projecte Ager Dertosanus». Joan MARTÍNEZ, Jordi DILOLI, Mar VILLALBÍ (eds.), *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre* (p. 426-434). Tortosa: Serveis Territorials d' Cultura de les Terres de l'Ebre.
- GENERA, Margarida (1982). «Inventari arqueològic de la Ribera d'Ebre». *Fonaments*, 3, 47-134.
- GENERA, Margarida & JÀRREGA, Ramon (2010). *Aproximació a l'ager Dertosanus: la vil·la romana de Barrugat, Bitem, Tortosa (el Baix Ebre)*. Tortosa: Pragma.cat.
- JÀRREGA, Ramon (2007). «El poblament rural romà i les villae del curs inferior de l'Ebre». En Víctor REVILLA, Joan Ramon GONZÁLEZ & Marta PREVOSTI (eds.), *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense (Lleida, 28-30 de novembre de 2007 (ponència llegida el 30 de novembre))* (183-204). Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- JÀRREGA, Ramon (2009). «La producció vinícola i els tallers d'àmfores a l'ager Tarraconensis i l'ager Dertosanus». En Marta PREVOSTI & Antoni MARTÍN (eds.), *El Vi tarraconense i laietà, ahir i avui: actes del simposium* (p. 99-123). Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- NEGRE, Joan (2013). *De Dertosa a Ṭurṭūša L'extrem oriental d'al-Ṭagr al-A'la en el context del procés d'islamització d'al-Andalus*. Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona.
- NOGUERA, Jaume (2006). *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la Ilercavònia septentrional*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- REVILLA, Víctor (1994). «Poblamiento y economía en el Bajo Ebro en época romana. Bases para un modelo de paisaje rural». *Lucentum*, 11-13, 145-163.
- REVILLA, Víctor (2018). «Hàbitat rural, sistemes agraris i dinàmiques de la romanització a les Terres de l'Ebre». *Miscel·lània CERE*, 28, 247-262.
- SALVIA, Sònia. (2022). *Planimetria arqueològica de la ciutat romana de Dertosa*. Treball de Fi de Grau Inèdit. Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona.

Les restes de *marmora* a *Iulia Libica*. Revisió del conjunt material i proposta del seu aprovisionament

The remains of *marmora* in *Iulia Libica*. A revision of the material set and proposal of its possible supply

Mar SÁNCHEZ HERNÁNDEZ
Orcid ID: 0009-0004-8515-3934

Resum

Sent encara tot un enigma els grans moviments comercials duts a terme durant el Mediterrani antic, el present treball pretén presentar un recerca sobre l'extensió d'aquest comerç a *Iulia Libica* (Llívia) a través dels materials lapidis localitzats en les darreres campanyes arqueològiques, que van contribuir a l'increment de la monumentalitat i la conseqüent categoria econòmica i política d'un nucli enormement influenciat per les dinàmiques mercantils entre *Ruscino* (Perpignan) que oferia la connexió fluvial del riu Têt. La realització d'aquesta recerca pretén aproximar-nos al verdader paper que el *marmora* va suposar en el desenvolupament i evolució socials d'aquest enclavament, com aquest pot ajudar a determinar els processos econòmics variables d'aquesta regió, i la influència territorial que *Iulia Libica* podria haver obtingut en el gran fenomen mercantil que va viure el Mediterrani en contextos romans.

Paraules clau: *Iulia Libica*, *marmora*, comerç, desenvolupament econòmic, ornamentació.

Abstract

Even if nowadays the trade dynamics of Antiquity and Mediterranean history remain a big enigma, this research project tries to contribute to the understanding of local trade and its extension in *Iulia Libica* (Llívia) by the study of stone materials found in the recent archaeological campaigns. This resource contributed to the growth of economy and politics in a place highly influentiated by the trade dynamics with *Ruscino* (Perpignan), thanks to the connection offered by the river Têt. This research pretends to give us a better glimpse of the real role that *marmora* had in the social development and evolution in this settlement, how it can determine the economic processes and variations in this region of southern Pyrenees, and the territorial influence that *Iulia Libica* could have had in the big trade movements that happened in the Mediterranean in Roman periods.

Keywords: *Iulia Libica*, *marmora*, trade, economic development, ornamentation.

IULIA LIBICA

CONTEXT POLÍTIC, SOCIAL I ECONÒMIC

Troblem l'antic assentament de *Iulia Libica* a l'actual municipi de Llívia, a la Cerdanya. Es tracta d'un enclavament establert a la zona inicialment amb el procés romanitzador dels Pirineus, i la seva localització entre les províncies imperials de la *Gallia Narbonense* i *Hispania* va contribuir a la transformació del nucli en un punt de pas fronterer, amb una certa categoria administradora a nivell econòmic i polític.

El pas de l'antiga *Strata Ceretana* per la zona, ruta que seguia una vall que travessa la serralada muntanyosa pirinenca gràcies al curs fluvial del Segre i del riu Têt, va fer de *Iulia Libica* un assentament d'importància a nivell regional. Tot i així, les investigacions i altres anàlisis sobre costos de transport amb programes SIG (Ward 2020: 239) han portat a la conclusió que aquestes dues conques fluvials no pertanyien al mateix circuit comercial, sinó que es tractaven de dos diferenciats (Sánchez 2021: 41). Per tant, ens trobem davant d'un nucli de redistribució i amb potència administrativa gràcies al control fronterer, però forçament limitat per l'aïllament generat a causa de la seva situació geogràfica (Carreras et al. 2017: 164-166). El trànsit comercial de la ciutat ja queda palès en el conjunt ceràmic i la seva circulació (Carreras et al. 2017: 153). La connexió amb *Ruscino* permetia l'obtenció de materials d'importació portats amb vaixells des d'altres punts del Mediterrani (Olesti 1990: 128).

LES CAMPANYES ARQUEOLÒGIQUES

El jaciment on trobem situada la ciutat antiga es troba a la part nord-occidental del poble actual, i s'hi realitzen excavacions des dels anys 70 i 80, moment en el que el focus d'atenció es centra en el sector de Puig Castell. Tot i així, des de 1998 aquestes es focalitzen en els principals sectors que actualment coneixem com els espais públics. Aquestes primeres campanyes van revelar unes primeres estructures d'habitatge privades, en un sector que coneixem com Les Colomines B, en les quals destaca la troballa de molt material ceràmic (Guàrdia 2018: 117).

A la part nord d'aquest sector trobem Les Colomines A, sector corresponent inicialment a un fòrum amb peristil, exedra, pòrtic i dues habitacions a la part orientat, tot delimitat per un mur amb porta. Aquesta troballa va fer que, especialment des de l'any 2013 i a càrrec de la Universitat Autònoma de Barcelona, els esforços es centressin en aquesta àrea, i gràcies a la realització de prospeccions geofísiques s'han revelat noves dades sobre l'espai romà (Carreras et al. 2017: 152).

La més recent descoberta del temple l'any 2016 ens atorga més informació sobre aquest mateix sector, on es van localitzar fragments escultòrics i arquitectònics en materials lapidis, alguns dels quals mostren traces de reutilització, especialment a la part més pròxima a l'adossament de l'edifici. Els trets característics de fragments d'estàtua que representen atributs humans ens ajuden a situar aquestes restes en època Juli-Claudia

(Carreras et al. 2021: 442). Tot i així, ja a les primeres excavacions, entre el 1998 i el 2003, es va donar al fòrum una cronologia imperial.

La informació arqueològica obtinguda fins ara ens revela que van existir tres principals fases constructives, sent la primera en època d'August (10 aC – 10 dC); una segona fase pertanyent a la segona dècada del segle I dC, sent aquest el moment de conclusió de la construcció del fòrum i del seu programa decoratiu. La tercera fase, la més recent, ens revela l'aparició d'estructures divisòries, i gràcies a la troballa d'un enorme conjunt de monedes es data d'entre els segles V i VI dC.

METODOLOGIA I DESENVOLUPAMENT DE LA RECERCA

Aquesta recerca va tenir dues vessants principals: per un cantó, es va fer un estudi intensiu de la documentació obtinguda fins el moment de les excavacions realitzades en els espais públics del nucli (fòrum i temple), que són els que centren aquesta investigació. D'aquesta manera es pretenia obtenir informació sobre el context cronològic, sobre els circuits comercials, i una aproximació a similituds i/o diferències entre altres nuclis, generant així un estudi comparatiu tant amb enclavaments d'interior, en situacions semblants a *Iulia Libica*, com amb nuclis amb accés directe a ports marítims.

La segona vessant va ser la principal, sent aquesta la revisió i identificació de les restes lapídies d'ambdós espais públics. Aquest anàlisi pretenia identificar les formes i la tipologia de les restes, de tal manera que ens permetria fer una proposta dels diferents usos que van tenir aquests materials, i una aproximació de les diverses fonts d'extracció, fet que ens ajudaria a determinar la procedència i, per tant, ajudaria a conèixer si es tractava d'una dinàmica comercial regional o més extensa. La dificultat que suposava la identificació macroscòpica de les tipologies de *marmora* blancs, i el fet que en aquell moment aquestes estaven sent estudiades per un altre equip de la Universitat Autònoma de Barcelona, va fer que el present estudi es centrés en les tipologies cromàtiques. Per aquest motiu, els marbres blancs queden exclosos d'aquesta recerca.

Les problemàtiques i resultats que van portar aquest estudi són els que s'exposaran a continuació. Tenint en compte l'extensió de la recerca, seguidament em centraré en exposar amb més detall l'anàlisi tipològic.

ANÀLISI DEL CONJUNT MATERIAL

Com bé s'ha esmentat, el principal objecte d'estudi va ser el fòrum i el temple, ambdós espais situats al sector de Les Colomines A, ja que són les zones on més acumulació de material lapidi es va localitzar. El conjunt material en qüestió és el que es va localitzar entre les campanyes de l'any 2015 i el 2022.

Si comencem observant el sector del temple, excavat els anys 2016 i 2017, hi trobem un total de 119 fragments localitzats. En el fòrum, en canvi, hi observem 463 fragments, tot i que es podria arribar a pensar que gran part d'aquests podrien haver arribat allà a causa de moviments post-deposicionals al Quadrant 3 (Q3) d'aquest mateix sector, degut a l'enorme quantitat de material acumulat.

En qualsevol cas, els dos espais mostren tipologies molt similars, que desglossarem a continuació. Tot i així, és anecdòtic observar una enorme quantitat de pedra calcària d'origen probablement local, que canvia a partir de l'any 2017, i coincidint amb una major aparició de marbres blancs a nivell quantitatiu. Aquest fet evidencia un canvi de fase constructiva, probablement pertanyent a una cronologia imperial, pròxima al desmantellament del segle III dC.

Des d'un primer moment ja observem una clara preferència per tipologies regionals, entenent aquestes com litotipus on les seves pedreres d'extracció pertanyen a la *Gallia Narbonense* o a *Hispania*. En total, observem uns 490 fragments, que apareixen de manera més freqüent a partir de l'any 2021.

De tots aquests, i com bé s'ha esmentat, tenim una considerable quantitat de pedra calcària, segurament d'origen local, sent aquest conjunt el 62,5% del total. Tot i així, destaquen altres categories, com les varietats Campan verd (15,7%) i Campan vermell (8,9%), el Pène Saint-Martin (10,8%), i el Rouge du Languedoc (0,8%) (Fig.1). Excepte aquest últim, ens trobem davant d'un nombre destacable de peces d'origen regional, però destaca la seva procedència: les dues varietats de Campan i el Pène Saint-Martin provenen de pedreres molt pròximes entre elles, a la zona d'Occitània. De fet, la ciutat va gaudir d'aquests productes de manera bastant continuada durant tot el seu període d'ús.

Figura 1. Fragments de marmora d'origen local (a. pedra calcària UE826, b. Pène Saint-Martin UE270, c. Campan verd UE817, d. Campan vermell UE187, e. rouge du Languedoc UE23). Fotografia pròpia.

Tot i aquesta proximitat, s'ha de dir que les fonts d'extracció es troben en una zona altament accidentada a nivell orogràfic, per la qual cosa el cost comercial fins a *Iulia Libica* augmenta considerablement degut a la falta d'una ruta directe. La necessitat d'un centre de redistribució, segurament *Ruscino* (Carreras & De Soto, 2009: 312), ja ens fa pensar en un primer indicatiu de la riquesa econòmica del nucli i la possibilitat d'accés a aquests productes.

Quant a les tipologies d'importació, s'ha d'esmentar que la seva presència sol suposar una clara evidència d'ostentació per part de la ciutat, ja que es tracta d'un producte de luxe i, per tant, d'alt cost degut al transport marítim en comparació amb *marmora* de caràcter regional.

A diferència de les tipologies locals, de les que en trobem en considerable abundància, els fragments identificats en aquesta categoria són setanta-tres. D'aquests, un 32,9% correspon al Giallo antico monocroma, i un 24,6% al Giallo antico bretxat. A part de ser les tipologies foranies més abundants de les que tenim, ambdues varietats provenen de la zona de Tunísia, i eren considerades inicialment de cost no gaire elevat fins a l'esgotament de les pedreres a partir del segle III dC i al conseqüent augment del seu cost, reflectit en l'Edicte de preus de Dioclecià del segle IV dC (Domingo, 2012: 86). Les altres tipologies importades que trobem són el marbre de Portasanta (20,6%), de Grècia; el *marmor Africano* (12,3%), de Quíos, Turquia; i una menor presència de marbre Pavonazzetto (9,6%), provinent de l'interior de la Península Anatòlica (Fig.2).

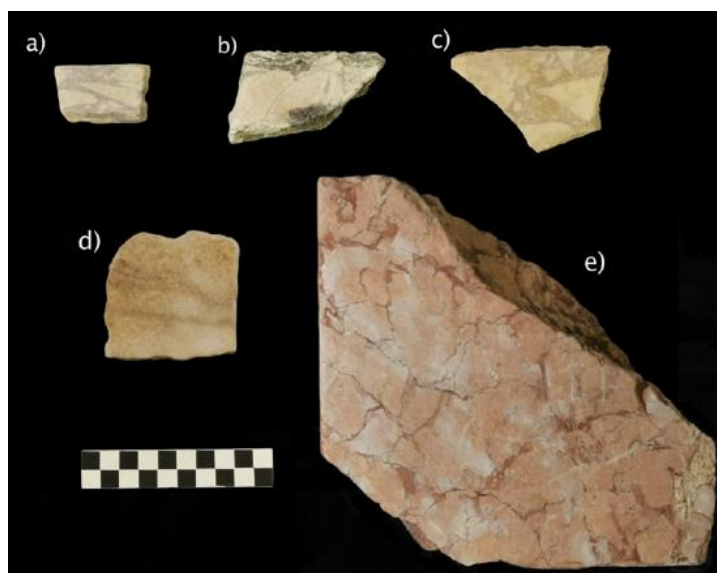

Figura 2. Fragments de marmora d'origen forani (a. Pavonazzetto UE826, b. Africano UE773, c. Giallo antico bretxat UE826, d. Giallo antico UE431, e. Portasanta UE874). Fotografia pròpia.

És interessant observar que aquests marbres apareixen en menor quantitat a partir de les campanyes dels anys 2018 i 2019, coincidint amb l'aparició majoritària de la pedra calcària. En aquest cas, es podria plantejar la possibilitat d'un punt d'inflexió econòmic en els contextos cronològics corresponents.

CONCLUSIONS

Així doncs, gràcies a l'intensiu estudi de les restes i la seva catalogació hem pogut concretar en profunditat moltes de les qüestions que ens sorgien al principi de la recerca. Podem veure, en primera instància, que l'anàlisi material ha confirmat la preferència comercial per materials de relativa proximitat, posant de manifest una clara pertinença a un circuit comercial regional i purament gal, especialment afavorit per l'accessibilitat

oferta per la conca fluvial del Têt i la facilitat de comunicació amb *Ruscino* i, per tant, amb el port de *Narbo*. Aquest fet, a més, ens fa pensar en la facilitat d'establir contactes amb altres ports marítims dins de la regulació política de la *Gallia Narbonense*, així justificant la demanda dels recursos lapidis regionals, sent les seves pedreres els principals punts d'aprovisionament, molt diferenciats de la demanda que trobem al circuit comercial de l'Ebre i el Segre.

Quant a l'ús que aquests materials tenien, podem establir de forma clara que la principal funció d'aquestes peces era totalment ornamental a nivell arquitectònic. En cap cas observem indicis d'utilització de marbres de colors per a estatuària, ja que aquesta finalitat correspon totalment als marbres blancs. Podem arribar a pensar que tant el fòrum com el temple de *Iulia Libica* podien haver estat en gran part revestits per aquestes peces de colors, atorgant així una ornamentació arquitectònica uniforme i amb decoració abstracte.

D'aquí que la conclusió que podem extreure és que hi havia una clara voluntat de mostrar la categoria social que va tenir el nucli: els beneficis polítics i econòmics procedents de la seva funció de control i d'administració en un pas fronterer van conferir a aquesta població una riquesa que es va voler reflectir en els espais públics.

Les fonts d'aprovisionament dels recursos materials, que recordem eren principalment regionals, ens porten a plantejar-nos la situació de *Iulia Libica* i de la dinàmica comercial general de la regió: la seva localització al *hinterland* podria haver dificultat en certa manera el transport de materials de luxe, la difícil comunicació comercial degut a no tenir port marítim tot i tenir contacte amb *Ruscino*, o el cost del transport i/o els productes. Un estudi de les dinàmiques que tenien altres productes, com la ceràmica o les àmfores d'importació, ens permetria aproximar-nos més a una possible resposta.

Tot i així, es pot afirmar que *Iulia Libica* era un nucli d'importància quant a control territorial, principalment atorgada per la seva ubicació estratègica, fent que obtingués una certa aflluència de productes de luxe, com bé són els materials lapidis ornamentals. Ens trobem, llavors, davant d'un nucli important degut a l'alta activitat comercial i fronterera, però que alhora es veu limitat per la seva situació geogràfica i la seva dependència comercial amb *Ruscino*.

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ, A.; CARRERAS, C.; ESCAYOLA, N.; GUTIÉRREZ GARCIA, Anna; Guàrdia, J.; GUITART, J.; RODÀ, I. (2018). «Provenance and use of marble in the decorative programme of the fòrum of Iulia Lybica (Llívia, Spain)». Matetic, D., Marasovic, K. (eds.). *Proceedings of the Eleventh International Conference of ASMOSIA*, Split.
- CARRERAS, Cèsar; GUÀRDIA, Jordi; DE SOTO, Pau (2017). «Circuits comercials a Iulia Lybica (Llívia): visions a partir de les ceràmiques i els marbres». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 27, 147-168.
- CARRERAS, Cèsar; GUITART, Josep; GUÀRDIA, Jordi; LAPUENTE, Pilar; GUTIÉRREZ GARCIA, Anna; DI FEBO, Roberta (2021). «El descubrimiento del fòrum de Iulia Libica (Llívia) y sus vestigios escultóricos». *Madriider Mitteilungen*, 62, 431-454.

- CARRERAS, Cèsar; DE SOTO, Pau (2009). «La movilidad en época romana en Hispania: aplicaciones de análisis de redes (SIG) para el estudio diacrónico de las infraestructuras de transporte». *HABIS*, 40, 303-324.
- DOMINGO, Javier (2012). «El coste del mármol. Problemas e incertidumbres de una metodología de cálculo». *Marmora*, 8, 75-91.
- GUÀRDIA, Jordi (2018). *El fòrum de Iulia Libica i l'arqueologia urbana de Llívia (Cerdanya)*. Tesis doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona.
- GUTIÉRREZ GARCIA, Anna. (2016). «Pedra, comerç i prestigi. Arqueologia i arqueometria per entendre el rol dels materials lapidis a l'Antiguitat». *Auriga: Revista de divulgació i debat al món clàssic*, 25-31.
- OLESTI, Oriol (1990). *La Cerdanya en època antiga. Romanització i actuació cadastral*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.
- SÁNCHEZ, Mar. (2021). *Estudi del comerç de materials lapidis a l'eix del Segre-Têt. Els casos de Iulia Libica i Iesso*. Treball de final de grau inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona.
- WARD, Alan (2020). «Roman commercial networks in the eastern Pyrenees in the Late Republic and Early Empire: a cost analysis of the transport of imports and exports». *Treballs d'Arqueologia*, 24, 211-241.

Madîna Balaghí, una herència obligada a desaparèixer

Madîna Balaghí, an inheritance forced to disappear

Guillem ALCOLEA CASTELLSAGUÉ
Universitat Autònoma de Barcelona
Orcid ID: 0000-0001-8737-4168
Martí VILAMAJÓ SOLANÍ
Museu de la Noguera
Orcid ID: 0009-0002-7279-4594

Resum

La ciutat de *madîna* Balaghí al Pla d'Almatà (Balaguer), la qual va ser anomenada l'Empúries islàmica, ara mateix no és res més que un record llunyà. Tampoc el Castell Formós, cabdal en esdeveniments de la història catalana, sembla tenir l'admiració que mereixeria en la societat catalana actual. Què ha pogut passar perquè una ciutat abandonada al segle XII, de la qual se'n conserva gairebé la seva totalitat, no tingui el ressò del qual disposa la ciutat grega i romana al golf de Roses? Com és possible que l'espai arqueològic del període islàmic més gran de Catalunya sigui encara un misteri per la majoria dels ciutadans del principat? No només volem fer valdre el patrimoni, sinó també indagar en el motiu, o motius, que han exaltat jaciments d'altres períodes desatenent un jaciment de vint-i-set hectàrees. La nostra intenció és reparar aquesta parcialitat històrica i reivindicar el passat patrimonial islàmic, especialment el de la ciutat de Balaguer.

Paraules clau: Alandalús, patrimoni, arqueologia, cultura, identitat.

Abstract

The city of *madîna* Balaghí in the Pla d'Almatà (Balaguer), which was called the Islamic Empúries, is now nothing more than a distant memory. Nor does the Castell Formós, a major event in Catalan history, seem to have the admiration it deserves in today's Catalan society. What could have happened so that a city abandoned in the twelfth century, of which almost all of it is preserved, does not have the echo that the Greek and Roman city in the Gulf of Roses has? How is it possible that the archaeological site of the largest Islamic period in Catalonia is still a mystery to most of the citizens of the principality? We not only want to highlight the heritage, but also to investigate the reason, or reasons, that have exalted sites from other periods neglecting a site of twenty-seven hectares. We intend to repair this historical partiality and vindicate the Islamic heritage past, especially that of the city of Balaguer.

Keywords: Alandalús, heritage, archaeology, culture, identity.

ELS SECRETS ISLÀMICS DEL PLA D'ALMATÀ

El jaciment del Pla d'Almatà es localitza al nord de la ciutat de Balaguer, a la comarca de la Noguera. Amb una extensió de vint-i-set hectàrees, aquest espai està delimitat per una muralla a l'oest i al nord, els penya-segats del riu Segre a l'est, i el barranc dels Rucs al sud. Tot i les alteracions modernes, com la construcció del Parc de Bombers o el santuari del Sant Crist, les restes arqueològiques han estat preservades i han demostrat la seva importància històrica. Aquest jaciment és el nucli originari de la ciutat islàmica de *madîna* Balaghí, fundada a inicis del segle VIII, i va estar actiu fins a començaments del segle XII, quan es va produir la conquesta feudal de la ciutat.

Les investigacions arqueològiques del Pla d'Almatà s'han anat desenvolupant des dels anys vuitanta, però el lloc es coneix des del segle XIX, quan Francesc Borràs va descriure les restes visibles. Inicialment, es pensava que el lloc tenia un origen romà, però als anys seixanta es va associar a un campament militar d'època islàmica. Des de l'any 1982, arran de diverses excavacions, s'ha posat de manifest la magnitud i importància del jaciment. En aquest context, es van identificar diferents sectors, com el barri dels terrissaires o una de les necròpolis de la ciutat. A partir del 2004, es van reprendre les excavacions en la denominada zona 5, que es correspon amb una de les àrees residencials de la ciutat.

El Pla d'Almatà va tenir diferents fases d'ocupació. En una primera fase, durant el segle VIII, el lloc va funcionar com un campament militar que servia de base per a les expedicions que, a través del riu Segre, arribaven a Septimània. És en aquest moment que es van construir les muralles que encara es conserven parcialment. Posteriorment, el campament es va transformar en una ciutat islàmica, coneguda com a *madîna* Balaghí, durant els segles X i XI. En aquesta època, la ciutat comptava amb mesquites, forns, cementiris i zones residencials. Va ser abandonada definitivament l'any 1105 després de la conquesta de Balaguer per les tropes d'Ermengol VI, el comte d'Urgell.

Les excavacions realitzades a la zona 5 han posat al descobert dues cases (Casa 1 i Casa 2), un tram del carrer adjacent i una part de la muralla que envoltava la ciutat. Aquestes construccions segueixen un patró comú a les cases andalusines de la península Ibèrica. Són de planta rectangular, amb habitacions organitzades al voltant d'un pati central, i els murs es construïen amb un sòcol de còdols de riu i tàpia. Les cobertes eren de teula àrab, probablement d'una sola vessant, i es trobaven lleugerament inclinades cap al pati per recollir l'aigua de pluja.

Finalment, l'any 2022 es van reprendre les excavacions a la mateixa zona residencial amb l'excavació d'una nova unitat domèstica, la Casa 15, que encara està en procés d'excavació. Aquesta nova fase d'excavacions amplia el coneixement sobre la vida quotidiana i les estructures urbanes de *madîna* Balaghí, proporcionant noves dades sobre l'organització de la ciutat islàmica en el moment de màxim apogeu (Kirchner et al. 2022). En una primera instància, la nostra intenció és posar en valor els treballs arqueològics fets al Pla d'Almatà durant les últimes dècades per poder exaltar la gran importància d'aquest jaciment. Però això no és tot, perquè no només és important conèixer el patrimoni islàmic català, sinó preguntar-se quines han estat les causes del seu oblit, i si aquest ha estat intencionat. Què ha portat al fet que una part tan important de la història de Catalunya i de la nostra identitat com a catalans hagi quedat exclosa i oblidada?

ÉS OBJECTIVA LA HISTÒRIA DE CATALUNYA?

A partir de quan es pot parlar de nació catalana? Com qualsevol nació, Catalunya no es va formar d'un moment per l'altre, sinó que va ser un procés que va necessitar diversos segles per consolidar-se econòmicament, social, i sobretot, política i cultural.

Salrach proposa com a període d'inici de la cohesió del territori entorn dels segles V-IX, sorgint arran de la crisi que van patir les grans construccions polítiques d'aquell moment (Salrach 2017). Si va necessitar diversos segles, és perquè les característiques que diferencien una nació d'una altra necessiten temps per conformar-se i assentar-se dins la societat. Les característiques més bàsiques d'un poble o nació són, en especial, la llengua, la cultura i un imaginari particular (Salrach 2017), aquestes, amb el temps, adquireixen la categoria de símbols nacionals.

L'imaginari particular d'una nació és una part essencial d'aquesta. Així, els diferents elements que conformen l'imaginari esdevenen molt importants. Alguns d'aquests elements són: la pròpia història del poble o nació -fonamental també per a la memòria col·lectiva-; els mites i personatges fundacionals; el fet de compartir el sentiment de pertànyer a una terra, i finalment, l'admiració i protecció vers certs monuments considerats símbols de la seva identitat, en el cas català, les esglésies romàniques (Salrach 2017).

Durant aquests mateixos segles el poble hispanoromà i el got es van anar fusionant, fins que el 711, un conjunt militar d'àrabs i berbers va irrompre a la península, esdevenint així l'inici d'Alandalús. Aquests últims no poden ser oblidats en la literatura historiogràfica de divulgació, on eventualment no s'esmenten, quedant englobat tot l'exèrcit sota la denominació d'àrab. Es generalitza qualificant els exèrcits com a àrabs, però la realitat és que aquests havien conquerit tot el nord d'Àfrica, per tant, component el seu exèrcit es trobaven diversos pobles pertanyents a tot aquest vast territori, sent la religió l'únic en comú que tenien amb els àrabs. De fet, aquests eren tractats com a ciutadans de segona fila per part dels àrabs (Bramon 2013).

Diversos autors ja han remarcat la importància que va tenir, i té, per a la menysvaloració del passat i patrimoni islàmic, el fet que el sorgiment de la identitat catalana s'identifiqui amb l'aparició dels comtats catalans, creats pel poder carolingi i que posteriorment van aconseguir la seva independència del poder central. El període islàmic del territori, segons gran part de la historiografia, ha estat oblidat perquè coincideix en el temps amb el naixement i estructuració de la identitat catalana. Hi ha dues dates molt significatives dins la construcció identitària catalana, la primera és l'any 801, moment en el qual la ciutat de Barcelona és conquerida pels cristians. Però no només és important per aquesta conquesta, sinó perquè és el moment, segons la historiografia catalana, del naixement de les dues Catalunya, la Vella i la Nova (Balaña 1999). Corresponent la primera als territoris que els carolingis van conquerir a finals del segle VIII i inicis del segle IX als musulmans, i la segona, al territori que va seguir en mans musulmanes després de les primeres conquestes cristianes, corresponent-li els territoris meridionals de l'actual Catalunya, que no van ser acabats de conquerir pels cristians fins a la primera meitat del segle XII.

La segona data és 985, i potser la que més pes tingui dins la identitat catalana, és considerada com la data de l'inici de la independència política de Catalunya (Balaña

1999). Aquesta es va produir després de la negativa del monarca francès a auxiliar els comtats catalans davant l'algarejada d'Almansor, permetent així, que destruís Barcelona. Aquesta falta d'auxili, sumat al desig dels comtes de ser la màxima autoritat als seus territoris, va provocar que la resposta d'aquests fos independitzant-se políticament del poder carolingi. El títol de comte passà a ser hereditari i no per nomenament del monarca franc. Esdevenint, d'aquesta manera, en el naixement de la nació catalana.

Alguns intel·lectuals catalans van anar més enrere del període medieval per buscar les arrels de la identitat catalana (Díaz Andreu 2002). Els ibers van ser identificats com els protocatalans; els ilergets Indibil i Mandoni, igual que pel nacionalisme espanyol, van ser vistos com a símbol de resistència cap a l'opressor. Però aquesta vegada es feien servir per mostrar que el desig d'independència és una característica inherent del poble català i que sempre ho serà; el domini romà sobre el territori avui català va ser vist com un enorme desastre per a la nació catalana. Finalment, igual que en el cas espanyol, es va veure l'Edat Mitjana com el moment en què la nació catalana es va recuperar (Díaz Andreu 2002).

El moviment de la Renaixença, que pretenia reivindicar i fer renéixer la cultura i llengua catalana, va suposar el sorgiment d'una historiografia de caràcter tradicional i nacionalista. Els historiadors assenyalen que és especialment durant aquest període quan la marginació a un segon pla del període islàmic dins la història de Catalunya augmenta. Això es deu, com s'ha explicat, a la vinculació entre la intervenció dels carolingis al territori català amb l'inici de la formació nacional de Catalunya (Balañà 1992). Considerant, a més, que els francs unien Catalunya amb la rica Europa i l'allunyaven dels territoris subdesenvolupats que conformaven la resta de la península Ibèrica, en gran part sota domini andalusí (Balañà 1999). És en aquest context en què Víctor Balaguer compara i identifica Otger Cataló com el Pelayo Catalán i la ciutat de Manresa amb la Covadonga catalana (Balaguer 1860). Antoni Bofarull també realitzà aquesta comparació però amb la Cerdanya (Díaz Andreu 2002). Segles abans, Juan Gaspar Roig i Jalpi ja havia realitzat aquesta mateixa comparació (Sabaté 2007).

La idolatria cap als primers comtes i els primers temps de la futura Catalunya, van comportar l'oblit del període islàmic dins la historiografia catalana. Això es pot apreciar, entre altres aspectes, en l'absència fins fa poques dècades d'una explicació adequada d'aquest dins dels manuals d'història medieval. Fins a finals del segle XX, aquest període només era explicat en un reduït nombre de pàgines, les quals no s'enquadraven dins d'un capítol específic d'aquest període, sinó que es tractava la societat andalusina en relació amb el sorgiment i desenvolupament dels poders comtals (Balañà 1999a). D'aquesta manera, la societat andalusina i les seves idiosincràsies van quedar oblidades a mercè d'interpretacions lliures, o fantasioses, que van comportar la pervivència de la mitificació d'aquesta societat i el sorgiment d'afirmacions mancades de qualsevol validesa i metodologia científica (Balañà 1993; Bramon 2009).

Malgrat la influència política i el pes de certes ideologies nacionalistes, en la consideració del passat i del patrimoni islàmic, en les darreres dècades diversos historiadors i investigadors han iniciat un canvi en la recerca i posada en valor de les restes patrimonials andalusines. Són historiadores i historiadors que investiguen no només les àrees corresponents a grans ciutats islàmiques sinó també les zones més rurals. A tall

d'exemple, sobre els jaciments de Balaguer destaquen algunes publicacions (Giralt 1985; Alòs et al 2006; Kirchner et al. 2022; Alòs i Solanes 2010; Monjo 2010). Encara que aquests estudis siguin resultat d'investigacions realitzades en diferents jaciments, la majoria de les intervencions es limiten a l'excavació d'una petita part dels jaciments. En això té molta influència que el treball arqueològic sigui un procés lent en haver-se d'excavar, netejar, catalogar, conservar i -depenent dels recursos- restaurar, tant les peces recuperades com el mateix jaciment, que s'ha de consolidar i protegir. Però també té molta influència la manca de recursos que les administracions posen a disposició d'aquests investigadors. Aquest fet no és exclusiu del cas català, moltes comunitats autònomes atorguen els recursos per excavar i investigar gairebé únicament als projectes que més encaixin en la ideologia i identitat que es vol promoure, als que justifiquen la seva pròpia existència en el passat (Díaz-Andreu 2002). Això es pot veure en què l'interès dels arqueòlegs de les comunitats perifèriques, que al segle passat van reivindicar la seva identitat (Catalunya, País Basc i Galícia), se centren sobretot en la seva pròpia arqueologia, és a dir, se centren en el seu àmbit territorial més que en el nacional. Esdevenint també una mostra de que la diferència d'identitat entre l'espanyola i la de les comunitats perifèriques encara es manté amb força (Díaz-Andreu 2002).

CONCLUSIONS

El paper que juga la historiografia dins la societat no és desdenyable, aconsegueix influir fins i tot en la visió actual que es té de la població immigrant, tant a Espanya com a Catalunya. Una visió negativa que, a base de manipulacions, aconsegueix emmotllar al seu desig el passat i el present. Aquesta arma ideològica hauria de començar a emprar-se per revertir el dany causat fins ara en la societat. Si a través de l'ensenyament i episodis de la Història s'ha aconseguit influir negativament en el present, d'igual manera podrà realitzar-se al revés, i així, col·laborar i fomentar la multiculturalitat present en l'actual societat espanyola i catalana.

Un cop identificades i analitzades les causes de la menysvaloració del patrimoni islàmic a Catalunya, el següent pas a donar seria emprendre accions per revertir la situació, i fer veure que, igual de català va ser qui va entrar a conquerir Balaguer com el musulmà que va decidir quedar-se en aquesta mateixa ciutat, la seva llar de ple dret. Una de les vies per aconseguir-ho seria acostar el patrimoni islàmic a la societat, però tractant-lo com a part de la història i identitat catalanes, no com les restes d'una societat estrangera, invasora i enemiga que va envair Catalunya. Concloent, es fa evident la necessitat de canviar la nostra forma de percebre, estudiar i analitzar el passat i patrimoni islàmic. Encara estem molt condicionats i limitats pel nostre context històric i per la tradició, elements que ens impedeixen poder ser objectius. Malgrat la impossibilitat d'aconseguir una completa objectivitat i que, segons Gadamer, ser històricament significa no poder ser mai plenament conscient (Gadamer 1989), és responsabilitat de tots intentar aconseguir la màxima objectivitat possible per aprofundir amb més coneixement en qualsevol fenomen passat.

BIBLIOGRAFIA

- ALÒS, Carme i SOLANES Eva (coord.). *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*. Balaguer: Museu de la Noguera, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, Obra Social Caixa Catalunya, 2010.
- ALÒS, Carme et al. (2006). «Les cases andalusines del Pla d'Almatà (Balaguer, Noguera)». *Tribuna d'Arqueologia*, 2006-2007, 273-290.
- BALAGUER, Víctor (1860). *Història de Catalunya i de la Corona d'Aragó*, vol. I. Barcelona: Llibreria de Salvador Manero.
- BALANÀ I ABADIA, Pere (1992). *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica*. : Rafael Dalmau, D.L.
- BALANÀ I ABADIA, Pere (1993). *Els musulmans a Catalunya (713-1153). Assaig de síntesis orientativa*, Sabadell: AUSA.
- BALANÀ I ABADIA, Pere (1999a). «El període islàmic de la nostra història (segles VIII-XII) segons la versió actual del Diccionari d'Història de Catalunya». *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 20-21, 105-112.
- BALANÀ I ABADIA, Pere (1999b). «Musulmans i/a Catalunya. D'abans i d'ara». *Revista d'Igualada*, nº3, 13-20.
- BRAMON I PLANES, Dolors (2009). «Alandalús y la historiografía de Cataluña». En Manuela MARÍN NIÑO (ed.), *Al-Andalus/España. Historiografías en contraste: Siglos XVII-XXI* (p. 147-161). Madrid: Casa de Velázquez.
- BRAMON I PLANES, Dolors (2013). *Moros, jueus i cristians en terra catalana: Memòria del nostre passat*. Lleida: Pagès Editors.
- DÍAZ-ANDREU, Margarita (2002). *Historia de la Arqueología: Estudios*. Madrid: Ediciones Clásicas.
- GADAMER, Hans Georg (1989). «Historia de los efectos y aplicación». En Rainer WARNING (ed.), *Estètica de la recepció* (p. 81-89). Madrid: La bassa de la Medusa.
- GIRALT BALAGUERÓ, J. M.^a. (1985). «Arqueología andalusí en Balaguer (Lérida)». *Sharq Al-Andalus: Estudios mudéjares y moriscos*, nº 2, p. 151-159.
- KIRCHNER et alii. (2022). «Espacios domésticos urbanos en al-Andalus. Las casas de Madîna Balaghî (Pla d'Almatà, Balaguer, Lleida)». En Garcia Targa, J. & Martín medina, G. G. (eds.) *La Casa Arqueológica. Estudios de caso en la antigüedad* (p. 91-104). BAR Publishing.
- MONJO, Marta (2010). «El naixement de madina Balaguer: el Pla d'Almatà (segles VIII-XII)». En Carme Alòs i Eva Solanes (coords.) *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*, 21-29. Balaguer: Museu de la Noguera.
- SABATÉ, Flocel (2007). «Frontera peninsular i identitat (segles IX-XII)». En Esteban SÁNCHEZ (ed.), *Les Cinc Viles aragoneses a l'Europa dels segles XII i XIII* (p. 47-94). Saragossa: Institució Fernando el Catòlic.
- SALRACH, Josep M. (coord.) (2017). *Naixement de la nació catalana. Orígens i expansió*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

La promoció artística femenina a la Mallorca medieval: una primera aproximació

Female artistic promotion in medieval Mallorca: a first approximation

Alma RIVAS MANCHOLA
Universitat de les Illes Balears
alma.rivas@uib.cat

Resum

Al present projecte doctoral s'estudiaran les estratègies promocionals de la dona en tots els vessants artístics (pintura, escultura, arquitectura i arts decoratives), en el context del Regne de Mallorca, des del segle XIII i fins al primer terç del segle XVI. Així doncs, es pretenen extreure conclusions sobre les diferents categories artístiques promogudes i els objectius o motivacions (individuals i grupals), que perseguiren en funció del seu estatus tant civil com social. L'estudi es farà dins el marc contextual, sociopolític i artísticocultural, de la Corona d'Aragó.

Paraules clau: patrocini artístic, dones, Edat Mitjana, Regne de Mallorca.

Abstract

The present doctoral project will study the promotional strategies of women in all artistic aspects (painting, sculpture, architecture and decorative arts), in the context of the Kingdom of Mallorca, from the 13th century to the first third of the 16th century. Therefore, it is intended to draw conclusions about the different artistic categories promoted and the objectives or motivations (individual and group), which they pursued depending on their civil and social status. The study will be carried out within the contextual, socio-political and artistic-cultural framework of the Crown of Aragon.

Keywords: artistic patronage, women, Middle Ages, Kingdom of Mallorca.

INTRODUCCIÓ

Al projecte de la tesi doctoral *La promoció artística femenina a la Baixa Edat Mitjana: Mallorca en el context de la Corona d'Aragó*, s'estudiarà a la dona com a promotora i clienta de les arts plàstiques, les arts de l'objecte i l'arquitectura. Així doncs, aquest estudi s'emmarcarà dins un espai temporal i geogràfic concret: l'illa de Mallorca durant la Baixa Edat Mitjana, d'ençà la conquesta cristiana (1229) i fins al conflicte de les Germanies (1523). A més a més, es complementarà amb una anàlisi comparativa vers els territoris de la Corona d'Aragó.

D'aquesta manera, es podrà oferir una visió de conjunt, ja que, fins al moment, manquen estudis sistemàtics i específics, a l'àmbit mallorquí, que tractin el patrocini artístic femení

durant l'Edat mitjana. Les investigacions han estat puntuals i parcials, i amb el present treball es pretén abordar el tema transversalment, estudiant no només les distintes manifestacions artístiques (arquitectura, pintura, escultura i arts decoratives), sinó també les diferents estratègies de projecció impulsades per les dones de tots els sectors socials del Regne de Mallorca, ateses les seves distintes estratègies de promoció artística dins un marc comparatiu vers el context artístic-cultural de la Corona d'Aragó.

Per tant, per a elaborar la present recerca es perseguiran els següents objectius:

1. Proposar una categorització de la iniciativa promotora femenina en el Regne de Mallorca, quant al seu estat civil i el seu rol tant social com cultural, des de la Conquesta de Mallorca (1229) i fins al conflicte de les Germanies (1521-1523).
2. Analitzar les diferents tipologies artístiques promocionades i determinar els motius u objectius que les van impulsar a aquest patrocini.
3. Establir com van exercir la seva acció promotora i els mitjans per a la seva materialització.
4. Determinar els objectius que van guiar l'acció promotora de cadascun dels sectors o estaments socials, a partir dels àmbits als quals es van destinar les obres.
5. Comparar la promoció artística baixmedieval femenina del Regne de Mallorca dins del context polític-cultural i historicoartístic de la Corona d'Aragó.

Per a aconseguir els objectius plantejats, s'aplicarà una metodologia basada essencialment en el treball de camp i en la consulta tant de fonts primàries com secundàries. Més específicament, es procedirà a l'anàlisi de les obres d'art conservades (com ara representacions gràfiques de donants i/o heràldiques), al buidatge de fonts bibliogràfiques i de fonts arxivístiques publicades, i, finalment, a la cerca i l'estudi de fonts arxivístiques inèdites (fonts fiscals, epistolars, documentació gremial, contractes d'obra, cròniques, inventaris, testaments i donacions...).

PRIMERES APROXIMACIONS A LA PROMOCIÓ ARTÍSTICA FEMENINA DE LA MALLORCA MEDIEVAL

Tot i trobar-nos a les primeres estades de la recerca, ja tenim suficients exemples que aporten interessant informació i que ens permeten extreure conclusions primerenques sobre el paper de les dones mallorquines de l'època com a promotores d'obres d'art.

A mode il·lustratiu, a continuació s'explicaran alguns dels principals exemples de promoció femenina que hem trobat a la franja cronològica que la recerca comprèn (segles XIII-XVI), excloent en aquesta mostra els exemples provinents de l'àmbit monàrquic (de reines i de princeses), per haver estat els més estudiats, fins al moment, per part de la historiografia tradicional:

Al segle XIII l'illa de Mallorca fou conquerida per les forces catalanoaragoneses liderades pel rei Jaume I. El territori es va veure immers en un procés de cristianització i repoblació que canvià definitivament el seu teixit socioeconòmic i politicocultural. Als camps de les arts, aquest complex procés es materialitzaria en tot un seguit de nous projectes al servei de la cristianització. Així doncs, en aquestes primeres dècades, els projectes de promoció

artística encapçalats per dones es troben, en molts de casos, lligats a l'impuls arquitectònic d'espais al servei de la nova espiritualitat imperant.

El 1231, per voluntat reial i nobiliària, es fundà el primer convent femení de l'illa, a la Ciutat de Mallorca: el Convent de Santa Margalida, de monges agustines. La seva primera priora, sor Caterina de Torrella i de Cabanelles, fou crucial per al seu impuls inicial. Després del Convent de Santa Margalida, el segon convent femení fundat a Ciutat fou el Convent de Santa Clara. La fundació tingué lloc l'any 1256, amb l'arribada des del Convent de Santa Maria Magdalena de Bell-Lloc (Tarragona) (Barceló Crespí & Rosselló Bordoy 2006: 247), de la primera abadessa, sor Catalina Berenguer, acompanyada d'altres sis germanes (Bestard 2011: 104). La dama Elisenda Ses Torres, fou una de les primeres dones d'il·lustre nissaga que demostrà a llur testament el seu suport al projecte de les clarisses, deixant la meitat dels seus béns «per a les obres, els vestits de les monges i per a la salvació de la seva ànima» (De Quiroga Conrado 2017: 28).

Però els espais monàstics femenins no foren els únics projectes arquitectònics en els quals les dones del moment participaren. L'any 1232 la baronessa Constança d'Aragó va donar a la Ordre del Sant Sepulcre una parcel·la a Ciutat per a la construcció d'una nova església (ja que encara mancaven a la capital): l'Església del Sant Sepulcre, que no ha arribat als nostres dies (Barceló Crespí & Rosselló Bordoy 2006: 343; Bordoy Bordoy 2009: 31).

D'aquesta centúria també ens resten interessants exemples de promoció en el camp de l'escultura. Des dels seus inicis, el Convent de Santa Margalida seguí una tradició importada de terres catalanes, el dels sepulcres abacials monumentals. Així doncs, les primeres nissagues de prioras vitalícies es feren enterrar a tombes que seguien un mateix model estilístic: sobre dues peanyes de pedra amb lleons esculpits, es troba la caixa sepulcral a on es representa a la difunta jacent; amb els hàbits, un rosari a la cintura i el llibre de la Regla a les mans. El conjunt queda coronat per una tapa tronco-piramidal en el centre del qual s'exhibeix el blasó familiar. Les tombes, a més a més, es complementaven amb una làpida funerària amb la inscripció que identificava el nom de la difunta i la seva data d'òbit. De finals del segle XIII es conserven els següents sepulcres, tots de prioras del convent agustí: el de sor Caterina de Torrella i de Cabanelles († 1269), el de sor Berengaria Santmartí († 1279), el de sor Guillermina Pontonís († 1298), i el de sor Margarita Burgués († 1298).

El segle XIV fou un temps de gran moviment artístic al Regne de Mallorca. Seguint la voluntat del primer rei privatiu, en Jaume II, els seus successors impulsaren molts projectes artístico-culturals; s'acabaren, es continuaren o s'iniciaren noves obres en tots els camps artístics, com bé ens demostra la més variada i rica documentació conservada. En el camp de l'arquitectura hi hagué una eclosió de nous projectes: les abadesses del Convent de Santa Clara se succeïren en l'ambiciós projecte de fer de la nova comunitat un espai còmode i pràctic per al servei religiós, així com lo suficientment gran per encabir a totes les noves professes que s'anaren unint a l'egregia comunitat. Així doncs, l'espai conventual visqué un procés constant de reconstrucció, ampliació, remodelació i condicionament sota el govern de sor Blanca de Vilanova (1307-1344), sor Margalida Adarró (1344-1349) i sor Sibil·la de Blanes (1349-1386) (De Quiroga Conrado 2017: 36-38). Paral·lelament, al veïnat convent de Santa Margalida, la priora sor Caterina de

Torrella i Sureda (1341-1374) enllestí una ampliació de l'església conventual que ha perdurat fins als nostres dies (De Quiroga Conrado 2017: 34). Al seu abaciat devem l'actual absis de l'església. A Forà Vil·la, altres projectes s'estaven començant: valgui l'exemple que tingué lloc al nord de l'illa, a la vil·la de Pollença, a on les dones Flor Ricomana, Simona Olzina i Aldonça d'Albi fundaren, l'any 1348, el segon convent agustí femení de Mallorca, el convent de Nostra Senyora de la Mercè.

En el camp escultòric, la tendència de la centúria anterior continua amb els sepulcres priorals monumentals, com és l'exemple del sepulcre de sor Caterina de Torrella i de Sureda († c. 1380). Però aquests vestigis funeraris ja no són únics del Convent de Santa Margalida; en trobem al Convent de Santa Magdalena, amb el sepulcre de sor Maria Massota († c. 1363) (Murray, Pascual & Llabrés 1992: 37), o al Convent de Santa Clara, amb el sepulcre de sor Sibil·la de Blanes († 1386) (Ortiz Moreno 2014: 163). D'aquest segle també conservem la làpida sepulcral de Joana Fornal (de l'oligarquia urbana), datada al primer terç del segle i ubicada, encara avui en dia, al mur exterior de l'Església del Convent de Sant Francesc. És un exemple únic en el context illenc, ja que combina la tècnica mixta del baix relleu amb la pintura mural (Sabater Rebassa, 2023: 23). Finalment, cal mencionar una última i particular sepultura: la d'Esclarmonda de Mallorca († 1371). Es tracta d'una làpida sepulcral ubicada al sòl de la Capella Reial de la Seu de Mallorca, a on es representa a la jacent acompanyada de la seva heràldica (l'escut de la Casa Reial Mallorquina per ser filla de l'infant Sanç de Mallorca, i l'escut dels Foces per ser esposa del baró Artal de Foces II) (Llompарт Moragues 1995: 81).

Finalment, val a dir que al segle XIV és al primer en què comencem a trobar documentació que demostra la promoció femenina també al camp de les arts pictòriques, independentment del seu estament social. A inicis de segle, la priora sor Maria Satorre i de Torrella encomanà una Taula de la Crucifixió per dotar de material litúrgic el Convent de Santa Clara (De Quiroga Conrado 2017: 36); uns anys després, la seva successora, sor Margalida Adarró, encomanà, per similars motius, la Sarga de Sant Eloi (De Quiroga Conrado 2017: 38). De 1377 es conserva el contracte entre la dama Margalida de Artús i el Mestre de Sant Mateu per a l'elaboració del Retaule de Sant Mateu i Sant Francesc, que havia de presidir la Capella de Sant Mateu de la Seu (Llompарт Moragues 1980: 9). En els anys 1372 y 1385 les dones *Cañellas*, *Salera* i *Sana* participaren en una talla col·lectiva per a sufragar el nou retaule titular de l'església del poble de Santa Maria del Camí (Llompарт Moragues 1980: 64).

Al segle XV trobem, de moment, menys exemples de promoció arquitectònica. Representatius són els casos de la priora sor Joaneta Guimerana, encarregada de la contractació del lapiscida Huguet Barxa cap al 1448 per a construir la nova església del Convent de Santa Elisabet de Ciutat (Barceló Crespí & Rosselló Bordoy 2006: 259); o el de Joaneta Company, qui l'any 1472 encarregà al lapiscida Martí Creix la construcció d'una capella a la Seu, que havia d'estar ornamentada amb escultura arquitectònica (es conserven les armes heràldiques) (Llompарт Moragues 1993: 268-269).

D'altra banda, al camp escultòric és representatiu l'exemple del sepulcre de la dama Beatriu de Pinós-Milany i Ballester († 1484), conservat a la Seu. En ell, la il·lustre dama

està representada seguint la tipologia jacent, vestida amb hàbit i en actitud orant. Corona el conjunt una figura que porta llibre i ploma, podent tractar-se d'una referència a la seva fundació de la catedral lul·liana (Ortiz Moreno 2014: 46).

En el camp pictòric, les promocions es diversifiquen. Al 1404 Francisca de Burgues, pertanyent a l'estament de la noblesa, encarrega al pintor Pere Marçol el Retaule de la Passió (Llompart Moragues 1980: 86); al 1456 la priora sor Graciosa des Catlar encarrega al pintor Joan Rosat el Retaule de Santa Margalida (per al convent homònim) (Bordoy Bordoy 2009: 201); al 1486 la dona Joana Carbonell (la condició social de la qual desconeixem), fa una deixa pietosa de 40 sous per a l'elaboració d'un Retaule de Sant Cosme i Sant Damià per al Convent de Sant Jeroni (Murray, Pascual & Llabrés 1992: 97). Finalment, del darrer quart de segle (c. 1483-1497) una monja anònima també encarrega una obra al pintor Pere Terrencs; la Taula de Sant Pere Papa, a on la donant queda representada, en petites dimensions, a la part inferior esquerra.

D'altra banda, aquesta és la primera centúria en què trobem indicis de promoció d'arts de l'objecte, però encara massa escasses. Sí tenim notícies de dones posseïen objectes sumptuosos, sense que puguem distingir si els adquiriren o si els heretaren. Amb tot, de moment sols s'ha pogut documentar un encàrrec: el de na Gabriela Valentí al bordador Joan de l'Or, a qui li encomana, l'any 1424, la realització d'un Pal·li de la Verge per a donar a l'església del Convent de Sant Francesc (Llompart Moragues 1980: 248).

Finalment, al primer quart del segle XVI quant a promoció arquitectònica a l'illa de Mallorca trobem, pel moment, dos casos: l'any 1510 la priora Caterina Llulla reformà la sala capitular i el cor del Convent de Sant Jeroni (Barceló Crespí & Rosselló Bordoy 2006: 261). Dos anys després, al 1512, una dama de l'oligarquia urbana anomenada Gabriela Macip encarregà, com a panteó funerari familiar, la construcció d'una capella dedicada a Sant Pere Apòstol dins el Convent de Nostra Dona dels Socors (Barceló Crespí & Rosselló Bordoy 2006: 123).

D'altra banda, en els camps tant escultòric com pictòric els exemples trobats, de moment, són escassos: l'any 1507 fou beneïa la nova imatge titular de l'altar major de l'església del Convent de Sant Jeroni, la Mare de Déu de la Consolació. Aquesta obra fou realitzada per l'escultor Gabriel Mòger gràcies al generós finançament d'una dama anomenada Bárbara Desmàs (Juan Tous 1973: 39). L'any següent, al 1508, es té notícia de què el prestigiós pintor Pere Terrencs estava enllestint el Retaule de Sant Jeroni, una obra que fou encarregada, suposadament, per les monges del monestir homònim (Estelrich i Costa 1989: 397).

Per acabar, en el camp de les arts decoratives, de nou es troben exemples d'objectes de luxe en mans de dones d'elevat estament, així com, en menor mesura, encàrrecs sumptuosos, com el cas de la dona *Pereta*, qui encarregà un pali de domàs blanc al bordador Simó Petit, l'any 1501, per al Convent de Nostra Dona dels Àngels (Barceló Crespí & Rosselló Bordoy 2006: 127).

CONCLUSIONS

Tot i que, com ja s'ha avançat anteriorment, la recerca encara es troba en les primeres fases d'investigació, ja es poden extreure algunes conclusions. En primer lloc, s'observen certes estratègies comunes en el camp de la promoció arquitectònica: a les fundacions de noves comunitats religioses femenines, les dones sempre tingueren un paper impulsor destacat, participant en la presa de decisions fundacionals i/o impulsant construccions i reformes per millorar els espais arquitectònics. En aquest sentit, tingueren un paper essencial les abadesses, com a salvaguardes del benestar de la comunitat i també de la funcionalitat dels espais al servei espiritual.

En el camp de la promoció escultòrica, no era comú a l'època que les dones laiques, a títol individual, encarreguessin un cenotafi personal *in memoriam*. La majoria d'elles, de casa bona o d'origen humil, s'enterraven als vasos funeraris familiars. Casos de sepultura femenina civil individual en tenim molt pocs, com els ja anomenats de les dames Joana Fornal, Esclarmonda de Mallorca i Beatriu de Pinós. En canvi, les prioros, en alguns convents de la Ciutat de Mallorca (Santa Margalida, Santa Clara o Santa Magdalena), en molts de casos sí rebien sepultures solemnes dignes de la seva posició abacial. Alguns d'aquests sepulcres han perdurat fins als nostres dies, mentre que d'altres no s'han conservat.

En el camp de la promoció pictòrica hi ha encàrrecs de retaules, sargues, taules... tots ells de caràcter religiós. En la majoria dels casos, eren donacions per a espais religiosos, cercant així complir una funció litúrgico-devocional. Aquest tipus de patrocini podia venir tant per part de dones membres de comunitats religioses com d'altres que no ho eren, sobretot pertanyents a classes socials distingides, com la noblesa, la burgesia o l'oligarquia urbana.

Finalment, quant a les arts de l'objecte, encara disposem de poques dades per aventurar-nos a plantejar conclusions, ja que, de moment, comptat amb poca informació i encara menys vestigis materials. És una obvietat que les dones dels estaments superiors posseïren béns luxosos d'orfebreria, tèxtils, mobiliari... En molts dels casos, es coneix sobre aquesta classe de materials sumptuosos gràcies als testaments i als inventaris *post mortem*, però documents que indiquin els encàrrecs específics d'aquests tipus de béns se'n conserven pocs. Per tant, no és possible, de moment, demostrar que hi hagués, per part de dones particulars, una demanda generalitzada d'aquests tipus d'art de l'objecte.

BIBLIOGRAFIA

BARCELÓ CRESPI, Maria & ROSSELLÓ BORDOY, Guillem (2006). *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.

BORDOY BORDOY, María José (2009). *Arran de la Porta Pintada. Poder i prestigi femení al monestir de Santa Margalida (Ciutat de Mallorca, segles XIII-XVI)*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.

- DE QUIROGA CONRADO, Magdalena (2017). «Las grandes prioras mallorquinas del siglo XIV, contemporáneas y posteriores a Sancha de Mallorca». *Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Històrics*, 27, 23-46.
- Estelrich i Costa, Josep (1989). «El retaule de Sant Jeroni de Pere Terrencs». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 45, 397-401.
- JUAN TOUS, Jeroni (1973). *Breve historia del Convento de San Jerónimo de Palma de Mallorca*. Palma: Ediciones Cort.
- LLOMPART MORAGUES, Gabriel (1980). *La pintura medieval mallorquina, su entorno cultural y su iconografía* (v. 4). Palma: Lluís Ripoll Editor.
- LLOMPART MORAGUES, Gabriel (1993). «Maestros albañiles y escultores en el Medievo mallorquín». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 49, 249-272.
- LLOMPART MORAGUES, Gabriel (1995). «La població medieval del subsòl de la Seu» (75-90). En PASCUAL, A. (coord.). *La Seu de Mallorca*. Palma: José J. de Olañeta, Editor.
- MURRAY, Donald G., PASCUAL, Aina, & LLABRÉS, Jaume (1992). *Conventos y monasterios de Mallorca. Historia, Arte y Cultura*. Palma: José J. de Olañeta, Editor.
- ORTIZ MORENO, Cristina. (2014). «*Item eligo sepulturam*». *Els espais de la mort a Ciutat de Mallorca (segles XIII-XVI)*. Treball de Final de Màster, Universitat de les Illes Balears.
- SABATER REBASSA, Sebastiana Maria (2023). «Arte medieval en el convento franciscano de la Ciutat de Mallorca». *Revista Hispano americana T.O.R*, 6, 15-35.

L'edifici historicista de la Salle, posterior Facultat de Lletres de Tarragona

The historicist building of la Salle, the subsequent Faculty of Letters of Tarragona

Marc DALMAU VINYALS
Universitat Rovira i Virgili
marcdalmauvinyals2@gmail.com

Resum

A inicis del segle XX la configuració urbanística de Tarragona era molt diferent a l'actual. L'àrea de la Plaça Imperial Tàrraco era una zona d'eixample i pràcticament sense urbanitzar. L'any 1923 es va projectar un edifici pels Germans de les Escoles Cristianes de la Salle. Aquesta és una congregació laica consagrada a l'Església Catòlica. La primera escola es va fundar a Reims el 1680 per Jean-Baptiste de la Salle. Era una escola gratuïta per nens pobres i del carrer. A Tarragona les classes van iniciar-se el 1906. L'any 1923 s'havia convertit en una escola tant popular que es va fer necessari construir un gran edifici per cobrir la demanda. L'encarregat de l'obra va ser l'arquitecte tarragoní Josep Maria Pujol de Barberà. Aquesta primera obra seguia un estil historicista basat en el gòtic. Les remodelacions i construccions posteriors s'han ocupat d'ocultar i destruir parts d'aquest primer edifici.

Paraules clau: La Salle, Tarragona, anys vint, arquitectura, Carrer Estanislau Figueres.

Abstract

At the beginning of the 20th century, the urban configuration of Tarragona was very different from today. The Imperial Tarraco Square was an undeveloped land towards where the city grew. In 1923 a building was projected by the Institute of the Brothers of the Christian Schools, a secular congregation consecrated to the Catholic Church. The first school was founded in Reims in 1680 by Jean-Baptiste de la Salle and was a free school for poor and disadvantaged children. In Tarragona, the lessons began in 1906. La Salle become a popular school in 1923 and a large building was built to meet the demand for students. The person in charge of the work was the Tarragona architect Josep Maria Pujol de Barberà. This first work follows a historicist style based on Gothic. Subsequent remodeling and construction have hidden and destroyed parts of this first building.

Keywords: La Salle, Tarragona, 1920s, architecture, Estanislau Figueres Street.

INTRODUCCIÓ

Tarragona és una ciutat amb projecció mundial des de que les seves restes romanes van ser declarades Patrimoni Mundial per l'UNESCO l'any 2000. Molts tarragonins i tarragonines coneixen la Tàrraco romana però en desconeixen la història d'altres

períodes. A Tarragona hi ha edificis molt interessants als que no s'ha donat importància per l'exclusivitat que ha rebut l'antiguitat clàssica en la difusió cultural.

En aquest treball es recupera la memòria d'un edifici que es troba situat a la Plaça Imperial Tàrraco, però que avui en dia passa desapercebut a causa de les construccions que han crescut al seu voltant¹. Aquest fet, sumat a les remodelacions que s'hi han anat duent a terme, impedeixen que es pugui observar amb claredat l'estructura original. Aquest immoble és l'antiga escola de La Salle.

Però abans de començar cal parlar d'un personatge: el sacerdot i teòleg francès Jean-Baptiste de La Salle (Reims, 1651 - Rouen, 1719). Aquest individu va ser un sacerdot, teòleg, pedagog i professor francès de la segona meitat del segle XVII i inicis del segle XVIII. Va ser fundador dels Germans de les Escoles Cristianes. L'objectiu de la seva organització era fer arribar l'educació a les classes més desfavorides. Normalment se'l representa amb l'hàbit lassalià de color negre i amb el pitet blanc al coll. Sovint apareix rodejat de nens que tenen un llibre entre les mans. Va ser beatificat l'any 1888 i també apareix amb el nimbe sagrat darrera del cap. Els germans de la Salle feien servir aquesta mateixa indumentària però no eren membres del clergat com el seu fundador.

Al parc de la Reconciliació de Tarragona (antiga *Glorieta de los Caídos*) hi ha una estàtua de Lluís M. Saumells Panadès (Gironella, 1915 – Tarragona, 1999) que es va inaugurar l'any 1953. En aquesta es representa a Jean-Baptiste amb dos infants que l'escolten, un assegut al seu costat i l'altre dret, un calçat i l'altre descalç, simbolitzant classes socials diverses i educades sense distinció.²

L'Institut de Germans de les Escoles Cristianes és una congregació laica consagrada a l'Església Catòlica. La primera es va fundar a Reims el 1680. Era una escola gratuïta per nens pobres. A Tarragona les classes de la Salle van iniciar-se el 1906 en un segon pis del carrer de Rebolledo. Eren quinze alumnes. Un any més tard es van desplaçar al carrer Martí d'Ardenya. El 1913 es traslladaren en una casa del carrer Làuria, moment en que es va anomenar del Sagrat Cor. La comunitat era formada per vuit germans, un professor seglar i 203 alumnes. Als anys vint ja eren dotze germans i 400 alumnes. A causa d'aquest increment es va iniciar la construcció d'un nou edifici amb internat al carrer d'Estanislau Figueres.³

La Salle és una institució amb més de 300 anys d'història . Està present a més de vuitanta països dels cinc continents. Tenen més de 1000 escoles, centres educatius i projectes pedagògics. A Catalunya es troba a vint-i-cinc centres educatius de tot el territori.⁴

¹ Per dur a terme aquest treball s'ha consultat l'arxiu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya (COAC), l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona (AHCT), el Centre d'Imatges de Tarragona (CIT) i la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona (BHMT).

² A Sant Joan Baptista de la Salle. Monuments commemoratius de Catalunya, [<https://monuments.iec.cat/fitxa.asp?id=896>]. Data de consulta: setembre 2024.

³ Història. La Salle Tarragona, [<https://tarragona.lasalle.cat/escola/#historia>]. Data de consulta: setembre 2024.

⁴ Qui som. La Salle, [<https://lasalle.cat/institucio/>]. Data de consulta: setembre 2024.

HISTÒRIA DE L'EDIFICI DEL CARRER ESTANISLAU FIGUERES

A *grosso modo* es poden distingir tres grans fases constructives: una als anys vint, una als anys cinquanta i una altra als anys setanta. L'edifici dels anys vint va ser edificat *ex novo* i seguia un estil historicista. Va ser dissenyat per l'arquitecte Josep Maria Pujol de Barberà (Tarragona, 1871 – 1949). Aquest personatge era arquitecte municipal de la ciutat i de la Comissió Provincial de Monuments de Tarragona (Miralles et al. 2017).

Figura 1. Col·legi dels Germans de les Escoles Cristianes de la Salle a la zona de l'eixample de la plaça Imperial Tàrraco. Any 1954. Foto Vallvé. CIT / L'Arxiu.

Els anys 1922-1923 es van iniciar amb la construcció d'un petit edifici de caràcter provisional per albergar algunes dependències. El projecte inicial era format per quatre cossos: la capella i tres altres edificis. Aquestes edificacions formaven un pati amb un lateral obert cap a on, posteriorment, s'edificaria la plaça Imperial Tàrraco.⁵ Finalment, només es va construir la capella i un edifici. La capella i les diferents dependències van ser beneïdes l'any 1925 per l'arquebisbe de la ciutat.⁶

Originàriament va servir d'internat i de residència d'estudiants. D'aquí que a l'any 1930 també es conegués el col·legi com a Col·legi Internat del Sagrat Cor de Jesús. Pocs dies després d'esclatar la Guerra Civil, els religiosos van abandonar el lloc i es van refugiar a

⁵ COAC, Núm. expedient 1186.

⁶ Tarragona, 26 de septiembre de 1925, 3. Tarragona, 27 de septiembre de 1925, 3.

cases d'algunes famílies de la ciutat. Tretze germans van ser assassinats entre el 1936 i el 1937.⁷ El novembre de 1939 Josep Maria Pujol va dur a terme una valoració dels desperfectes del Col·legi (situat ara a l'Avinguda de Navarra, n. 77) per l'expedient de Regions Devastades i Reparacions.⁸

L'any 1954 es va dur a terme la benedicció i col·locació de la primera pedra d'un nou edifici (Fig.1).⁹ L'any següent Antoni Pujol Sevil (Tarragona, 1902 - 2001), fill de Josep Maria Pujol, va iniciar el projecte d'ampliació del recinte. L'any 1957 es va projectar l'addició d'una semi-planta formant amfiteatre en el seu saló. En aquest mateix any també es va commemorar la celebració dels cinquanta anys de La Salle a la ciutat.¹⁰

La nova construcció mira cap a la plaça Imperial Tàrraco. La part baixa i la central és de pedra groguenca mentre que la resta és de totxo de color vermell. D'aquesta manera es va integrar el nou edifici al construït a finals dels anys vint.

El nou pavelló havia de tenir una planta rectangular amb la façana corbada i un apèndix que servís d'unió entre les dues edificacions. Aquest edifici tenia una planta baixa o planta noble, tres plantes superiors d'aules i una quarta planta de major altura per saló d'actes i teatre. El quart pis es va destinar a teatre i sala principal amb una cabuda per 692 alumnes. També hi havia un bar i sobre el vestíbul principal es va idear una cabina per a projeccions cinematogràfiques.

Si observem a l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC) les fotografies aèries dels anys 1945 i 1956, veiem que la primera fotografia manté l'estructura de l'edifici dels anys vint i que la plaça Imperial Tàrraco encara no estava construïda. L'edifici del 1956 ja presenta la remodelació duta a terme durant aquests anys i la plaça ja presenta la configuració actual. En les dues fotografies s'observa un gran pati per fer exercicis i activitats esportives.

Als anys setanta, les Escoles Cristianes de la Salle es van traslladar a la muntanyeta de Sant Pere a la zona de Sescelades.¹¹ L'edifici projectat al carrer Estanislau Figueres va veure modificades les seves instal·lacions per adaptar-les a la vida universitària.

L'any 1971, la Universitat de Barcelona va crear les delegacions de Filosofia, Lletres i Ciències a Tarragona. Les delegacions eren aules situades fora de la ciutat de Barcelona perquè els estudiants no s'haguessin de desplaçar. El 1983 es va fer efectiva la conversió de les delegacions de Química i Lletres en facultats. L'Ajuntament de Tarragona va acordar d'adquirir a Caixa Tarragona l'edifici de la plaça de la Imperial Tàrraco amb la col·laboració de la Diputació, i el va cedir a la Universitat de Barcelona. Les classes de Filosofia i Lletres es van iniciar a l'antic col·legi de religiosos. La manca de recursos per bastir un edifici de nova planta va obligar a aprofitar l'existent procurant d'adequar-lo a les noves necessitats. En uns inicis les instal·lacions i les infraestructures eren molt precàries. L'any 1986 la UB va fer una descentralització on els estudis universitaris del Camp de Tarragona van quedar dintre la direcció de la Divisió VII de la UB. Això va

⁷ Història. La Salle Tarragona, [<https://tarragona.lasalle.cat/escola/#historia>]. Data de consulta: setembre 2024.

⁸ COAC, Núm. expedient 1176.

⁹ Diario Español, 30 de marzo de 1954, 4.

¹⁰ Diario Español, 4 de junio de 1957, 4.

¹¹ Diario Español, 18 de junio de 1971, 26.

significar una certa autonomia respecte a la UB (Olivé & Prats 1998: 75-98; González 2005: 15-29).

L'any 1991 el Parlament de Catalunya va aprovar la creació de la Universitat Rovira i Virgili, fet que va significar l'inici d'una vida independent per la universitat tarragonina (Olivé & Prats 1998: 98-120; González 2005: 31-46).

L'adaptació de l'antic col·legi de la Salle a les recents necessitats de la vida universitària va significar una modificació important de l'interior de l'edifici. La capella va ser totalment desmantellada i es va convertir en la biblioteca universitària (Dalmau 2024a) (Fig.2). La resta de les dependències es van convertir en aules, despatxos de professors, departaments, laboratoris, etc.

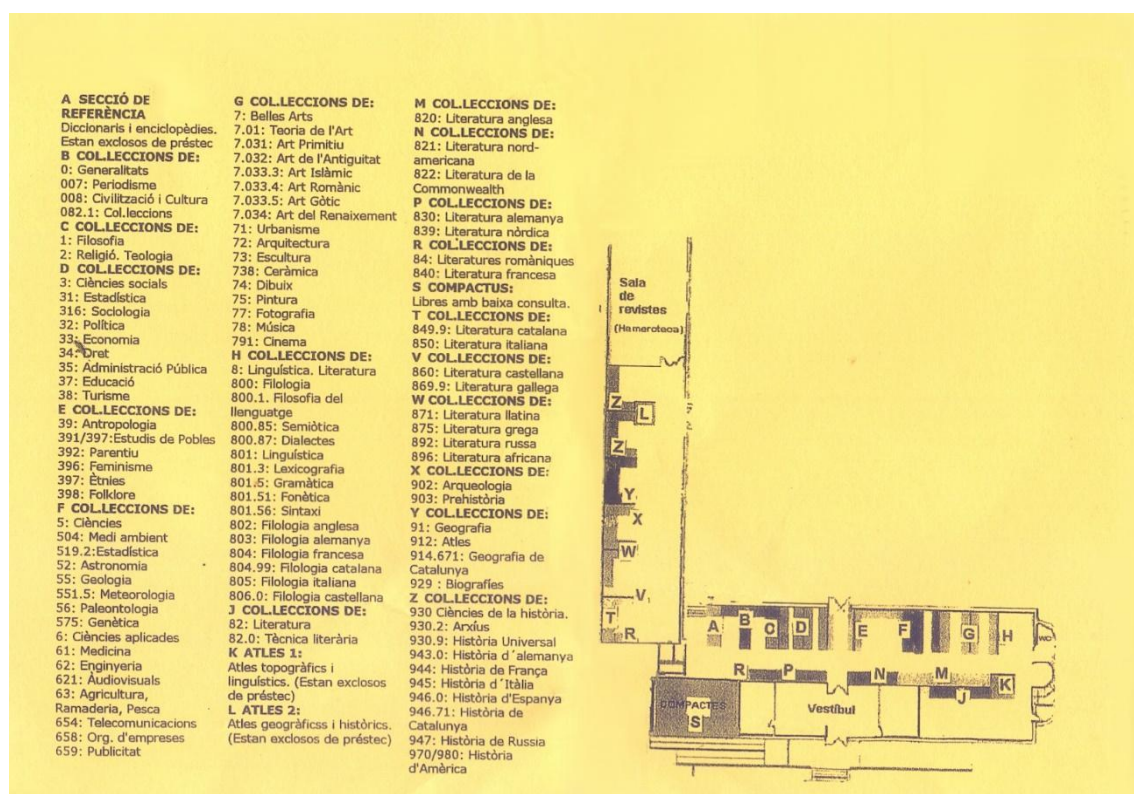

Figura 2. Plànol de l'antiga biblioteca de la Facultat de Lletres, reconvertida actualment en una Oficina d'Estrangeria.

La URV es va ubicar en aquest punt fins l'any 2009 quan va passar al nou edifici construït a l'avinguda Catalunya. L'antic immoble de la plaça Imperial Tàrraco va passar a l'Ajuntament de Tarragona. Actualment hi ha la seu del Centre de Normalització Lingüística, la Casa d'Oficis, l'Oficina Jove del Tarragonès, la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca, l'Espai Jove de la Palmera, l'Espai Jove de Salut i l'Europe Direct de Tarragona. L'antiga capella i posterior biblioteca és una Oficina d'Estrangeria i l'altre edifici s'ha convertit en l'Institut de Tarragona. Han estat més de 100 anys d'ús ininterromput d'unes instal·lacions que s'han anat adaptant a les noves necessitats de la ciutat (Dalmau 2004b).

L'EDIFICI DELS ANYS 20

Al Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya (COAC) a Tarragona es conserven els plànols ideats per Josep Maria Pujol. El de l'any 1923 mostra la projecció de la façana principal, una secció longitudinal i una secció transversal de la capella, i una secció transversal del segon cos.¹² El de l'any 1932 mostra les diferents plantes de l'edifici.¹³ Tant la Salle com les Teresianes no es van acabar de construir a causa de la Constitució política del 9 de desembre de 1931 que va prohibir la ensenyança en els centres dirigits per ordes religioses (De Ortueta 2019, 89).

Al COAC també es conserven tres fotografies que conformen un plànol on apareixen les plantes i la façana principal de l'edifici. És un plànol que combina tant el de l'any 1923 com el del 1932. La part interessant d'aquest plànol és que apareix escrit l'ús a que estava destinada cada estança. Segons el COAC, pot ser que aquest plànol estigués encara en procés de catalogació o bé que es localitzés a l'AHCT. Sota el plànol es veu un paviment fet de rajoles hidràuliques. Per aquest motiu, les fotografies podien haver estat fetes a casa dels hereus de l'arquitecte.

En el plànol del 1923 es pot observar una projecció de l'absis i una secció transversal de la capella. Sembla que la façana de la capella finalment no es va construir tal i com s'havia ideat originàriament. La principal diferència s'observa en l'aspecte de l'absidiola central formada per columnes altes i esveltes amb bases i capitells, arcs de mig punt i una semicúpula amb una creu a la cúspide. El coronament de la façana també presenta moltes diferències a l'aparença actual. La façana actual presenta una cara rectangular amb fileres de finestres a la segona i tercera planta. En el projecte original s'observa una façana amb la forma triangular de la teulada de dues aigües i coronada per una creu.

Aquesta primera obra va seguir un estil historicista inspirat sobretot en el gòtic. L'historicisme és un moviment del segle XIX que buscava imitar les corrents arquitectòniques d'altres èpoques. El neogòtic va reviscolar en aquests moments i va continuar durant el segle XX. Es van recuperar models de l'Edat Mitjana per exaltar el passat medieval de la ciutat i la plenitud artística que assoliren la catedral i algunes esglésies. S'utilitzaren arcs ogivals, pinacles i rosasses.

Un dels elements visibles de l'antic edifici historicista és la part exterior de la capçalera de la capella on s'observa un cos semicircular principal i dos de laterals. A la principal s'obrien dos finestres neogòtiques de traceria amb vidrieres visibles des del carrer Estanislau Figueres.

Una de les portes originals que es conserven de l'antic edifici es localitza a la cara que mira al carrer de Sant Antoni Maria i Claret. És una porta que imita en neogòtic i on es pot llegir «Ave Maria» (Fig.3). L'altre porta monumental que es conserva es invisible des de l'exterior i cal entrar dintre del pati de l'Institut Tarragona per contemplar-la. Avui en dia s'ha construït un apèndix davant d'aquesta porta i no es pot contemplar en la seva correcta perspectiva. En ella hi ha un escut amb l'estrella de cinc puntes que representa La Salle i el cor de Jesús. Hi ha una llegenda on es pot llegir «DOMUS CORDI JESU».

¹² COAC. Núm. expedient. 1676.

¹³ COAC. Núm. expedient. 1186.

Figura 3. Decoració de la porta de l'edifici historicista dels anys 20 que mira al carrer de Sant Antoni Maria Claret. Foto de l'autor.

De les portes laterals de la capella no es conserva la decoració historicista. Als anys vuitanta l'edifici es va convertir en universitat. La capella tenia una altura de dues plantes. Al ser desmantellada es va construir un nou pis i, per aquest motiu, no es conserva la part superior de les portes laterals. Afortunadament podem saber com eren gràcies a postals i fotografies antigues. Eren portes decorades amb arcs ogivals, pinacles i un rosetó al centre. Amb la construcció de la biblioteca també es devien tapiar els finestrals neogòtics amb vidrieries. No sabem si els finestrals es van tapiar deixant a l'interior les vidrieries. O bé si aquestes es van destruir o es van salvaguardar.

A la llinda de les finestres de totes les cares de l'immoble hi ha alguns símbols cristians com la creu, el Cor de Maria, la Tau (de Tarragona i Santa Tecla) amb la palma del martiri, el monograma del nom de Jesús (JHS), l'anagrama d'Ave Maria (AM) i el criptònim de Sant Joan Baptista de la Salle (SJBS). L'estrella fulgent de cinc puntes és l'emblema de l'escola. També trobem una composició que simbolitza l'educació. Aquesta està formada per un tinter, dues plomes d'escriure, un compàs i una regla. En els esgrafiats que hi ha entre les finestres del tercer pis també apareix l'àncora, símbol d'esperança utilitzat durant el cristianisme primitiu. Tots aquests símbols ressalten el caràcter religiós que tenia aquesta institució educativa.

L'any 1924 es va dur a terme un pressupost on apareix l'import de les decoracions per les façanes de l'edifici. Entre les especificacions es parla dels motlles de la porta d'entrada composta per brancals, llindes rectes i encorbades i motllura guardapols amb peanyes i

escut. També es parla de models i motlles de finestra de tres buits composta per brancals, llindes rectes i encorbades i requadre; de models i motlles d'una finestra d'un buit composta com les anteriors; models i motlles d'una arcada de remat amb mènsules, rosetó i requadre amb peanyes. Finalment s'especifica que no es donen els preus dels elements decoratius corresponents a l'absis de la capella per falta de dades.¹⁴

CONCLUSIONS

Aquest treball d'investigació ha servit per veure com s'ha vist modificat l'urbanisme de Tarragona com a conseqüència de les necessitats de creixement de la mateixa ciutat. A mesura que la ciutat creixia també ho feia l'edifici de La Salle.

L'edifici dels anys vint és invisible per la gent del carrer perquè si han dut a terme annexos o construccions al seu voltant que el tapen. Als anys cinquanta es va dur a terme la destrucció d'una part amb la projecció d'un nou edifici. La cara que mirava a la plaça Imperial Tàrraco va quedar tapada. Amb el canvi de funcionalitat de l'edifici als anys setanta van desaparèixer els símbols religiosos de la capella. Aquesta es va convertir en una biblioteca. Actualment no queda pràcticament res del que havia estat l'interior del temple i desconeixem si es conserven en algun lloc.

Tots els símbols que trobem en la decoració de les diferents cares de l'edifici i de l'interior de la capella ens fan pensar en una institució educativa cristiana lassaliana de la ciutat de Tarragona. Avui en dia la decoració de finestres i els esgrafiats tenen poca importància ja que l'edifici ja no acull a l'organització per la que va ser creat. És molt difícil eliminar tota aquesta simbologia i adaptar-la als nous temps. Com a resultat ens trobem amb una decoració anacrònica respecte a les noves funcions a que es destina la construcció actualment.

El següent pas en aquesta investigació seria localitzar el plànol que coneixem a través de les tres fotografies del COAC. Gràcies a aquest podríem conèixer millor a quina finalitat es van destinar les diferents plantes i habitacions de l'edifici com els dormitoris, les aules, la cuina, el menjador, etc. A més a més es disposa de les postals que va fer el fotògraf francès Lucien Roisin Besnard (Paris, 1884 - Barcelona, 1943) i que es conserven a l'Arxiu Nacional i a l'Arxiu Històric Fotogràfic de l'Institut d'Estudis Fotogràfics de Catalunya.¹⁵

Cal tenir present que l'interior de l'edifici dels anys vint no és el mateix que el dels anys trenta o quaranta. La primera capella era un edifici amb l'interior molt senzill i auster. Aquesta va anar evolucionant al llarg del temps. Gràcies a les fotografies podem saber moltes coses sobre la decoració del seu interior. La capella dels anys cinquanta no té res a veure amb la dels anys 20.

Malauradament hi ha moltes coses que no podem conèixer ja que s'ha perdut la memòria oral o les imatges no tenen la suficient nitidesa com per determinar-ne els detalls. Seria molt interessant conèixer com estaven decorats els vitralls de l'interior de l'església o les

¹⁴ COAC. Núm. Expedient 1676.

¹⁵ Moltes d'aquestes fotografies es poden consultar a l'organització sense ànim de lucre Tarragona Antiga o a l'arxiu de Rafael Vidal Ragazzon.

pintures dels laterals i de l'entrada. Caldria dur a terme un treball més exhaustiu amb l'ajuda de La Salle de Tarragona, amb qui ja s'ha intentat contactar sense rebre contestació.¹⁶ Avui en dia al costat de la porta principal es conserva una placa commemorativa on es pot llegir «En aquesta casa hi va haver una escola de la Salle entre 1923-1971».

BIBLIOGRAFIA

DALMAU, Marc (2024a). «L'antiga capella de la Salle, posterior biblioteca de la Facultat de Lletres». Diari de Tarragona, 6 de febrer de 2024.

DALMAU, Marc (2024b). «Centenari de l'antic edifici de la Facultat de Lletres». Diari de Tarragona, 18 de febrer de 2024.

DE ORTUETA, Elena (2019). *De l'erudit al turista. Inici de la projecció del patrimoni artístic i cultural de Tarragona (1834-1933)*. Tarragona: Publicacions URV i Centre d'Estudis Històrics i Socials «Guillem Oliver» del Camp de Tarragona.

GONZÀLEZ, Antoni (2005). *La Universitat Rovira i Virgili. Una aproximació als deu primers anys de la universitat pública del sud de Catalunya*. Tarragona: Publicacions URV.

MIRALLES, Roger; PUJOL, Antoni; PUJOL, Agustín; PIQUÉ, Jordi (2017). *Josep M. Pujol de Barberà a Tarragona (1897-1949): l'arquitecte i l'espai*. Tarragona: Silva Editorial.

OLIVÉ, Enric; PRATS, Josep Maria (2006). *Història dels estudis universitaris a Tarragona: un trajecte de vuit-cents anys*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

¹⁶ Correus electrònics enviats els dies 21 i 29 de gener de 2024.

La història local a Catalunya

The local history in Catalonia

Carlos MORUNO

Institut d'Estudis Penedesencs – Universitat Rovira i Virgili
Orcid ID: 0000-0001-5313-9805

Resum

L'article repassa les principals característiques del gir postmodern en la promoció de la història local i, seguidament, ressegueix la trajectòria de la història local a Catalunya. Després d'establir aquest marc, s'analitza l'estat actual de la història local, identificant-ne les possibles mancances i reptes de futur. Finalment, es plantegen propostes metodològiques i es destaca el seu potencial en la transferència de coneixement, plantejant possibles debats sobre l'ús de nous formats i mitjans de difusió digitals per tal de connectar amb la societat actual.

Paraules clau: història local, historiografia, Catalunya.

Abstract

The article reviews the main characteristics of the postmodern turn in the promotion of local history and then traces the local history trajectory in Catalonia. After establishing this framework, it analyzes the current state of local history, identifying its potential shortcomings and future challenges. Finally, it presents methodological proposals and highlights their potential for knowledge transfer, raising possible debates on the use of new digital formats and means of dissemination to better connect with contemporary society.

Keywords: local history, historiography, Catalonia.

INTRODUCCIÓ

La irrupció del gir postmodern a partir dels anys setanta del segle XX va originar un punt d'inflexió per la història local com a perspectiva de treball acadèmica. El terme gir postmodern fa referència a tot un seguit de noves disciplines i renovacions historiogràfiques com el gir cultural, el gir lingüístic, el gir local... que tractaren de donar resposta a noves inquietuds, tant temàtiques com metodològiques (Cabrerà 2006; Casanova 2015; Julià 2010; Serna i Pons 2005). L'interès per la història de les classes populars va comportar que la dimensió local deixés de ser una escala d'observació i es reivindicés com a categoria dedicada a l'estudi de les primeres conscienciacions col·lectives. El punt de partida era, però, complex. La història local no gaudia del reconeixement de l'acadèmia i habitualment era l'espai d'uns erudits locals que publicaven estudis amb poc rigor històric i mancances metodològiques. A més a més, des de l'acadèmia sempre s'havia incidit en les dificultats de la història local per contribuir a

la construcció del discurs històric com a conseqüència de l'estudi de fets o persones concretes en una escala extremadament reduïda. Així es com s'hi referia l'antropòleg Clifford Geertz a la història local anterior al gir postmodern:

“Decretar que Jonesville es Estados Unidos en pequeño (o que Estados Unidos es Jonesville en grande) es una falacia tan evidente que aquí lo único que necesita explicación es cómo la gente ha logrado creer semejante cosa y ha esperado que otros la creyeran. La idea de que uno puede hallar la esencia de sociedades nacionales, de civilizaciones, de grandes religiones en las llamadas pequeñas ciudades y aldeas es vida de pequeñas ciudades o aldeas. Si la importancia de los estudios localizados y microscópicos dependiera realmente de semejante premisa – de que captan el mundo grande en pequeño-, dichos estudios carecerían de toda relevancia”. (Geertz 2003: 33).

En canvi, el gir postmodern va propiciar l'aparició d'un escenari idoni perquè la història local es reivindicés com una eina que permetia identificar aquells matisos que els estudis regionals o nacionals havien pogut obviar o havien tendit a generalitzar, deixant de ser una simple reducció de l'escala d'observació per adquirir unes característiques i una capacitat explicativa pròpies (Carasa 2007 i Aguirreazkuenaga 2013).

Aquesta nova història local va tenir diverses interpretacions segons el país. Un dels casos més paradigmàtics fou Itàlia, amb la irrupció d'historiadors com Giovanni Levi o Carlo Ginzburg que s'agruparen entorn a la revista *Quaderni Storici* i constituïren el que avui dia coneixem com a microhistòria (Serna i Pons 2002; Agirreazkuenaga 1993). Les ciutat-estat foren un model d'organització política i econòmica amb un gran protagonisme a Itàlia i per tant no és d'estranyar que molts d'aquests historiadors fossin especialistes en períodes d'esplendor d'aquestes ciutats (Boucheron 2010: 436-442). D'altra banda aquest fenomen resulta evident; les característiques històriques de cada regió determinen els interessos dels seus historiadors i, en conseqüència, els corrents historiogràfics sempre acaben sent influenciats per aquest context. Per tant hi ha diferències, però també similituds entre els diversos corrents historiogràfics que van aparèixer a l'Europa d'aquell període, que sovint compartien moltes de les seves inquietuds. En últim terme, es pretenia construir la història de les classes populars *per* les classes populars, fet que va propiciar un interès per l'estil que es va materialitzar en la microhistòria italiana però també a la *nouvelle histoire* francesa en treballs com els de Jacques Le Goff o Emmanuel Le Roy Ladurie (Croix i Guyvarch 1990). Aquesta preocupació per fer arribar la seva història a les classes populars va comportar l'aparició de noves fórmules a l'hora de presentar els resultats de la recerca, on el *com* va arribar a ser pràcticament tant important com el *què*, una qüestió sobre la que reflexionem més endavant.

LA TRADICIÓ LOCAL A CATALUNYA. UN BREU BAGATGE

A Espanya l'interès per la història local es va materialitzar a partir de la dècada dels vuitanta. Més enllà de la influència del panorama europeu i del gir postmodern, la història local es va promocionar en un context en què hi havia la necessitat de justificar el nou model territorial de les autonomies i reforçar el sentiment de pertinença a aquestes regions històriques (Dalla i Fernández 2001: 214).

El progressiu interès acadèmic en la història local va tenir com a resultat la publicació de recerques de qualitat creixent: estudis amb uns objectius predeterminats i una metodologia més pròpiament científica amb formulació d'hipòtesis, trencant així amb el localisme que havia caracteritzat bona part de les publicacions prèvies. Tal i com va assenyalar Josep Fontana, fins la renovació dels vuitanta els estudis locals eren bàsicament descriptius, poc més que reculls d'anècdotes. A Catalunya s'havia seguit el model centralista francès, on s'estudiaven les grans ciutats, en aquest cas Barcelona, i es deixava de banda la resta del territori (Fontana, Ucelay i Fradera 1985: 7-11). Amb la renovació dels vuitanta es posaren en dubte totes aquestes pràctiques i sorgí un moviment centrat en revitalitzar la història local i plantejar noves metodologies de treball (Fontana 2002: 1.579). Així doncs, l'any 1986 va aparèixer la revista *Plecs d'història local*, que en paraules de l'historiador Antoni Gavalda, "ha estat una revista clau en la que ha primat la discussió metodològica, el debat argumental de línies de treball, l'aportació innovadora des de comarques, i, sobretot, la difusió d'alt nivell" (Gavalda 1998: 19).

A principis dels anys noranta es començaren a celebrar els primers congressos d'història local a Catalunya organitzats per la revista *L'Avenç* i començaren a proliferar els centres d'estudis locals (Anguera 1993 i 1999). Els congressos internacionals d'història local, celebrats entre 1991 i 2001 i de caràcter bianual, esdevingueren un espai central en què debatre, reivindicar i teixir els eixos de treball de la història local. El perfil internacional del congrés va suposar la participació d'historiadors d'arreu, amb figures com Pedro Rújula i Joseba Aguirreazkuenaga, membres del Consell de redacció de *Plecs* durant la seva primera etapa, i que contribuïren decididament a articular espais de debat als seus respectius territoris, en aquest cas, Aragó i País Basc.

L'impuls de la història local també va comportar la fundació d'institucions que acompanyaren el moviment. L'any 1992 es va constituir la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (CCEPC) amb uns objectius ben definits: establir un marc de relació dels centres d'estudis, optimitzar els recursos, intercanviar experiències i projectar les seves activitats i inquietuds de forma agregada sobre el territori (Gavalda 1998: 5-6). L'any 2014 ja hi havia adherits 126 centres d'estudis de Catalunya, les Illes, el País Valencià, la Franja i l'Alguer (Santesmases 2014: 329-347) mentre que al 2024 ja s'havien superat els 150 centres. Finalment l'any 2003 es va crear l'Institut Ramon Muntaner, la fundació privada dels centres d'estudis de parla catalana i un dels màxims dinamitzadors i promotors de les seves activitats (Arnabat, Gavalda i Pons: 105-118). De les activitats dels darrers anys cal destacar la celebració de les jornades d'historiografia local dels territoris de parla catalana, de caràcter bianual i organitzades per la CCEPC, l'IRMU i l'Institut d'Estudis Ilerdencs. Des del 2017 se n'han organitzat quatre edicions

dedicades a temàtiques diverses com la II República (2017), els orígens de l'època contemporània (2019), revoltes i repressions (segles XVI i XVII) (2021) i el Sexenni Democràtic i els límits de l'estat liberal (1860-1880) (2023).

LA HISTÒRIA LOCAL I LA CONTRIBUCIÓ AL DISCURS HISTÒRIC

L'interès de l'acadèmia per la història local ha donat lloc a nombroses publicacions. No obstant això, com es poden valorar els resultats d'aquestes recerques? Aquest ha estat, tradicionalment, un dels principals reptes de la recerca local: determinar com avaluar-ne els resultats i integrar-los en la construcció del discurs històric.

En aquest sentit, l'aplicació d'una metodologia comparativa sembla resoldre aquesta problemàtica. La comparació entre diferents investigacions permet contextualitzar les aportacions dels estudis locals i traslladar-les a un marc historiogràfic i espacial més ampli. Aquesta aproximació comparativa no només afavoreix una millor comprensió dels fenòmens locals, sinó que també facilita la seva integració en el conjunt del discurs històric. Tal i com assenyala Joseba Agirreazkuenaga:

“La fórmula para ensayar la superación del peligro localista no es otra que la de situar nuestras investigaciones en parámetros comprensibles para otros historiadores locales que parten de diferentes experiencias vitales. Por ello no se trata únicamente de operacionalizar en una muestra controlable el funcionamiento de diferentes hechos universales. Nosotros aspiramos a descubrir, mediante este diálogo comparado, nuevas realidades sociales que emergen desde el interior de las distintas unidades en la que la autorrepresentación de los grupos al mismo tiempo que su acción forman parte de nuestros objetos de investigación.” (Agirreazkuenaga i Urquijo 1993: 10).

Aquesta és la línia que ressegueixen Ramon Arnabat, Antoni Gavalda i Josep Maria Pons (2012: 17): “la història local que ens interessa és aquella que es fa amb la voluntat d'integrar-la i comparar-la amb la que es fa en altres territoris del país i amb la de marcs territorials més amplis”. En aquest mateix sentit, Josep Fontana (2012: 77) destacava que treballar en escala local suposa, conscientment o no, un exercici d'història comparada. Per aquest motiu, un dels objectius fonamentals ha de ser situar la recerca en un marc més ampli que permeti establir connexions amb altres casos similars.

Tot i la identificació d'aquest marc metodològic per historiadors de referència, les publicacions dedicades a la comparació de resultats en recerca local no són freqüents. Quan s'ha plantejat aquesta comparació sovint se li ha donat un ús limitat, enumerant estudis de cas coincidents, sense aprofundir en la causalitat històrica d'aquests fenòmens.

REPTES DE FUTUR. EL QUÈ I EL COM

Després de traçar breument el recorregut de la història local a Catalunya, convé plantejar els possibles reptes de futur, que en molts casos poden ser compartits amb la pròpia disciplina històrica.

Primerament, sembla imprescindible definir un marc metodològic comú a l'hora de fer recerca local, que sigui el més transversal possible i que pugui ser aplicat independentment de les temàtiques d'interès amb una clara vocació interdisciplinària. Tanmateix, l'objectiu últim hauria de ser una major presència dels resultats de la investigació local en els estudis de caràcter més general, un plantejament que ja defensava Josep Fontana i que procurava posar en pràctica en les seves recerques i publicacions (Arnabat 2020).

La importància creixent de la transferència de coneixement afavoreix la recerca i publicacions locals, de per si més properes al gran públic. La capacitat de poder explicar grans processos històrics mitjançant una escala reduïda fàcilment identificable pel ciutadà gràcies als paral·lelismes amb l'espai que habita i percep com a quotidià representen una potencialitat encara per explotar (Tribó 2005; Arnabat 2021). En aquest sentit, alguns estudis han identificat una correlació entre els períodes de major interès del gran públic per la història i la popularització de la lectura de biografies (Ferrarotti 1998).

Cal assenyalar que la història més recent ha estat en part determinada per l'arrelament del procés de globalització, que comporta una homogeneïtzació de la que cada vegada som més conscients, amb l'articulació incipient de veus que assenyalen les mancances i esgotament d'un model que pot veure accelerada la seva decadència degut al progressiu increment de les tensions geopolítiques. El nostre present és, per tant, un context en què s'estan assentant les bases per la reivindicació i el retorn a l'espai proper, que hauria de generar un renovat interès per la història local.

En termes generals, la disciplina històrica ha de reflexionar sobre com vol adreçar-se a les noves generacions i al públic no especialitzat. Convindria articular nous espais de debat on plantejar, potser, l'ús d'un estil i llenguatge més proper i entenedor així com l'exploració de noves tècniques de comunicació, en un exercici semblant al que es va dur a terme durant els anys vuitanta. Aquest és un debat del que no es pot defugir. Sense difusió som invisibles, sense visibilitat no es produeix el retorn a la societat del coneixement que estem generant i, potser el més important, es dona peu a justificar la intranscendència de la història i de les humanitats en general, que durant els darrers anys s'estan veient arraconades per les disciplines de caràcter tècnic, sovint considerades més *productives*. Com ja hem explicat, una de les principals característiques de la història local derivada del gir posmodern va ser la preocupació per l'estil, la voluntat d'utilitzar un estil més narratiu amb l'objectiu d'arribar a un públic més ampli. Aquest recurs sovint ha estat criticat, ja que podria comportar una simplificació del relat històric. De fet, aquest va ser un dels debats més importants arrel de la publicació de *Il formaggio e i vermi* de Carlo Ginzburg que, d'altra banda, ha passat a la història per ser un dels llibres més populars escrits mai per un historiador (Burke 1993: 287-306; White 1992).

La irrupció de les humanitats digitals i l'auge dels mitjans digitals han modificat de manera significativa la manera en què es genera, es difon i es consumeix el coneixement. Aquest canvi de paradigma hauria de fomentar una reflexió profunda sobre els nous canals de transmissió del coneixement, especialment en un context en que els formats tradicionals i mitjans escrits conviuen amb un món digital d'importància creixent. L'ús de mitjans digitals pot esdevenir una eina de vital importància per arribar al gran públic, sempre i quan no origini una manca de rigor, força habitual en els continguts difosos per aquests canals. Aquesta manca de rigor es deu, en bona part, a la poca participació dels propis historiadors en aquests formats digitals que sovint són menystinguts, i on es configuren discursos fal·laços i ideològicament perillosos que haurien de ser confrontats, potser, amb més efusió des de l'acadèmia.

El paper de la història i dels historiadors en el segle XXI és, en gran part degut als factors que enumeràvem, una qüestió d'interès. Precisament, el XV Congrés de l'Associació Espanyola d'Història Contemporània, celebrat a Còrdova l'any 2021, tenia com a objectiu abordar els reptes de la història en el món actual. Durant una de les conferències plenàries dedicades a aquesta qüestió, diverses veus van assenyalar la desconexió entre la classe política i els historiadors, sense aprofundir en la configuració i la rellevància creixent dels nous escenaris digitals, que tenen un impacte notable entre les noves generacions.

A més, aquests canvis suposen un repte ineludible: ignorar-los comportaria quedar desconnectats d'un món en constant transformació, on la immediatesa i l'accessibilitat cada cop tenen més pes en la difusió del coneixement. Per aquest motiu, és essencial que les humanitats i la disciplina històrica afrontin aquesta realitat amb esperit crític, però també amb una actitud oberta, aprofitant els recursos digitals per incidir en la transferència de coneixement.

A MODE DE CONCLUSIÓ

El present article ha permès repassar quina és la trajectòria de la història local a Catalunya amb un breu resum dels principals eixos de treball, metodologies i aportacions plantejades durant els darrers quaranta anys, incidint en els anys vuitanta i noranta, que fou quan aquest interès per la història local fou més important.

Cal assenyalar que el gir postmodern i el gir local no tingueren un impacte important a Catalunya, tot i que aquest interès per la història local es va emmarcar en un context internacional que apuntava en la mateixa direcció i de la que els investigadors catalans eren conscients. El fet de tractar el gir postmodern obeeix a l'objectiu de situar un període de cruïlla social i historiogràfic que pot presentar certs paral·lelismes amb el nostre present i del que se'n poden extreure reflexions d'interès. Els debats plantejats llavors entorn qüestions metodològiques i de transferència del coneixement podrien ajudar-nos a resoldre reptes actuals. La diferència més evident, potser, entre la disjuntiva dels anys vuitanta i el nostre present és l'impacte del món digital, una qüestió sobre la que també em volgut reflexionar incidint en la seva especial rellevància.

Per últim, incorporem la definició d'història local d'Ignasi Terrades, que reuneix i sintetitza les característiques que hem anat situant al llarg d'aquest article:

“Está escrita por estudiosos que tienen muy en cuenta la historia general, que están preocupados por problemas teóricos, que utilizan metodologías interdisciplinarias y que buscan un ámbito concreto o local para comprender y profundizar cuestiones más generales.” (Terrades 2001: 179).

BIBLIOGRAFIA

AGIRREAZKUENAGA, Joseba (1993). *Storia locale e microhistoria: due visioni in confronto*. Bilbao: Universidad del País Vasco.

AGIRREAZKUENAGA, Joseba (2013). «El “gir biogràfic i local” per a l’anàlisi de la resiliència de comunitats locals». *Plecs d’història local*, 150, 5-7.

AGIRREAZKUENAGA, Joseba; URQUIJO, Mikel (1993). «Introducción». En DDAA. *Storia locale e microhistoria: due visioni in confronto* (9-13). Bilbao: Universitat del País Basc.

ANGUERA, Pere (1993). «L’eclosió de la història local i la seva integració en la història general de Catalunya». En *I Congrés Internacional d’història local de Catalunya* (9-20). Barcelona: L’Avenç.

ANGUERA, Pere (1999). «La història local. Una síntesi catalana». *Studia Zamorensia*, 5, 245-257.

ARNABAT, Ramon (2020). «Josep Fontana i la història local». En *Els orígens de l’època contemporània. Balanç historiogràfic dels estudis locals* (299-328). Carrotja: Afers.

ARNABAT, Ramon (2021). «Josep Fontana: història des de baix». En *El futur comença ara mateix: L’ensenyament de les Ciències Socials per interpretar el Món i actuar socialment*. Bellaterra: UAB.

ARNABAT, Ramon; GAVALDÀ, Antoni; PONS, Josep Maria (2012). «La història local en revisió: noves mirades». En *Història local, recorreguts pel liberalisme i el carlisme. Homenatge al doctor Pere Anguera* (105-118). Catarroja: Afers; Grup ISOCAC, vol. 1.

ARNABAT, Ramon; SANTESMASES, Josep (2013). «La història local i Plecs: 150 números». *Plecs d’història local*, 150.

BOUCHERON, Patrick (2010). «Histoire Urbaine». A DELACROIX, Christian, et ali. *Historiographies* (436-442). París: Gallimard, vol. 1.

BURKE, Peter (1993). «Historia de los acontecimientos y renacimiento de la narración». A: *Formas de hacer historia*. Madrid: Alianza.

CABRERA, Miguel Ángel (ed.) (2006). «Más allá de la historia». *Ayer*, 62.

CARASA, Pedro (2007). «El giro local». *Alcores*, 3, 13-35.

CASANOVA, Julián (2015). *La historia social y los historiadores*. Barcelona: Crítica. Reedició de l’original de 1991.

CROIX, Alain; GUYVARCH, Didier (dirs.) (1990). *Guide de l’Histoire Locale*. París: Suil.

DALLA, Gabriela; FERNÁNDEZ, Sandra (2001). «Límites difusos en la historia y el espacio». En *Lugares para la historia* (209-245). Rosario: Universidad Estatal de Rosario.

FERRAROTTI, Franco (1998). *Leer, leerse. La agonía del libro en el cambio de milenio*. Barcelona: Península.

- FONTANA, Josep (2002). «Reflexions sobre la vigència de la història local». *Plecs d'història local*, 100, 1.579.
- FONTANA, Josep (2012). «Història local: cultura, política i identitat». En ARNABAT, Ramon i GAVALDÀ, Antoni (eds.). *Història local. Recorreguts pel liberalisme i el carlisme* (73-77). Catarroja: Afers.
- FONTANA, Josep (2013). *La historia de los hombres: el siglo XX*. Barcelona: Planeta, reed.
- FONTANA, Josep; UCELAY, Enric; FRADERA, Josep Ma. (1985). *Reflexions metodològiques sobre la història local*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 7-11.
- GAVALDÀ, Antoni (1998). *Llibre blanc dels centres i instituts d'estudis de Catalunya*. Barcelona: CCEPC.
- GEERTZ, Clifford (2003). *La interpretación de las culturas*. 12a ed. Barcelona: Gedisa.
- JULIÀ, Santos (2010). *Historia social, sociología histórica*. Madrid: Siglo XXI. Reedició de l'original de 1989.
- SANTESMASES, Josep (2014). «Els centres d'estudis i recerca locals a Catalunya». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 25, 329-347.
- SERNA, Justo; PONS, Anacleto (2002). «En su lugar. Una reflexión sobre la historia local y el microanálisis». *Prohistoria*, 6, 107-126.
- SERNA, Justo; PONS, Anacleto (2005). *La historia cultural. Autores, obras, lugares*. Madrid: Akal.
- TERRADES, Ignasi (2001). «La historia de las estructuras y la historia de la vida. Reflexiones sobre las formas de relacionar la historia local y la historia general». En FERNÁNDEZ, Sandra; DALLA, Gabriela (coords.). *Lugares para la historia. Espacio, historia regional e historia local en los estudios contemporáneos* (179-208). Rosario: Universidad Nacional de Rosario.
- TRIBÓ, Gemma (2005). *Enseñar a pensar históricamente. Los archivos y las fuentes documentales en la enseñanza de la historia*. Barcelona: Horsori.
- WHITE, Hayden (1992). *El contenido de la forma. Narrativa, discurso y representación histórica*. Barcelona: Paidós.

Toponímia històrica del terme i vila de la Sénia: anàlisi del fons notarial de la família Roca (segle XVI)

Historic toponymy of La Sénia: analysis of the Roca family notarial records (16th century)

Joan ROVIRA I MIRÓ

Generalitat de Catalunya – Departament d'Educació

Orcid ID: 0009-0008-8888-3448

Resum:

Els registres notariaus de les poblacions dels antics territoris de la Corona d'Aragó són eines de primer ordre per a estudiar l'evolució, l'aparició i la pèrdua de topònims. L'escrit se centra en un cas particular: el de la Sénia durant el notariat de Joan i de Pau Roca, pare i fill. De la consulta de les fonts primàries se n'ha extret una llista de topònims, que han estat analitzats d'acord amb els criteris de la Societat d'Onomàstica.

Paraules clau: toponímia, amillaments, fons notariaus, arxius, la Sénia.

Abstract:

Notarial records from the populations of the former territories of the Crown of Aragon are essential tools for studying the evolution, appearance, and disappearance of place names. This text focuses on a particular case: that of La Sénia during the notariates of Joan and Pau Roca, father and son. From the consultation of primary sources, a list of place names has been extracted, which have been analysed according to the criteria of the Societat d'Onomàstica.

Keywords: toponymy, land registers, notarial records, archives, La Sénia.

ELS FONS NOTARIALS COM A EINA DE RECERCA EN ONOMÀSTICA

L'ofici de notari com el coneixem avui és fruit del renaixement legal que es va produir a l'Europa occidental a partir del segle XII. A Catalunya i a la resta de regnes de la Corona d'Aragó, el notariat va anar adquirint importància durant tota l'edat mitjana i arriba al seu punt màxim durant la moderna. Durant aquesta època, que és la que pretén tractar l'estudi, les tasques del notari tenen incidència en tots els estrats de la societat: des del ciutadà honrat que cobrava un deute fins al pagès a qui se li arrendava el forn del poble.

Malgrat els canvis polítics i les guerres de finals de l'edat moderna, els notaris van conservar el seu rol en la societat i les maneres tradicionals de fer, a diferència de tants altres elements de l'administració que van haver-se d'adaptar a la nova realitat uniformitzadora. D'aquesta manera, malgrat les lleis absolutistes que pretenien arraconar el dret català, les maneres de fer particulars dels notaris van sobreviure fins al segle XIX. Els notaris van mantenir el caliu de la tradició jurídica catalana. Constituïen un grup format per un nombre de components de entre tres i quatre-centes persones, sense

formació universitària, però amb una cultura molt sòlida, i sobretot molt arrelats al país, perquè aprenien el seu ofici mitjançant una llarga pràctica al costat dels mestres, i atenent un públic format per un ampli ventall de tots els estaments de la societat catalana. La continuïtat inevitable de les seves funcions el 1714, va significar també la pervivència del dret català. (Garcia 2010: 9).

Els arxius dels notaris constitueixen una font de primer ordre que ens permet conèixer com era la vida quotidiana en el passat. A Catalunya -com al País Valencià i a les Balears-, el notariat era un dels pilars de la societat moderna, en què tot el que era important s'havia de deixar per escrit i, en una època en què la justícia era molt diferent que en l'actualitat, els notaris, com a fedataris públics, també tenien un paper molt important i actiu en la resolució dels conflictes entre veïns.

Els notaris eren gent instruïda i amb un bon domini de la llengua escrita, però també prenen part activa en el dia a dia de la vida dels pobles i ciutats. No només s'estaven a l'escripció, sinó que es desplaçaven fins al lloc on se'n necessités la presència i, fins i tot, recorrien el terme per tal de delimitar les finques amb l'ajuda de vilatans d'edat avançada que poguessin, amb la seva memòria, resoldre els conflictes.

D'aquesta manera, el notari sempre deixava constància de la persona que ha sol·licitat l'acta notarial, ja fos l'interessat en una venda, en un testament, en una àpoca o en la pacificació d'un conflicte. Per tant, l'antroponímia va lligada intrínsecament a l'acte notarial perquè són les persones físiques les que se'n serveixen. D'un protocol notarial se n'extreuen els noms, els cognoms -i, fins i tot, els renoms- de la gent de l'època, i és una font de gran vàlua per veure quins eren els noms més habituals durant la història o com n'ha anat evolucionant l'escriptura -i, per tant, la pronúncia.

A més a més, també contenen una gran quantitat de referències espacials, que exemplifiquen la relació de les persones amb el seu territori durant un moment concret de la història. En l'àmbit de l'onomàstica, per tant, també són d'interès per la vessant toponímica. Una venda o un testament són actes notariaus que contenen transmissions de béns i, per tant, deixen reflectits els noms dels pobles, de les partides i dels indrets, amb la màxima precisió, perquè no hi hagi dubtes dels límits de les propietats. Com en l'antroponímia, s'hi pot veure l'evolució dels noms de lloc i arribar, de vegades, a la forma primigènia, de manera que un topònim aparentment opac esdevé transparent semànticament.

EL FONS NOTARIAL DE LA SÈNIA DIPOSITAT A L'ARXIU HISTÒRIC DE TARRAGONA

La Sénia és una vila situada a l'extrem meridional de Catalunya, a tocar del riu del mateix nom, que és la frontera entre el Principat i el País Valencià. Pel que fa a l'estat de conservació dels seus documents històrics, no és una vila que hagi estat afortunada en cap aspecte. Els arxius parroquials van ser cremats durant la revolució, el juliol de 1936, i els municipals no van tindre més sort. Per sort, els documents notariaus, feia dècades que s'havien anat movent i se'n va poder garantir la supervivència. D'aquesta manera, els materials més antics estan conservats a l'Arxiu Històric de Tarragona des dels anys

cinquanta. Aquests protocols daten d'entre 1554 el més antic fins a 1830 el més modern. Els llibres notariais posteriors han acabat a Tortosa després de dècades de moviment, i avui formen part de l'Arxiu Comarcal del Baix Ebre, malgrat que el nom no representi la capitalitat de Tortosa i la custòdia de documents externs al límit de la comarca que encapçala.

L'Arxiu Històric de Tarragona custodia trenta-dos volums, corresponents a trenta-un protocols i un esberrany. La cronologia del fons es pot dividir en tres etapes, que es defineixen pels salts temporals entre elles.

La primera de totes, la més antiga i la que s'ha analitzat, és la corresponent a Joan i a Pau Roca, pare i fill, natural el primer de Rossell i amb dos protocols conservats (1554 i 1582). Com a curiositat històrica, el protocol de 1582 incorpora el canvi de calendari entre el julià i el gregorià, i s'hi pot comprovar com el dijous quatre d'octubre d'aquell any té a continuació el divendres 15 d'octubre. La segona correspon a l'únic protocol de Joan Baptista Peceguer, datat de 1868.

La tercera sèrie és la més moderna i la més nombrosa, i té com a notaris gairebé exclusius els Vidal, una de les famílies històriques de la vila i més importants durant els darrers segles. Dels notaris Vidal en tenim els protocols de Crisant (1709-1769), de Salvador (1771-1825) i de Ramon (1825-1830), a banda d'un sol protocol escrit per Pau Fonollosa entre 1716 i 1725.

DESCRIPCIÓ DELS DOCUMENTS I METODOLOGIA

Per a l'elaboració d'aquest estudi s'han pres de referència els dos protocols notariais més antics: els corresponents a Joan Roca, de 1554, i a Pau Roca, de 1582.

El primer volum consta d'uns 120 folis sense numerar, redactats per ordre cronològic, amb la primera referència del dia de Reis de 1554 i amb la darrera del 29 de desembre del mateix any. El fet que el protocol tingui com a títol *Protochol dotzé* indica que no era nou en l'ofici. Malauradament, els onze precedents no s'han conservat. L'escriptura és encara medievalitzant, d'estil cancelleresc. El volum està escrit íntegrament en català a excepció dels encapçalaments de cada acta i de la portada, que estan redactats en llatí.

Pel que fa al segon volum, de vint-i-vuit anys després, l'estructura és similar. En aquest cas els fulls estan numerats i arriben fins al 150. A diferència del precedent, que tan sols estava relligat, el protocol de 1582 conserva la coberta de pell, que té escrits textos de tipus notarial a la part interna. L'escriptura ja és d'estil humanístic. El català hi és molt més present, tant als encapçalaments com a la portada. En aquesta ocasió, el protocol compta amb un índex alfabètic per cognoms dels sol·licitants.

A l'hora de fer el buidatge dels continguts onomàstics dels protocols -s'han recopilat tant antropònims com topònims- i per no haver de fer-ho en consulta directa, s'ha digitalitzat amb un dispositiu mòbil els dos protocols més antics per tal de poder-hi treballar sense necessitat de ser a l'arxiu. Una vegada digitalitzats s'ha establert una base de dades a través d'Excel, amb els camps següents: document -un per al de 1554 i dos per al de 1582-, pàgina -de la digitalització-, data -de l'acta notarial-, tipus d'acta -debitori, venda, testament, capítols, etc.-, descripció -venedor, comprador, deutor, cobrador, marit,

muller-, nom -de la persona o del topònim-, cognom -de la persona-, context -fill de, esposa de, major, menor, etc.-, origen -lloc de naixement, si hi és-, domicili -en el moment de l'acta- i ofici -o càrrec al Consell de la Vila.

A partir de taules dinàmiques el contingut s'ha pogut ordenar com ha convingut amb l'objectiu de poder trobar la informació fàcilment.

BIBLIOGRAFIA

ALMUNI, M. Victòria; BALLESTER, Marutxi (coords.) (2007). *La Sénia: Història i territori*. Benicarló: Onada Edicions.

ALMUNI, M. Victòria; BALLESTER, Marutxi; ANDREU, Manolo (2009). *La Sénia: societat i economia*. Benicarló: Onada Edicions.

CARRERAS CANDI, Francesc (1906). «Desenrotllament de la institució notarial a Catalunya en lo segle XIII». *Miscel·lània Històrica Catalana*, 2, 751-789.

GARCIA EDO, Vicent (2000). «Fonts documentals dels Costums de Tortosa i la influència de la notarialística italiana del dret comú a la rúbrica 'De notaris'». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 76-1, 37-56.

MIRAVALL I DOLÇ, Ramon (1987). *Enric Bayerri i el Museu-Arxiu de Tortosa*. Tarragona: Diputació de Tarragona.

PAGAROLAS I SABATÉ, Laureà (coord.) (2005). *Els fons de protocols de Catalunya. Estat actual i proposta de sistematització*. Barcelona: Associació d'Arxivers de Catalunya.

PIÑOL, Daniel (2018). «La història del notariat, una recerca encara vigent». *Svmm*, 12, 1-5.

ROCA, Pau (1582). *Protocol*. Conservat a l'Arxiu Històric de Tarragona.

ROCHA, Joan (1554). *Prothocol Dotzé*. Conservat a l'Arxiu Històric de Tarragona.

SANTAMARÍA, Victorino (1917). *Estudios notariales. Contribución a la historia del notariado en Cataluña*. Barcelona: Impremta de la Renaixença.

TRULLÉN LLATJÓ, José (1947). «Estado actual de los Archivos de Tortosa». *Biblioteconomía. Boletín de la Escuela de Bibliotecarios de Barcelona*, 4, 15.

Dos talls sincrònics en els cognoms de Ponts

Two synchronous cuts in Ponts' surnames

Adrià CASTELLÀ JOU
Universitat de Barcelona
adriacastella@ub.edu

Resum

Els cognoms són elements nominals i hereditaris d'origen remot. Partint de l'interès per conèixer-ne millor l'origen, aquest estudi se centra a explicar la gènesi de cognoms de la vila de Ponts, extrets d'un padró de 1889 i un cens de 1975.

No són mots qualsevol, dels quals s'hagi de cercar l'ètim; el seu origen només pot trobar-se si es va més enllà de la llengua i es tenen en compte diferents factors. És per això que en l'anàlisi s'han considerat nocions lingüístiques, històriques i geogràfiques, a més de les hipòtesis d'altres autors. Així, el treball ha resultat en un compendi sintètic de cognoms amb l'origen, explicació i variants formals.

Finalment, en un apartat conclusiu, s'ofereix una visió de conjunt dels resultats, en què s'evidencia que la majoria és d'origen toponímic i antroponímic, i s'expressa la necessitat d'aproximar-s'hi amb un mètode multidisciplinari, sistemàtic i crític.

Paraules clau: Cognoms, onomàstica, antroponímia, toponímia, Ponts.

Abstract

Surnames are nominal and hereditary elements of remote origin. Starting from the interest in knowing better their origin, this study focuses on explaining the genesis of surnames in the town of Ponts, taken from a population register of 1889 and a census of 1975.

They are not just any words, for which the etymology must be sought; its origin can only be found if different factors, beyond language, are taken into account. This is why linguistic, historical and geographical notions have been considered in the analysis, in addition to the hypotheses of other authors. Thus, the work has resulted in a synthetic compendium of surnames with the origin, explanation and formal variants.

Finally, in a concluding section, an overview of the results is offered, in which it is evident that the majority is of toponymic and anthroponymic origin, and the need to approach it with a multidisciplinary, systematic, and critical method is expressed.

Keywords: Surnames, onomastics, anthroponymy, toponymy, Ponts.

INTRODUCCIÓ

Els cognoms van néixer amb la funció de caracteritzar i distingir els individus. Són marques simbòliques que, originades en persones concretes, tingueren el fi de definir tant llur identitat com la de la seva descendència -podien indicar-ne diferents característiques, com l'origen geogràfic, la professió, peculiaritats físiques o psicològiques, etc. L'estudi

dels cognoms, en aquest sentit, és una tasca que pretén aproximar-se a les arrels d'un poble i que vetlla per reconstruir-ne els orígens.

La qüestió cabdal que cal plantejar-se és d'on provenen. S'ha de tenir en compte que no són mots corrents, sinó noms propis que s'originen, al seu torn, tant de noms comuns com propis. Molts cognoms parteixen d'apel·latius del català; en canvi, d'altres de noms de lloc o de persona, usats per a indicar, respectivament, procedència i filiació.

És per això que no es pot arribar a entendre la gènesi dels cognoms si són tractats com a mots dels quals cal trobar l'ètim. Són creacions designatives, que no poden ser compreses si no és per mitjà d'una tasca multidisciplinària en què s'apliquin nocions de geografia, història, sociologia i lingüística. La perspectiva múltiple que pot oferir la conjunció d'aquestes ciències és el que permet l'aproximació al seu origen.

El present estudi té com a objectiu bàsic l'anàlisi de cognoms de la vila de Ponts (la Noguera), que han estat extrets del padró d'habitants de 1889 i del cens electoral de 1975. S'ha optat pels documents d'aquestes dates perquè el de 1889 és el primer padró municipal que es realitzà a la població i el de 1975 és l'últim cens electoral consultable. A més, perquè l'interval d'anys és prou significatiu per tal que hi hagi certa diversitat de cognoms. Es van triar aquests cognoms, d'entre tota la resta, pel fet que va suposar-se que el seu estudi podria ser d'interès històric i semàntic, a més de lingüístic. Oferim a continuació alguns exemples dels cognoms estudiats, agrupats tipològicament.

INVENTARI DE COGNOMS

D'ORIGEN TOPONÍMIC

Basseda

Del topònim *Beceda* (Moreu-Rey 1999: 66) —derivat del cat. *beç* m. 'bedoll', més un sufix col·lectiu 'lloc de bedolls'—, usat com a cognom (Moll 1982: 228). El cognom ha de procedir del topònim, que s'hauria originat per a designar un lloc de bedolls. Apareix únicament en el fogatge de 1497 a Er —Alta Cerdanya, actualment Catalunya del Nord. Existeix també el cognom *Basset*, que parteix d'una altra forma toponímica col·lectiva (Moll 1982: 229).

Pujantell

Del topònim menor *Pujantell* —diminutiu del topònim *Pujalt* (Moreu-Rey 1999: 26)— usat com a cognom (Moll 1982: 201). Apareix en els fogatges únicament a Clarà amb la forma *Pujaltell*. Sembla que s'hi produí una dissimilació de líquides, afavorida per l'existència del mot *pujant* m. «muntant».

Tayedà

Del topònim *Telleda* (Moreu-Rey 1999: 66) —derivat del cat. *tell* m. «arbre caducifoli del gènere *Tilia*», més un sufix col·lectiu «lloc de tells»—, usat com a cognom (Moll 1982: 244). El cognom ha de procedir del topònim, que s'hauria originat per a designar un lloc de tells. Apareix en el fogatge de 1497 a Arles, amb la forma *Talleda*, i a Santa

Margarida de Vallors, amb la forma *Tayeda*. Existeixen també els cognoms *Telleda* i *Talleda*.

D'ORIGEN ANTROPONÍMIC

Aldabó

D'un nom personal del tipus **Aldebo(d)* (Förstemann 1900: 164; Morlet 1968/1971: 30), nom personal germànic bitemàtic. Usat com a cognom patronímic (Moll 1982: 92). Existeix també la variant *Aldebó*.

Baraut

D'un nom personal del tipus *Barald/Berald* (Bolòs i Masclans 1994: 164, 172; Förstemann 1900: 265 [*beroald*]; Morlet 1968/1971: 52; Kremer 1972: 81), nom personal germànic bitemàtic. Usat com a cognom patronímic (Moll 1982: 97). Existeixen diferents variants del cognom, com *Baralt*, sense vocalització, *Barau*, amb pèrdua de l'oclusiva, i *Braut*, amb síncope vocàlica.

Bernaus

Del nom personal *Bernal(t)* (Förstemann 1900: 271; Morlet 1968/1971: 54; Kremer 1972: 82), nom personal germànic bitemàtic. Usat com a cognom patronímic (Moll 1982: 99). Apareix en el fogatge de 1497 al terme de Ponts [*Bernaus*] i a Sant Pere Pescador [*Bernau*]. Existeix també el cognom *Bernal*, sense vocalització.

D'ORIGEN EN UN OFICI

Clavé

Del cat. *claver* m. «persona que té al seu càrrec les claus d'un lloc de confiança», usat com a cognom (Moll 1982: 251). El cognom s'ha d'haver originat en persones d'aquest ofici. Existeix la variant *Clavera*, que n'és una feminització. També hi ha el cognom *Claverol*, que no sembla ser-ne diminutiu, sinó que deu procedir del llogarret homònim (Conca de Dalt).

Torné

Del cat. *torner* m. «persona que treballa amb el torn», usat com a cognom (Moll 1982: 260). El cognom s'ha d'haver originat en persones d'aquest ofici. Existeix també el cognom *Torner*, amb conservació de la ròtica etimològica.

D'ORIGEN FORÀ (FRANCÈS O OCCITÀ)

Deleval

Del cognom francès *Deleval* (Morlet 1991: 307) —aglutinació de *de la val* «de la vall». No apareix en els fogatges. Existeix, en català, un cognom de formació anàloga; *Desvall*, forma aglutinada de *d'es vall* (Moll 1982: 173).

Sabartés

Del cognom occità *Sabarthès* (Morlet 1991: 871) —que prové del nom d'un territori de l'antic comtat de Foix—, documentat com a cognom (Moll 1982: 169). Existeix també la variant *Sabarté*.

D'ORIGEN EN UN MALNOM O EXPRESSIÓ

Batalla

Del cat. *batalla* f. «acció bèl·lica en què dos exèrcits enemics es baten l'un contra l'altre», usat com a cognom (Moll 1982: 297). El cognom pot haver-se originat en un malnom, aplicat a una persona de caràcter irascible i bataller o vanitosa, o en el topònim *Batalla* (Moreu-Rey 1999: 105), que s'hauria format per a designar el lloc on ocorregué una antiga batalla.

Bondia

Del cat. *bon dia*, forma aglutinada usada com a cognom (Moll 1982: 262). El cognom s'ha d'haver originat en una expressió d'auguri, que feia referència al dia de naixença de l'infant. Si bé existeixen topònims homònims, no sembla que el cognom en derivi. És més probable que tingui l'origen en una expressió circumstancial, pel fet que existeixen altres cognoms com *Bonjorn*, *Bonmatí* i *Bonora* [*Bona hora*] (Moll 1982: 262).

CONCLUSIONS

D'entrada, esdevé evident que, a més de coneixements lingüístics, són imprescindibles nocions històriques i geogràfiques en l'aproximació a l'origen d'un cognom. Per més que una forma pugui ser explicada amb raonaments filològics, cal partir de textos històrics que la situïn en un lloc i un moment concret. Si un estudi de cognoms no es realitza per mitjà d'aquesta disciplina múltiple, l'anàlisi resulta esbiaixada. Com s'ha dit, no són mots del lèxic comú, sinó que són noms que requereixen d'un tractament diferent.

Una altra qüestió és que diversos dels cognoms estudiats de Ponts provenen d'un topònim, cosa que il·lustra la voluntat que hi havia antigament de vincular-se a propietats o llocs. Els antics, per a diferenciar-se d'altres individus del mateix prenom, adquiriren majoritàriament el cognom del lloc de procedència o de la propietat a què estaven lligats (Moreu-Rey 1991: 56-57). També són destacables els d'arrel germànica, cosa que fa evident la predominança dels antropònims d'aquest tipus encara en la baixa edat mitjana -moment en què aparegué la majoria dels cognoms (Moreu-Rey 1991: 11-28). A més, s'ha pogut observar que hi ha cognoms que es generaren en un únic punt -i que, per tant, no són gaire freqüents-, i d'altres de major difusió que s'originaren en llocs diversos.

BIBLIOGRAFIA

- BOLÒS I MASCLANS, Jordi & MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep (1994). *Repertori d'Antropònims Catalans I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FÖRSTEMANN, Ernst (1900). *Altdeutsches Namenbuch. Personennamen I*. 2^a ed. Bonn: P. Hanstein.
- KREMER, Dieter (1972). *Die Germanischen Personennamen in Katalonien. Namensammlung und Etymologisches*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- MOLL, Francesc de Borja (1982). *Els llinatges catalans*. 2^a ed. Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- MOREU-REY, Enric (1991). *Antroponímia. Història dels nostres prenomes, cognoms i renoms*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- MOREU-REY, Enric (1999). *Els nostres noms de lloc*. 2^a ed. Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- MORLET, Marie-Thérèse (1991). *Dictionnaire Etymologique des Noms de Famille*. París: Perrin.
- MORLET, Marie-Thérèse (1968/1971). *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle* [2 vol.] (1ª Reimpressió). París: Centre national de la recherche scientifique.

Els convents i monestirs masculins de Catalunya a través de les
obres del canonge Gaietà Barraquer i Roviralta
Male convents and monasteries of Catalonia through the works of
canon Gaietà Barraquer i Roviralta

Albert MONTALBÁN ARENAS
Investigador col·laborador IRH-UdG¹
Orcid ID: 0000-0001-5723-9440

Resum

Les obres del canonge Gaietà Barraquer i Roviralta són essencials per conèixer els convents i monestirs masculins que hi havia a Catalunya. Aporten una detallada anàlisi historicoartística dels cenobis, i una extensa relació de les afectacions que patiren durant la Revolució Liberal (Guerra del Francès, Trienni Liberal, exclaustració i desamortització de Mendizábal), estudiant cadascuna de les cases religioses de cada orde o congregació religiosa que hi havia al territori. La metodologia emprada per l'elaboració dels seus treballs comporta visites in situ que descriuen el patrimoni vigent o ja desaparegut, elaborant un ampli conjunt d'entitats documentals gràfiques com plànols, fototípies i gravats. Es complementa amb la recopilació d'informació procedent de fonts orals, la recerca en arxius, en la premsa local i estatal, però sobretot en la bibliografia existent de tota mena, aconseguint relatar el destí que tingueren les comunitats religioses que hi vivien o el destí dels béns artístics.

Paraules clau: cases de religiosos, treball de camp, fonts orals, arxius, bibliografia

Abstract

The works of canon Gaietà Barraquer and Roviralta are essential to know the male convents and monasteries that existed in Catalonia. They provide a detailed historical-artistic analysis of the cenobiums and an extensive list of the effects they suffered during the Liberal Revolution (Peninsula War, Trienio Liberal, exclaustation and confiscation of Mendizábal), studying each of the religious houses of each order or religious congregation that had in the territory. The methodology used in their works involves on-site visits that describe the existing or already disappeared heritage, producing a broad set of graphic documentary entities such as plans, phototypes and engravings. It is complemented by the compilation of information from oral sources, research in archives, in the local and state press, but above all in the existing bibliography of all kinds, managing to relate the fate of the religious communities that lived there or the fate of artistic goods.

Key words: cenobiums, field work, oral sources, archives, bibliography

¹ Institut de Recerca Històrica – Universitat de Girona

GAIETÀ BARRAQUER I ROVIRALTA, CANONGE I HISTORIADOR DE L'ESGLÉSIA

Gaietà Barraquer i Roviralta (Barcelona, 5/XII/1839-21/XII/1922) va néixer en el si d'una família benestant amb orígens ganxons, i que comparteix cognoms amb personatges rellevants en el camp de la medicina i la religió: els seus germans Josep Antoni i lluís, oftalmòleg i neuròleg, respectivament, i el seu nebot, Francesc Vidal i Barraquer, conegut com el *cardenal de la pau* (Muntanyola 1976: 22-25). Es llicencià en dret civil i canònic el 1862, el 1863 cursà el doctorat i, posteriorment, entrà al Seminari Tridentí de Barcelona, ordenant-se prevere el 1869.

Va realitzar els primers oficis religiosos a l'església de Sant Felip Neri, i pocs anys després va ser nomenat ecònom a Sant Jaume (1874) i a Santa Maria del Pi (1902), a la mateixa ciutat (Verges 1992: 218). El 1903 li va ser concedida la canongia com a xantre a la Catedral de la Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona, una posició que el va consolidar en la metròpoli diocesana (Corts i Blay 1992: 79), i que compaginava amb altres càrrecs, com el de professor de patrologia, oratòria i història sagrada al Seminari Conciliar de Barcelona (Bada i Elias 1983: 138-139), la presidència de la Junta de restauració del Monestir de Sant Cugat del Vallès (Boronat Trill 1999: 444), o del *Consejo de Vigilancia contra el Modernismo*. També destaquen els articles que va publicar al diari integrista *El Correo Catalán*, o a la revista *La Ciencia Cristiana*, amb textos com *Fundamento jurídico de la Inquisición* o *En defensa del papa San Marcelino* (Tasis i Torrent 1966: 137-138).

No menys important és el seu cercle d'amistats, de gran rellevància pel perfil social dels seus integrants, tots ells pertanyents a l'alt clergat català (Bonet i Baltà 1984: 446), denominada *Colla dels Minyons*: Ricard Cortés i Cullell, bisbe auxiliar de Barcelona, Josep Torras i Bages, bisbe de Vic; Antoni Estalella i Sivilla, bisbe de Terol, Jaume Almera i Comes, canonge de Barcelona i prestigiós geòleg; Jaume Collell i Bancells, canonge de Vic, periodista i publicista, i Celestí Ribera i Aguilar, canonge de Tarragona i després de Barcelona (Gabernet 1986: 96). Paral·lelament, destacar l'estreta i gran amistat que va mantenir amb Fèlix Sardà i Salvany, il·lustre eclesiàstic integrista català, a qui va recolzar en tot moment en l'elaboració i publicació de la seva obra més rellevant, *El liberalismo es pecado. Cuestiones candientes*, com en la posterior defensa del seu treball (Coll Moscardó 2007: 225-228).

LES OBRES DE GAIETÀ BARRAQUER I ROVIRALTA

FORMAT I OBJECTIUS

L'element principal pel qual ressalta la seva figura són les seves obres principals: *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX* (2 vols, 1906) i *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX* (4 vols, 1915-1918). La seva tasca investigadora va començar el 1880, i durant quasi quaranta anys, destinà la

seva recerca a la confecció d'aquests dos treballs, temàticament diferenciats però intrínsecament complementaris. La primera és una detallada anàlisi historicoartística de les cases de religiosos, i la segona és un estudi de les afectacions que van sofrir els cenobis catalans masculins durant la Revolució Liberal, repartint-la en tres parts corresponents als períodes que van sofrir afectacions: Guerra del Francès (1808-1814), Trienni Liberal (1820-1823), i exclaustració i posterior desamortització de Mendizábal (1835-1837), dedicant un llibre per a cadascun d'aquests períodes (Vives Gatell 1972: 194).

L'objecte d'estudi queda clar i delimitat, els convents i monestirs masculins de Catalunya, una suma total de cenobis que exposa la realitat religiosa que vivia el principat abans de la cronologia exposada: un total de 202 cases de 23 ordes i congregacions religioses diferents. L'ordre en què es reparteixen és històric, és a dir, quan cada institut religiós de vida consagrada es fundà i feu acte de presència en el territori. En aquest cas, els primers són els benedictins, i successivament, fins a arribar als PP. Paüls, agrupant els ordes i congregacions religiosos per capítols, i dedicant a cadascun d'aquests tants articles descriptius com cenobis hi ha en el territori. És, cal cap i a la fi, una monografia destinada a cada orde o congregació, i en el cas de la segona obra, per a cada període històric tractat, aconseguint una monografia de monografies:

“Por lo hasta aquí escrito se comprende que mi trabajo ha de constar de dos partes intrínsecamente distintas: la primera descriptiva, la segunda narrativa; ó sea descripción de cosas, narración de hechos. Por lo mismo se dividirá en dos obras. La primera, ó sea la presente, contiene la descripción de los monasterios y conventos, abarcando el edificio y sus cosas, tales como bibliotecas, archivos, bienes; y asimismo el número de sus religiosos, los servicios que prestaban, el estado de su disciplina, etc. La segunda narrará, Dios mediante, las persecuciones sufridas por las Órdenes religiosas en Cataluña durante el curso de mi siglo XIX.” (Barraquer 1906: I, 10).

La quantitat de convents i monestirs corresponents als ordes i congregacions religioses és la següent: benedictins (17), cartoixans (2), cistercencs (4), premonstratencs (1), trinitaris calçats (11), carmelites calçats (13), franciscans (32), dominics (21), mercedaris (13), servites (6), agustins calçats (16), jerònims (2), mínims (9), teatins (1), caputxins (25), jesuïtes (4), carmelites descalços (13), agustins descalços (2), camils (1), caracciolos (1), trinitaris descalços (2), felipons (2), paüls (3).

Aquests treballs, usats extensament avui dia pels estudiosos dels convents i monestirs masculins catalans, es caracteritzen, entre altres aspectes, pel gran volum documental de gran qualitat historicoartística i dels successos històrics explicitats, però també per ser una obra paradigmàtica de la historiografia clerical espanyola del s. XIX (Grau i López 1979: 78). La seva obra és una resposta tradicionalista i reaccionària als títols oficials i liberals que narren la Revolució Liberal d'una forma tendenciosa i partidista (Puigvert i Solà 1999: 104-105). Amb un marcat discurs en defensa de l'Església i la religió, Gaietà Barraquer narra en les seves pàgines les atrocitats que van cometre el liberalisme i les

societats secretes com a agents causants de la desaparició dels convents i monestirs masculins a Catalunya (Serra i Sellarès 2003: 191-192).

“El objeto del autor es describir el verdadero estado en que se hallaban dichas Casas cuando la revolución acabó con ellas en 1835, asesinando ó encarcelando á sus moradores, incendiando sus edificios y usurpando sus bienes. Nadie, que sepamos, se ha atrevido á justificar aquellos horrores; pero los revolucionarios han pretendido explicarlos de algún modo y atenuarlos en lo posible, ponderando la relajación á que habían venido á parar las Ordenes religiosas en aquella época y la desconsideración general en que eran tenidas por parte de la mayoría de la población.” (Barraquer 1906: I, 4).

FONTS UTILITZADES PER A L'ESTUDI DE LES CASES RELIGIOSES

És necessari posar en relleu la metodologia i tipologia de fonts amb les quals va elaborar els seus treballs, i que aporta quantiosíssima informació sobre la història dels convents i monestirs presents a les ciutats, a part de resultar un aspecte innovador per la procedència i ús –també desconeixement de la procedència del mètode per part de Barraquer–. Partint del mètode social Le Play per a estructurar els seus treballs i del positivisme historiogràfic per a tractar la informació, se li suma el treball de camp, duent a terme nombroses visites in situ a diversos nuclis urbans de Catalunya per a contemplar, observar i descriure les cases religioses que van sobreviure a les exclaustacions i desamortitzacions, així com de les restes dels seus vestigis.

“La de visitar los edificios de los conventos, he recorrido en todas direcciones el Principado. Desde Castellón de Ampurias, Perelada y Puigcerdà, que confinan con Francia, hasta Tortosa, Ulldecona y Escarpe, aledaños de Valencia y del Maestrazgo; desde toda la playa del Mediterráneo, hasta Lérida y Seo de Urgel, próximos á Aragón, todo lo he cruzado. Y no pocos de los pueblos, villas y ciudades los he visitado, no una vez, sino muchas, de algunas hasta perder la memoria del número, tales como Gerona y Manresa.” (Barraquer 1906: I, 6).

Del mateix mètode, i fruit de les mateixes visites a les localitats, se'n deriven les fonts orals. L'ús d'aquest mitjà és un dels elements característics i innovadors de les seves obres, que reflecteix el grau d'erudició i d'investigació de l'autor. A través de la realització d'entrevistes recull un total de 1044 relacions orals, de les quals 854 són de subjectes individuals (identificats) i 190 genèrics, algunes d'elles complementades amb correspondència epistolar (Puigvert i Solà 1999: 104-105). D'aquestes entrevistes se n'extreu el perfil socioprofessional de 524 subjectes entrevistats, amb gran representativitat de subjectes procedents del clergat secular i regular; religiosos sobrevivents dels esdeveniments que es narren, o inclús les vivències de tercers persones o coneixedors d'informació, inclús també subjectes afins al liberalisme (Grau i López 1979: 78). És una font de coneixement de primera qualitat, perquè recull el testimoni at

dels esdeveniments del passat; una recopilació de memòria oral dels subjectes que s'entrevista: on no arriba la documentació ho fa el relat de les persones. (Grau i López 1979: 78):

“Convenía ante todo recoger aquellos datos que por momentos se escurrían de entre los hombres por estar guardados únicamente en la memoria de ancianos testigos; y así acudí á interrogar á los viejos que intervinieron en las cosas y en los hechos, ya fueran religiosos, ya sus enemigos, ó ya simples expectadores. [...] Para los datos orales audazmente me presentaba á los ancianos, y si eran exclaustrados ó seglares antiliberales, les exponía franca y abiertamente mi fin y objeto; y luego les pedía se sirvieran explicarme cuantas noticias, ya de ciencia propia, ya de oídas recordaran respecto de las cosas y de los hechos, distinguiendo, empero, entre las vistas y las sólo oídas contar. Si por el contrario formaban en el bando liberal, ó quizá pertenecían al número de los autores ó factores del crimen, me introducía diciendo les (y era pura exactitud) que en mi obra deseaba decir sola la verdad, y que por esta razón quería oír á las dos partes.” (Barraquer 1906: I, 4).

Segueix l'ús de documentació procedent d'arxius, majoritàriament de la zona de Barcelona, i que reflecteix la dispersió que patí la documentació dels convents i monestirs desamortitzats. Complementa la seva recerca en arxius eclesiàstics d'arreu de Catalunya, ampliant el grau de coneixement de les afectacions que patiren els cenobis. A la vegada, les dades són contrastades o completades amb l'ús i consulta de fonts bibliogràfiques de gran varietat. Cal destacar l'heterogeneïtat de les temàtiques presents (catàlegs de museus, religió, guies de viatge, monografies històriques, religió, cròniques coetànies i apologètiques, etc.), cosa que constata la gran recerca per tots els mitjans de l'autor, i el gran interès i bagatge que tenia Gaietà Barraquer i Roviralta (Serra i Sellarès 2003: 191-192).

També destaquen els periòdics i revistes emprades, unes fonts exclusivament usades per conèixer les afectacions que patiren les cases religioses durant les bullangues de 1835 a Barcelona o Reus, així com el destí dels edificis i el seu patrimoni artístic i religiós. Alguns mitjans emprats són *El Diario de Barcelona*, *El Vapor*, *El Catalán*, *El Siglo Futuro*, *La Vanguardia*, *La Veu de Catalunya* o *La Il·lustració Catalana*. Del seu ús se n'extreu una excel·lent perspectiva analítica social que defineix perfectament el perfil científic de l'autor:

“Que en los tiempos modernos uno de los grandes motores de las opiniones y de los movimientos políticos reside en la prensa periódica, viene reconocido por todo hombre dotado de vista.” (Barraquer 1915: II, 412).

Tot el contingut de les seves obres és complementat amb plànols, fototípies i gravats. Aquests tenen la finalitat de representar gràficament les descripcions, exposar la seva realitat arquitectònica i artística així com els vestigis existents o, inclús, desapareguts. Permet conèixer, amb major detall, la ubicació geogràfica del cenobi, els edificis –sigui seccions laterals o plantes–, les esglésies, claustres, retaules, objectes religiosos, i firmes

dels religiosos o, inclús, retrats d'alguns d'ells. Tot aquest conjunt és fruit de la seva recerca investigadora, ja sigui extret d'arxius, de referències bibliogràfiques, de la seva tasca de treball de camp, dibuixat per ell o per encàrrecs a terceres persones –algunes d'elles, personatges rellevants en el camp de les arts–. A més, és una justificació de la seva tasca científica que ha fet possible tot el seu treball, com bé descriu a l'hora de fotografiar el convent franciscà de Sant Sebastià, de la Bisbal d'Empordà:

“Cuando en 23 de julio de 1897 (y por cierto que nunca olvidaré el sofocante calor que cargado con la cámara fotográfica y sus anejos sufrí en aquellas calles y arrabales) visité la casa, ésta, o mejor, el claustro y habitaciones se hallaban en muy buen estado de conservación, pero el templo en deplorable: los retablos sin imágenes, ellos mutilados, las celosías del coro y galerías rotas, el órgano sin flautas, y dos compartimientos de la bóveda caídos. Para visitarla la familia del mismo señor Pujol me prestó las llaves.” (Barraquer 1915: III, 551)

CONCLUSIONS

Les obres del canonge Gaietà Barraquer i Roviralta són un exemple paradigmàtic de la historiografia clerical del s. XIX, i que tenen per estudi un element rellevant del principat català, les cases religioses masculines. Com s'ha exposat en les ratlles superiors, el patrimoni cenobític que investiga esdevé la mostra fefaent d'un home d'Església, que va fer de la seva professió la seva passió de vida. El resultat és un corol·lari de quasi cinc mil pàgines que recull la història i particularitats artístiques i arquitectòniques dels convents i monestirs del territori. I no només el continent és destacable per la seva rellevància científica que té encara avui dia, sinó també per la rellevància metodològica del contingut. Des de la perspectiva positivista historiogràfica que hi impera, passant pel mètode social Le Play que ajuda a construir una estructura tan particular com una monografia de monografies, seguint la cronologia a través de la narració dels esdeveniments.

A la vegada, totes aquestes pàgines són possibles per una amalgama de fonts que aporten la informació que l'autor vol, i d'aquí la intencionalitat dels seus treballs. Des del treball de camp, que fa possible la descripció de les cases religioses que encara resten dempeus així com les que ja han desaparegut, passant per una recopilació de relacions orals de subjectes de diversa procedència social, així com algunes de les cartes que rep. Tanmateix, del conjunt de dades recollides en nombrosos arxius i del centenar de referències bibliogràfiques com de diaris de l'època, extraient un contingut contemporani i també distant en el temps que li permet explicar les particularitats dels esdeveniments històrics i de cada cenobi. Totes aquestes explicacions són complementades amb fototípies, gravats i plànols que ell elabora o encarrega a terceres persones, dotant de rellevància estètica a tot el contingut que redacta i exposa. Sempre, amb la finalitat d'explicar la història i donar a conèixer el patrimoni religiós regular masculí, perdut en un passat que mai tornarà.

BIBLIOGRAFIA

- BADA I ELIAS, Joan (1983). *El seminari conciliar de Barcelona (1868-1982)*. Barcelona: Seminari Conciliar de Barcelona.
- BARRAQUER I ROVIRALTA, Gaietà (1906). *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Barcelona: Impremta de Don Francisco Altés y Alabart, volum I.
- BARRAQUER I ROVIRALTA, Gaietà (1915). *Los religiosos en Cataluña en la durante la primera mitad del siglo XIX*. Barcelona: Impremta de Don Francisco Altés y Alabart, volum II i III.
- BORONAT TRILL, Maria Josep (1999). *La política d'adquisicions de la Junta de Museus: 1890-1923*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COLL MOSCARDÓ, Miguel (2007). *De la discordia a la comunión: el Dr. Sardá y los Jesuitas (1882-1907)*. Roma: Instituto Español de Historia Eclesiástica.
- CORTS I BLAY, Ramon (1992). *Regests de la documentació del segle XX sobre Catalunya i la Santa Seu conservada a l'Arxiu Secret Vaticà. I. Fons de la Nunciatura de Madrid (1899-1921)*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya.
- GABERNET, Joan (1987). *Josep Torras i Bages, bisbe de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GRAU, Ramon; LÓPEZ, Marina (1979). «Barraquer i Roviralta, Gaietà». En *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans* (p. 78). Barcelona: Edicions 62.
- MUNTANYOLA, Ramon (1976). *Vidal i Barraquer. Cardenal de la pau*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PUIGVERT I SOLÀ, Joaquim M^a (1999). «Barraquer i Roviralta, Gaietà». *Diccionari d'Història de Catalunya* (p. 104-105). Barcelona: Edicions 62.
- SERRA I SELLARÉS, Francesc (2003). «Barraquer i Roviralta, Gaietà». SIMON I TARRÉS, Antoni (dir.). *Diccionari d'historiografia catalana* (p. 191-192). Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- TASIS, Rafael; TORRENT, Joan (1966). *Història de la premsa catalana. Vol. I*. Barcelona: Editorial Bruguera.
- VERGES, Tomàs (1992). *Santa Maria del Pi i la seva història*, Barcelona: La Formiga d'Or.
- VIVES GATELL, José (1972). «Barraquer y Roviralta, Cayetano». ALDEA VAQUERO, Quintín; MARÍN MARTÍNEZ, Tomás; VIVES GATELL, José (dirs.). *Diccionario de historia eclesiástica de España, vol. I* (p. 194). Madrid: Instituto Enrique Florez, CSIC.

La recerca en arxius locals i comarcals com a font per a una història alternativa de la literatura catalana i espanyola

Research in Local and Regional Archives as a Source for an Alternative History of Catalan and Spanish Literature

Joan Antoni FORCADELL¹

Universitat Autònoma de Barcelona (GEXEL-CEDID)

Orcid ID: 0000-0001-5787-7741

Joel REVERTER LAINEZ

Universitat Rovira i Virgili

Orcid ID: 0009-0000-4396-5994

Resum

Aquest treball presenta el procés de recuperació i difusió del llegat de l'escriptor Sebastià Juan Arbó a l'Arxiu Comarcal del Montsià com una via de recerca amb potencial per il·luminar molts aspectes desconeguts de la seva trajectòria. Es sintetitzen les tasques d'inventari i digitalització dutes a terme en aquest fons, i s'exposa el cas de la recerca sobre l'obra dramàtica de l'escriptor, que ha permès editar-la amb criteris filològics, com a exemple d'una de les múltiples vies d'investigació que ofereix. Aquesta tasca subratlla la importància de la preservació i la difusió del patrimoni documental conservat en els arxius locals i comarcals com una font primària que ha de permetre per revisar i reescriure la història de la literatura catalana i espanyola del segle XX.

Paraules clau: literatura catalana i espanyola del segle XX, arxius locals i comarcals, Sebastià Juan Arbó, humanitats digitals, literatura dramàtica.

Abstract

This work presents the process of recovering and transmitting the legacy of the writer Sebastià Juan Arbó preserved in the Arxiu Comarcal del Montsià as a research route with the potential to shed light on many unknown aspects of his career. The inventory and digitization tasks carried out in this fund are synthesized, and the case of the research on the dramatic work of the writer is presented, which has allowed it to be edited with philological criteria, as an example of one of the many avenues of research it offers. This task underlines the importance of preserving and transmitting the documentary heritage preserved in local and county archives as a primary source that should allow for revising and rewriting the history of Catalan and Spanish literature in the 20th century.

Keywords: 20th-century Catalan and Spanish literature, local and regional archives, Sebastià Juan Arbó, digital humanities, dramatic literature.

¹ Aquest article s'ha elaborat per part d'aquest autor amb el suport d'un ajut FPU del Ministeri d'Universitats [FPU20/01168].

L'objectiu d'aquest text és presentar un cas de recuperació i difusió del patrimoni local dut a terme en un dels arxius que integren la Xarxa d'Arxius Comarcals, i que és l'objecte actualment de diversos projectes d'investigació conjunts. Es tracta, en concret, del tractament documental, la recerca filològica i les accions de difusió del Fons Sebastià Juan Arbó, l'escriptor més destacat nascut en les Terres de l'Ebre, que fou una de les plomes més rellevants de les lletres catalanes de la dècada de 1930, i més tard, en la postguerra, una peça clau en el sistema literari espanyol. Juan Arbó fou el primer a posar en el mapa de les lletres catalanes la geografia ignota del Delta de l'Ebre, però la seva importància ultrapassa els límits regionals, ja que va ser capaç de crear a través de la ficció un univers narratiu genuí mitjançant escriptura rupturista, moderna i vibrant.

Actualment, tanmateix, per diverses circumstàncies sociohistòriques i raons extraliteràries, Juan Arbó resta en el llindar de la marginalitat, en un oblit institucional i acadèmic injustificat.

Així doncs, a continuació es presenten les actuacions dutes a terme sobre la part del seu llegat preservada a l'Arxiu Comarcal del Montsià a Amposta, les múltiples línies de recerca inexplorades que en podrien sorgir i els reptes que encara planteja, amb el propòsit d'esperonar la recerca en els arxius locals i comarcals com una font documental primordial per a reescriure la història de la literatura catalana i espanyola. Al seu torn, s'exposarà el cas pràctic d'un projecte filològic conjunt amb documentació sorgida d'aquest fons.

D'ençà de la mort de Sebastià Juan Arbó l'any 1984, la política cultural de preservació i promoció del llegat material de l'escriptor ha sigut erràtica i descuidada, fruit del desinterès real manifestat per les diverses administracions responsables. Els ajuntaments dels municipis de la Ràpita i d'Amposta, que es reparteixen el llegat per voluntat dels familiars de l'escriptor, s'hi han ocupat de manera molt dissímil. Amposta és la població que conserva el gruix d'aquest fons privat de lliure accés, dipositat a l'Arxiu Comarcal del Montsià, i no ha sigut fins a data molt recent, i mitjançant la intervenció directa de Joan Antoni Forcadell com a responsable del seu inventari, que s'ha decidit a emprendre accions efectives per tractar-lo arxivísticament. Va ser arran de les necessitats que plantejava una tesi doctoral en desenvolupament, titulada *La representación del exilio literario republicano en el obrador de escritura del corpus memorialístico de Sebastià Juan Arbó*. Fruit d'això, es va signar un conveni de col·laboració entre l'Ajuntament d'Amposta i la Universitat Autònoma de Barcelona (2023) per inventariar el fons completament i digitalitzar-lo progressivament.

D'aquesta manera, es va inventariar a nivell de catàleg tot el fons de l'escriptor amb l'assessorament dels professionals de l'Arxiu Comarcal del Montsià, una tasca que ha donat com a resultat la identificació de 3418 unitats documentals. Això ha permès posar a disposició de la comunitat acadèmica una font documental i bibliogràfica de primer ordre, imprescindible per estudiar, actualitzar i completar el perfil d'aquesta personalitat literària, i per editar-ne l'obra críticament amb totes les garanties científiques a través dels autògrafs de les seves obres, fins ara pràcticament desconeguts i inaccessibles. Aquests registres estan disponibles a internet a través de la plataforma Arxius en línia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Un dels aspectes que més ha

contribuït a la millora del fons recentment ha estat la digitalització de la part corresponent a l'epistolari de l'escriptor i a alguns autògrafs de les seves obres de la mà dels ajuts del Pla Bruniquer.

Es llistaran a continuació els conjunts documentals més rellevants que preserva el fons a l'Arxiu Comarcal del Montsià, que poden oferir una perspectiva global de les múltiples línies de recerca que s'obren al respecte. Entre els registres d'aquest inventari hi ha descrita la documentació personal i administrativa de l'escriptor; dossiers i col·leccions d'interès personal, amb obres literàries inèdites enviades per altres escriptors amics; una part substancial de l'epistolari de l'escriptor amb les figures més destacades del panorama cultural del seu temps -hi trobem corresponents com Joan Sales, Mercè Rodoreda, Joan Oliver, Salvador Espriu, Miquel Llor, Francesc Cambó, Ana María Matute, Camilo José Cela, Ignasi Agustí o Miguel Delibes-; el gruix dels papers de creació literària, assagística i periodística; retalls de crítiques de les seves obres, mencions en premsa, entrevistes, enquestes i qüestionaris; documents de treball sobre conferències i discursos; testimonis del procés de traducció d'obra pròpia i aliena i altres tasques editorials; documentació emesa amb motiu de la seva participació en el jurat de premis literaris com els premis Nadal, Planeta o Joanot Martorell; guions audiovisuals i radiofònics, i un gran volum de notes de lectura amb citacions, observacions i comentaris crítics succints.

Fora de dipòsit, a més, hi ha la biblioteca que li va pertànyer, i resta per catalogar, a part, el major fons fotogràfic que es coneix sobre l'escriptor, amb imatges que encara no han conegut difusió. Aquest fons se'ns presenta com un terreny encara ignot que reclama l'interès de nous filòlegs que s'hi vulguin aproximar, ja sigui per plantejar noves mirades sobre la història de la literatura del segle XX, fonamentalment a través del seu extens epistolari; per plantejar l'edició crítica d'obres que ja són autèntics clàssics de la literatura catalana, com *Terres de l'Ebre* o *Tino Costa*, com per descobrir-ne nous aspectes personals o professionals, com per exemple la creació d'obres literàries inèdites, de les quals ens queden vestigis a través de manuscrits i mecanoscrits amb variants d'autor d'obres de gèneres fins ara considerats menors dintre de la seva producció com la literatura dramàtica, la poesia o l'assaig. Aproximacions del relleu de les tesis doctorals de Josep Miquel Ramis (2011) i Marta Matas (2021), així com edicions de tipus acadèmic d'obres com *Totes les narracions del Delta* o *El àngel se durmió*, de recent aparició, s'han elaborat partint d'un fons documental encara inestable i incomplet, de manera que la seva consolidació només augura bones perspectives de futur.

Tots els esforços esmerçats ens han de conduir necessàriament a un coneixement molt més complet sobre l'escriptor, i ens han aportat un gran volum de dades que cal gestionar de manera adequada. Actualment, es treballa per poder transitar cap a un model centralitzat d'accés a tota aquesta informació, l'Arxiu Digital Sebastià Juan Arbó,² un gran repositori a la xarxa amb diverses bases de dades que permetin fer més accessible

² La primera fase del projecte, en desenvolupament, va obtenir una de les catorze Beques per a la investigació literària [BDNS 753604] atorgades per l'Oficina de Suport a la Iniciativa Cultural del Departament de Cultura l'any 2024. Té l'objectiu de constituir un prototip web i crear una base de dades amb la bibliografia completa de i sobre l'escriptor compresa entre els anys de 1918 i 2024 en mitjans impresos i digitals, audiovisuals, sonors i artístics, amb un volum total aproximat de 10000 referències.

tota aquesta documentació, amb la voluntat de presentar-lo com un recurs d'investigació a l'abast d'estudiants, investigadors i lectors.

A banda d'aquest projecte en construcció, la tasca de condicionament documental i inventari efectuada sobre el Fons Sebastià Juan Arbó ha permès dur a terme altres projectes centrats en l'estudi de l'obra arboniana. El darrer dels seus fruits ha estat l'edició de la seva *Obra dramàtica completa*, que es publicarà l'any 2025.³ Aquest llibre constarà de l'edició anotada de cinc obres, tres de les quals inèdites en vida de l'autor. Aquesta raó ja seria un motiu suficient per justificar-ne la publicació, però gràcies a la troballa de diversos manuscrits de creació de les obres, a més, s'ha pogut dur a terme una aproximació filològica als textos que ha permès fixar-los depurats d'errors i errades, una operació que fins ara no s'havia dut a terme en cap edició anterior de les seves obres dramàtiques.

La primera de les obres que es publicaran és la *Nausica*. Emmarcada dintre l'imaginari mitològic grec, s'havia editat fins a tres cops: a Edicions Rosa dels Vents (1937), en l'*Obra Catalana Completa* (1993) de l'escriptor a cura d'Emili Rosales i de la mà d'Aeditors (2009). D'aquesta obra s'han localitzat quatre manuscrits, dos d'ells complets. Els altres dos són complementaris: en un hi ha els dos primers actes de la tragèdia, i en el segon, el darrer.⁴

La segona obra que s'editarà és *La ciutat maleïda*, publicada prèviament a Quaderns literaris (1935) i en l'*Obra Catalana Completa* (1993). D'aquesta tragèdia urbana d'ambientació medieval en conservem cinc manuscrits⁵ molt parcials i fragmentaris que no han facilitat la tasca de detecció d'errors a causa de la manca de gran part dels seus passatges.

No succeeix el mateix amb *Despertar*, estrenada i representada per primer i darrer cop l'any 1936 a càrrec del Quadro Escènic Mossèn Cinto al Foment Autonomista Català, i que no va arribar a publicar-se mai en vida de l'autor. No es va editar fins a l'any 1993 dintre l'*Obra Catalana Completa (II)*. Aquest és sense dubte el cas més rellevant d'entre les obres editades, ja que els set testimonis conservats,⁶ dos dels quals parcials, han permès detectar nombrosos errors respecte de l'edició del 1993. La raó que hi ha darrere és que en aquesta edició es va prendre com a text base un mecanoscrit amb anotacions manuscrites que es van considerar obra del mateix autor. Un examen precís de la cal·ligrafia ha revelat que en realitat es tracta d'anotacions del director d'escena i que, per tant, no responien a la voluntat de l'autor. Així doncs, hi ha canvis substancials que cal restituir en la forma original d'acord amb la transcripció del text controlada per l'autor. A més d'aquests testimonis, s'ha localitzat també una versió embrionària de l'obra titulada *Camis errats*, de la qual s'han conservat dos testimonis,⁷ un dels quals parcial.

³ Finançada parcialment amb una de les Subvencions per a la investigació literària [BDNS 681491], convocades en règim de concurrència competitiva l'any 2023 per l'Oficina de Suport a la Iniciativa Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Així mateix, el projecte va ser guardonat amb el IV Premi Ajuntament d'Amposta al millor Projecte de Recerca Local Jordi Fontanet [20230314S4], convocat l'any 2023.

⁴ Corresponen als registres 380-14-[300, 301, 302 i 534].

⁵ Corresponen als registres 380-14-[313, 729, 741, 1181 i 1182].

⁶ Corresponen als registres 380-14-[297, 298, 299, 450, 481, 1295 i 1296].

⁷ Corresponen als registres 380-14-[463 i 1043].

La troballa és significativa perquè permet observar la gènesi de l'obra amb detall com una mostra rellevant de l'activitat literària que desenvolupa l'escriptor en els primers anys de la seva trajectòria.

Per la seva part, *Drama de mar* és la primera de les obres inèdites que s'inclouran al llibre. Aquesta obra de joventut s'ha conservat parcialment: només s'ha localitzat un testimoni manuscrit acèfal⁸ que comença en el que es va numerar com a foli 17. Tot sembla indicar que es tracta d'una obra que no estava llesta per ser publicada ni representada, com així ho apunta la presència de nombroses intervencions autògrafes sobre l'original i la inestabilitat dramàtica del final de l'obra. Amb tot, és una peça interessant per estudiar la producció de l'escriptor, ja que avança alguns dels temes que tractà anys després en la seva novel·lística, especialment en el darrer cicle de novel·les ambientades en el Delta de l'Ebre -*Entre la tierra y el mar* (1966), *La tempestad* (1975), *La masia* (1975) i *El segundo del Apocalipsis* (1981)-.

L'altra obra inèdita és una peça dramàtica escrita en vers que es conserva en la seva totalitat en dos manuscrits.⁹ La particularitat de l'obra, a banda de l'escriptura en vers, excepcional en la seva producció, és que rep un nom diferent en cada manuscrit: en un primer moment, es titulà *Muntanya*, i després, en el seu estadi més avançat, es passà a anomenar *Maria Rosa*. A banda d'aquests testimonis, s'ha localitzat també un avançament parcial de l'obra en el número 44 de la revista *Lletra de canvi* (1977: 24-30) amb el títol *Tragèdia en tres actes*.

Finalment, s'han trobat nombrosos testimonis de projectes d'obres dramàtiques. En català es conserven quatre testimonis,¹⁰ tots ells molt parcials i embrionaris. En espanyol se'n preserven sis,¹¹ quatre dels quals són més aviat esbossos i apunts que no pas projectes consolidats. Els altres dos, però, semblen temptatives amb més recorregut, en les quals ja hi consta el títol de l'obra que assajaven: *Judas* i *María Antonia*.

El tractament arxivístic dut a terme sobre el Fons Sebastià Juan Arbó a l'Arxiu Comarcal del Montsià serveix, doncs, com a exemple de com els arxius locals i comarcals constitueixen una font primària ineludible per aprofundir sobre la nostra història literària i de com formen part d'un llegat cultural al qual cal accedir mitjançant criteris científics. Només a través de la conservació, difusió i valoració del patrimoni documental es poden engegar projectes com l'edició de *l'Obra dramàtica completa* de Sebastià Juan Arbó, que contribueixen a pal·liar situacions culturalment inexplicables com la injustificada marginació literària de l'escriptor més genuí de les Terres de l'Ebre.

⁸ Correspon al registre 380-14-304.

⁹ Correspon als registres 380-14-[124 i 303].

¹⁰ Els testimonis corresponen als registres 380-14-[109, 305, 310 i 311].

¹¹ Els testimonis corresponen als registres 380-14-[257, 307, 308, 309, 312 i 672].

BIBLIOGRAFIA

MATAS ROCA, Marta (2021). *Sebastià Juan Arbó: De la realitat viscuda a la ficció narrativa. Anàlisi d'un desarrelament en la literatura catalana*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

RAMIS, Josep Miquel (2011). *Autotraducció i Sebastià Juan Arbó*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.

AJUNTAMENT D'AMPOSTA I UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA (2023). *Conveni de col·laboració entre la Universitat Autònoma de Barcelona i l'Ajuntament d'Amposta per al reconeixement de les tasques d'inventari del Fons Sebastià Juan Arbó*. Recuperat de [<https://www.amposta.cat/documents/convenis/conveni-uab-ajuntament-amposta-reconeixement-inventari--sebastia-juan-Arbo.pdf>]. Darrera consulta: 28/08/2024.

«No volem ser flama d'encenalls, sinó foc de caliu». Recuperació i aproximació a la història del Casal Catequístic d'Olesa (1924-2024)

"We do not want to be a fleeting flame, but a lasting fire."
Heritage Recovery and Approach to the History of the Casal Catequístic of Olesa (1924-2024)

Ana ALGARRA NAVARRO
El Casal d'Olesa-Arxiu Nacional de Catalunya
Orcid ID: 0009-0000-6338-7327

Resum

Aquesta comunicació té per objectiu presentar el procés de recuperació històrica dels cent anys de vida del Casal Catequístic d'Olesa de Montserrat, una entitat que va néixer l'any 1924 amb l'objectiu de crear a l'Olesa de principis del segle XX un espai d'instrucció juvenil en el catecisme i la fe cristiana. La recerca ha implicat la creació, organització, tractament i catalogació d'un arxiu de l'entitat fins ara inexistent. Aquest procés, realitzat de manera col·lectiva, ha permès traçar una trajectòria de cent anys d'història de l'entitat com a nucli de dinamització cultural i associativa dels joves i com a punt de partida de moltes entitats culturals i esportives de la vila durant un segle, arribant fins a l'actualitat. Paraules clau: Associacionisme, catecisme, joventut, arxius.

Abstract

This communication aims to present the process of historical reconstruction of the hundred-year history of the *Casal Catequístic* of Olesa de Montserrat, a religious entity that was founded in 1924 with the goal of creating a space in early 20th-century Olesa for youth instruction in catechism and the Christian faith. The research has involved the creation, organization, processing, and cataloging of an archive of the entity, which until now didn't exist. This collective effort has made it possible to trace a hundred-year trajectory of the entity as a cultural and associative driving force for the youth, and as the starting point for many cultural and sports organizations in the town over the past century, continuing to the present day.

Keywords: Associativism, catechism, youth, archives.

INTRODUCCIÓ: LA HISTÒRIA LOCAL, UNA HISTÒRIA FETA PER FER

El procés de recuperació històrica narrat en aquesta comunicació respon a la necessitat de fer una revisió i recuperació de la història del Casal Catequístic d'Olesa de Montserrat. Aquesta recuperació, que encara està en marxa, va esdevenir necessària durant l'últim any 2024 arran de la celebració del centenari de l'entitat i de la voluntat de publicar els resultats d'una recerca històrica en format de llibre divulgatiu.

Si bé és cert que ja existien algunes publicacions en les que, en abordat altres temes o entitats de la història olesana, han fet referència al Casal Catequístic, aquestes només ens han servit com a base per a l'elaboració de la present recerca. No obstant, fins ara no existien publicacions que haguessin decidit aproximar-se a la història del Casal Catequístic com objecte d'estudi principal. Cal assenyalar que, en cas que aquestes recerques s'haguessin dut a terme prèviament, l'accés a les fonts documentals hauria estat summament difícil, degut a que l'entitat no disposava d'un arxiu organitzat. En aquest sentit, el repte que se'ns presentava i se'ns presenta era dual: d'una banda, la necessitat d'organitzar, amb l'ajut i la disposició de l'entitat, el seu bast fons documental; i, de l'altra, complir amb l'objectiu inicial de l'encàrrec: reconstruir la seva història. Tot i que la investigació i la redacció han estat a càrrec principalment de l'autora d'aquesta comunicació, la recuperació documental ha estat un esforç col·lectiu que ha comptat amb la col·laboració desinteressada d'un nombre significatiu de socis de l'entitat.

Tot i que la futura publicació tingui un caràcter divulgatiu, no s'ha de desaprofitar l'oportunitat de reflexionar històricament sobre el seu objecte d'estudi i d'inserir-la dins de la pròpia història de la vila. És, en aquest sentit, fonamental aprofitar tota la feina realitzada -i que encara es continua desenvolupant- per difondre i reflexionar sobre la història local, amb l'objectiu que, en un futur, aquesta pugui ser contextualitzada i posada en diàleg amb el seu macro-context històric, partint de l'exemple concret que es presenta. La història local, especialment el context en què moltes vegades es desenvolupa -sovint creada pels membres d'una mateixa comunitat, sustentada en relats i creences transmeses al llarg del temps, i sovint no revisada ni analitzada amb el rigor necessari-, ha de ser abordada des del mètode, la metodologia i les fonts pròpies, en aquest cas, de la disciplina històrica. En el cas del Casal Catequístic, com en el de moltes altres entitats de viles, pobles i ciutats, ja existia una història parcialment elaborada, però quedava molt per investigar. És a partir d'aquestes premisses que s'està articulant la recerca, de la qual es presentarà una part en aquesta comunicació.

EL PROCÉS DE RECUPERACIÓ DOCUMENTAL

Si l'objectiu era revisar i recuperar la història d'una entitat de llarga trajectòria, el primer pas consistia a identificar les fonts documentals que serviren de base per a la recerca. Això implicava tant les fonts documentals pròpies de l'entitat (documentació interna de diverses tipologies) com aquelles que es podien trobar en altres arxius (documentació externa) i que aportessin una visió més àmplia, externa, de la història de l'entitat. Des del principi vam ser conscients que establir un diàleg entre la documentació de diferents

arxius (institucionals, privats i de l'entitat) seria fonamental per elaborar una història holística de l'objecte d'estudi.

Pel que fa a la documentació trobada al propi Casal Catequístic, cal destacar que, malgrat haver estat emmagatzemada durant dècades en caps de cartró i carpetes que havien viscut algun trasllat i les múltiples obres fetes a l'edifici de l'entitat, aquesta presentava unes condicions de conservació molt favorables, a més de tenir un gran abast. Aquesta documentació era de tipologia diversa pel que fa als suports, podent trobar una basta documentació textual, fotogràfica i audiovisual. L'esforç dels socis i de les juntes directives de l'entitat per conservar la documentació responia a diversos motius: administratius, en el cas de la documentació relativa a actes, factures, llibres de comptes i socis, i documentals, en el cas de cartelleria, fotografies de diferents suports, així com documentació audiovisual i sonora també de diversos formats.

La gran quantitat de documentació trobada no estava catalogada ni endreçada, motiu per la qual la necessitat de crear un arxiu propi de l'entitat era indispensable per poder dur a terme la recerca. Tenint en compte que el tractament i la catalogació de la documentació suposaria una tasca de llarga durada, aquesta es va plantejar d'una manera col·lectiva, convidant a socis i membres de l'entitat tant a participar-hi com a fer créixer l'arxiu amb les seves donacions particulars. Tenint en compte que aquesta tasca s'havia de dur a terme conjuntament amb persones que no tenien una formació arxivística, i descartant la possibilitat de fer-ho seguint les normes de la NODAC degut a la falta de temps i les característiques de la recerca i el seu objecte final (la publicació), es va decidir fer un tractament i una catalogació inicial i accessible. El sistema de tractament i catalogació es fonamenta en la conservació de documents textuais de diversa tipologia en fundes de plàstic, que són arxivats en carpetes d'anelles organitzades per dècades, utilitzant separadors interns per any. La decisió sobre quina documentació ha de ser digitalitzada i inclosa en la publicació correspon exclusivament a la responsable de la recerca. No obstant això, els voluntaris de l'arxiu tenen la possibilitat de suggerir documents. Aquest sistema ens permet avançar en la investigació però també posa les bases per a la creació d'un arxiu que després pugui ser treballat o tractat amb un abordatge més professional.

Pel que fa a la documentació d'arxius externs que pugui aportar informació rellevant, s'ha treballat amb la documentació de tres arxius: dos institucionals (l'Arxiu Municipal d'Olesa de Montserrat i l'Arxiu Nacional de Catalunya) i un de parroquial (l'Arxiu Parroquial d'Olesa de Montserrat). La documentació trobada als dos arxius institucionals ha estat de gran valor per complementar aquella que s'havia recuperat a l'edifici del Casal —com és el cas del volum compilat, digitalitzat i enquadernat del que disposa l'Arxiu Municipal de *Vida Olesana*, publicació del Casal Catequístic— i per omplir buits en la investigació, com ara els documents relatius a les expropiacions d'edificis religiosos dutes a terme l'any 1936 a Olesa de Montserrat, que es troben a l'Arxiu Nacional. En el cas de l'arxiu parroquial, que pertany a la institució de la que depenia directament el Casal Catequístic, i que també funciona mitjançant voluntaris, s'ha pogut accedir a documents de les primeres dècades del Casal, especialment anteriors als anys cinquanta.

Així doncs, és a través de la multiplicitat de fonts esmentades que s'elabora l'aproximació històrica que es presenta, de manera resumida, en aquest text.

EL CASAL CATEQUÍSTIC D'OLESA: UNA ENTITAT NEURÀLGICA DEL JOVENT OLESÀ

Tal com indica la primera publicació de *Vida Olesana*, orgue de difusió de l'activitat catequística de la vila en forma de petites publicacions, i datada de setembre de 1924, el Casal Catequísic nasqué de la voluntat de crear a l'Olesa de principis del segle vint un espai d'instrucció juvenil en el catecisme i la fe cristiana. Però si bé 1924 és l'any que marquem el naixement de l'entitat - i per això en celebrem el centenari aquest any-, sembla ser que aquesta voluntat ja existia, almenys, quatre anys abans:

Fa quatre anys nasqué en nostra vila sens fer remor un Círcol d'Estudis, la finalitat del qual no era pas fer sabis, sino homes educats, pràcticament virtuosos (...) Ara fa un any que necessitant fomentar l'assistència a les classes i solidar l'Obra perquè no es podrís el fruit amb el baf del món, mancats de local a propòsit, adquiríem solars i aixecàrem les parets del Casal, des de on, lloat sia Déu, hem pogut seguir nostra via.

Aquest Círcol d'Estudis, que fins el 1923 havia hagut de reunir-se a la Rectoria parroquial, ara veia el seu projecte de l'Obra catequística materialitzat i erigit en forma d'un petit local al carrer Metge Carreras des d'on s'organitzaran activitats per tal de difondre la paraula cristiana a tots els joves olesans que volguessin acostar-s'hi: des de conferències, excursions, litúrgies, la creació d'una biblioteca amb llibres sobre la fe cristiana, assistència a misses, organització d'obres de teatre o projeccions amb diapositives, fins a mítings alliçonadors sobre la mala parla o l'actitud indecent del jovent. L'edifici era petit, i de seguida, entre 1925 i 1926, i no sense dificultats econòmiques, van adquirir-se els terrenys del voltant del «Casalet» –nom afectuós fet servir per referir-se a l'espai–, ja que allà era on els joves passaven el temps fent activitats i jocs. Tal com ens assenyalen els següents números del *Vida Olesana*, les ampliacions de terreny van continuar els anys 1928 i 1930. Moltes vegades la parròquia no podia fer front a les despeses que suposaven tantes ampliacions, i les aportacions econòmiques i caritatives van ajudar a pagar els deutes.

La documentació ens mostra com, el fet de ser el Casal un punt de trobada i de dinamització cultural va propiciar el naixement de moltes de les entitats que mantenen viva la cultura popular, associativa i esportiva d'Olesa. Un exemple és el Club Bàsquet Olesa (actualment Nou Bàsquet Olesa), que podem situar els seus inicis l'any 1929, en un terreny adjunt a les instal·lacions del Casal (Mampel, Rafegues & Soler 1994: 27). També cal esmentar l'Esbart del Casal Catequístic, fundat el 1929 per Joaquim Valls i Cadevall (1908-1939) amb l'objectiu d'introduir els joves olesans en la cultura dansaire popular i recuperar les seves arrels, seguint les teories del folklorista català Joan Amades (Vendranas 2005: 27-28) . Més enllà de les danses reglades i «acadèmiques» que s'ensenyaven a l'Esbart, el Casal va ser impulsor de la ballada de sardanes a finals dels anys vint, permetent que es dansessin als esbarjos de catequesi des dels seus inicis. Aquesta dansa, de caràcter més popular i participatiu, va ser promoguda constantment pel

Casal, que va incloure als seus programes fins i tot durant el període de dictadura, contribuint així a la seva preservació.

Gràcies a la documentació treballada, hem pogut constatar com el Casal va esdevenir un referent per a la joventut fins i tot durant els anys de la Guerra Civil. L'edifici de l'entitat, que serà expropiada per l'agrupació cultural «Ideal Revolucionario», pertanyent al nucli local de la Confederació Nacional de Treballadors (CNT) amb l'objectiu de realitzar-hi activitats lúdiques i esportives, però, finalment, com així ens assenyala un document intern del nucli llibertari, acabarà convertint-se en les dependències i el magatzem de la col·lectivitat de paletes i manobres.

Després del conflicte bèl·lic, la documentació parroquial ens mostra com l'edifici tornarà a les mans de la parròquia. Tot i passar uns anys de baixa activitat, l'activitat catequística enfocada al jovent tornarà i es mantindrà al llarg de les dècades de la dictadura. Si no es tractava d'una obra de teatre o de la representació anual dels Pastorets, era una projecció d'una pel·lícula qualificada pel sistema de colors de les fitxes de la *Confederación Nacional de Padres de Familia de Acción Católica* segons la seva perillositat. Si no era l'organització d'unes jornades per a la trobada i la posada en comú dels joves cristians, era l'organització del *carousel* per la Festa Major o la participació en les Caramelles.

El Casal Catequístic també va ser seu d'alguns esdeveniments contraculturals significatius durant els últims anys de la dictadura, com ara l'organització de concerts amb artistes rellevants del món de la Nova Cançó i la projecció de pel·lícules a càrrec del Cine-Club Olesa, creant espais de debat en un moment en què no es fomentava l'intercanvi d'idees. La creació, als anys noranta, del Bloc Juvenil, va suposar la reafirmació de l'agència juvenil, així com la dinamització sociocultural de la mà dels joves de la vila, mitjançant l'organització de casals d'estiu, concerts, teatre i activitats ludicofestives.

A dia d'avui, el Casal d'Olesa —nom amb el qual es denomina actualment, ja que ja no és la responsable del catecisme dels joves olesans— és una síntesi moderna del que ha construït al llarg dels seus cent anys d'història. Actualment, compta amb un grup considerable de joves que, de manera desinteressada i voluntària, dediquen hores de la seva vida a fer que el Casal Catequístic continuï existint i contribueixi a la vida cultural, social i associativa d'Olesa de Montserrat.

CONCLUSIONS

Aquesta comunicació ha tingut com a objectiu mostrar com la recuperació de la història del Casal Catequístic d'Olesa de Montserrat ha posat de relleu la seva importància com a referent cultural i social per a la joventut catòlica i la població olesana al llarg dels seus cent anys d'existència. Aquesta recuperació, encara en marxa, ha implicat la creació d'un arxiu organitzat de l'entitat, així com l'establiment d'un diàleg entre la documentació interna i la provinent d'arxius externs, tant institucionals com parroquials. Això ha permès oferir una primera aproximació històrica a l'objecte d'estudi, destacant-ne la rellevància sociocultural durant tot el segle passat de la història olesana. El present text reflecteix els primers resultats d'aquesta investigació.

L'exemple del Casal Catequístic posa de manifest la rellevància de la història local com a font de coneixement i reflexió sobre una institució que, encara avui, manté un paper actiu a la vila. La tasca de recuperació duta a terme, basada en la documentació i la identificació de múltiples fonts, ha permès establir un fil conductor que connecta el passat amb el present de l'entitat. Una aproximació que, en aquest primer moment, proporciona un relat detallat i important del context local olesà del segle vint, i que facilita, en el futur, la construcció de relats històrics més amplis, en els que la història del Casal Catequístic també s'hi pugui trobar inserit.

BIBLIOGRAFIA

VENDRANAS, Gusman (2005). *Cultura popular a Olesa de Montserrat: sardanes, esbarts, gegants i dimonis*. Barcelona: Llibre autoeditat.

MAMPEL, Blanca, RAFEGUES, Rocard & SOLER, M. Angels (1994). *Olesa i el bàsquet: una història de 60 anys*. Olesa de Montserrat: Llibre autoeditat.

L'Arxiu Històric del Camp de la Bota i la Mina. Un espai de memòria en un barri marginat

Arxiu Històric del Camp de la Bota i la Mina. A site of memory in a marginalized neighbourhood

Víctor LÓPEZ MIRABET
Universitat Pompeu Fabra
Orcid ID: 0000-0001-9623-5661

Resum

Aquesta article tracta sobre l'Arxiu Històric del Camp de la Bota i la Mina (AHBM), un projecte veïnal i pedagògic sorgit a inicis dels anys 2000 amb l'objectiu de recuperar la memòria històrica dels habitants de l'antic barri del Camp de la Bota i del barri de la Mina. Ens proposem explicar com i per què es va fundar aquesta entitat veïnal, quins han estat els seus principals promotors i quines han sigut les seves activitats més destacades durant els seus més de vint anys d'existència fins al seu tancament, al desembre de 2023.

Paraules clau: Arxiu Històric, Camp de la Bota, la Mina, memòria històrica, Josep Maria Monferrer.

Abstract

This article deals with the Arxiu Històric del Camp de la Bota i la Mina, a neighborhood and pedagogical project that emerged in the early 2000s with the aim of recovering the historical memory of the inhabitants of the old neighborhood of Camp de la Bota and La Mina. Our goal is to explain how and why this entity was founded, who have been its main promoters, and what have been its most notable activities during more than twenty years until its closure, in December 2023.

Keywords: Historical Archive, Camp de la Bota, la Mina, Historical Memory, Josep Maria Monferrer.

INTRODUCCIÓ

A finals dels anys noranta un grup de veïns de la Mina van tenir la idea de fundar un centre de documentació i arxiu amb la finalitat de conservar i documentar les experiències vitals dels seus habitants i dignificar la història del seu barri. Un projecte que es materialitzà el 2002, quan es creà oficialment l'Arxiu Històric i Centre de Documentació del barri de la Mina de Sant Adrià de Besòs (Monferrer i Celades et alii 2002:1). Aquesta entitat ha estat presidida, des de la seva fundació, per Josep Maria Monferrer i Celades, un mestre d'escola jubilat i veí de la Mina, que ja abans de la creació de l'arxiu havia iniciat pel seu compte la tasca de recuperar la memòria històrica dels habitants de la Mina Rural i el Camp de la Bota.

El 2010, l'entitat modificà el seu nom i passà a dir-se Arxiu Històric i Centre de Documentació del Barri de la Mina i del Camp de la Bota, deixant palès l'interès dels seus integrants per recuperar també la memòria històrica dels habitants d'aquest antic barri de barraques (Fernández Cortes 2011:1). Tot i que aquest nom és el que consta actualment en els registres de les administracions públiques, a aquesta entitat veïnal se l'ha conegut popularment amb el nom d'Arxiu Històric del Camp de la Bota i la Mina. Aquest darrer és el que nosaltres farem servir per referir-nos a ell en aquesta comunicació, utilitzant l'abreviació: AHBM.

L'AHBM ha mantingut la seva activitat de manera ininterrompuda des de la seva fundació fins al desembre de 2023, moment en què va tancar les portes a causa del delicat estat de salut de Monferrer i la falta d'un relleu generacional capaç de continuar amb el projecte. En aquesta comunicació resumirem la història d'aquesta entitat fins al seu tancament i veurem breument quin ha estat el seu significat pels veïns del barri de la mina, així com la seva funció social i reivindicativa.

ELS ORÍGENS EN LA CREACIÓ DE L'AHBM

L'AHBM va sorgir de la preocupació veïnal davant dels canvis urbanístics viscuts amb motiu de la construcció del Fòrum de les Cultures, que s'havia de celebrar l'any 2004, i l'inici del Pla de Transformació de la Mina, iniciat també a principis dels 2000. Aquests projectes van ser vistos per alguns veïns d'aquest barri com una maniobra especulativa, amb l'aval de les administracions públiques, que se centrava a modificar la fesomia del territori i encarir el preu del sòl en comptes de millorar la qualitat de vida dels seus habitants. Des de la creació del barri de la Mina, el 1969, molts veïns havien acumulat greuges contra l'administració perquè consideraven que se'ls havia marginat.

A més, la substitució física de l'antic Camp de la Bota amb una estructura de formigó que cobrí la depuradora d'aigües del Besòs, construïda pocs anys després de l'eliminació de les darreres barraques, va suposar un cop molt dur per a molts habitants de la Mina que havien viscut al Camp de la Bota. La total transformació d'aquell espai va esborrar per complet el paisatge emocional de moltes persones, que no només van veure desaparèixer aquella platja, tal com elles sempre l'havien conegut, sinó també el seu nom (Monferrer i Celades 2012: 9-10; López Mirabet 2016: 43-44). I és que amb la construcció del Fòrum de les Cultures, el topònim «Camp de la Bota» pràcticament va desaparèixer del nomenclàtor urbà de Barcelona i Sant Adrià de Besòs. Semblava que amb l'opulència de la Barcelona postolímpica no hi hagués lloc per recordar un espai que resultava incòmode pel seu passat (Delgado, 2007). Aquest procés va coincidir amb els inicis dels debats sobre la memòria històrica a Espanya, que havien començat a traspasar l'àmbit acadèmic per esdevenir en un debat social i polític més ampli durant la primera dècada dels 2000. Tal com ha observat Verónica Millas, l'AHBM s'emmarca dins de la definició d'arxius comunitaris, també anomenats arxius independents i comunitaris, un terme força recent en la literatura arxivística (Millas Rico 2019: 12-18). Es tracten d'arxius creats i gestionats per una comunitat de tipus local, ètnica, de gènere, sindical, o altre tipus de comunitat no oficial, amb l'objectiu de documentar la seva pròpia història i valors. En

molts casos sorgeixen com a resposta als silencis dels arxius institucionals i com una forma de confrontar els relats hegemònics. D'aquesta manera, aquests grups o col·lectius deixen de ser un objecte d'estudi passiu, moltes vegades marginat, per esdevenir un subjecte actiu generador d'un discurs propi. En paraules de l'arxiver Vicenç Ruiz Gómez, «recuperar, explicar i preservar la pròpia història, quan ha estat marginalitzada i subordinada, és un acte polític i, fins i tot subversiu» (Ruiz Gómez 2019: 39). Així doncs, els arxius comunitaris «responen a la necessitat de crear un cos coherent de materials per evidenciar l'experiència subalterna dels seus productors i són fruit d'una clara consciència arxivística vinculada a un acte crític de reflexió cívica» (Ruiz Gómez 2019: 39).

Aquest rerefons reivindicatiu està present en tota l'obra de Monferrer. A tall d'exemple:

Jo, ni com a veí que m'ha tocat patir en carn pròpia tants errors comesos pels nostres dirigents polítics, ni com educador professional implicat en tots els moviments socials per la dignificació d'aquest barri, he pretès mai ser asèptic ni neutral. La història es sempre vida encarnada en un espai i un temps. I la vida és enormement complexa, dialèctica i apassionada, malgrat que molta gent la vulgui fer asèptica (Monferrer i Celades, 2014: 11).

Aquest caràcter contestatari va convertir l'AHBM en un referent fora de la Mina, ja que va ser capaç d'elaborar un contrarelat convincent que s'oposava al difós per les administracions públiques. D'altra banda, l'entitat liderada per Monferrer es convertí en un actor important dins de la societat civil del barri com a contrapoder, juntament amb altres entitats locals, davant del Consorci de la Mina, un ens de caràcter públic format per la Generalitat de Catalunya, la Diputació de Barcelona, i els Ajuntaments de Sant Adrià i Barcelona, fundat el setembre del 2000, per impulsar el Pla de Transformació de la Mina. Entre els objectius del Consorci de la Mina estan la millora urbanística i social del barri, tot i que pels seus detractors la major part del pressupost s'ha destinat exclusivament al primer objectiu (Monferrer i Celades 2016: 11-12, 45).

LES ACTIVITATS, LA SEVA ORGANITZACIÓ I EL SEU LLEGAT

Tot i el seu caràcter reivindicatiu i vessant polític, l'AHBN s'ha dedicat principalment a preservar la memòria històrica dels habitants dels tres espais que focalitzen el seu àmbit d'estudi: el Camp de la Bota, la Mina rural i la Mina dels polígons d'habitatges. Ho ha fet a través de la conservació de documents, fotografies, gravacions i testimonis orals, però també amb la difusió del seu fons mitjançant diverses activitats pedagògiques i culturals com conferències, exposicions i publicacions; activitats que no podem detallar aquí per falta d'espai.

La voluntat de fer pedagogia entre els veïns del barri de la Mina, així com de preservar la seva memòria, van ser dos dels objectius principals que van definir l'AHBM des d'abans inclús de la seva creació. En un document que hem trobat a l'arxiu referent a la seva fundació llegim clarament que aquesta entitat no volia ser simplement un magatzem de documents antics, sinó que volia fer partícips als veïns i generar en ells consciència

històrica. Els seus creadors volien fer d'aquest una eina de futur des d'on projectar «los valores generados por las experiencias acumuladas» per potenciar la identitat i la memòria del barri, recuperar i conservar el màxim de documentació possible sobre la Mina i el Camp de la Bota i donar a conèixer aquests materials a entitats i veïns (AHBM 2001: 1). Tot això es va fer des del més pur amateurisme, tal com s'explicava en un altre document previ a la seva fundació. En aquest altre document es reconeixia que «de entrada, ninguno de los miembros reunidos, poseen experiencias previas sobre la creación de un *Arxiu Històric* [y que el] material recogido, hoy por hoy, está mínimamente organizado, no de una manera técnica, sino intuitiva» (AHBM 2000: 1). De fet, aquesta gestió no professional de la documentació ha estat una constant fins a la dissolució d'aquesta entitat, ja que cap dels membres que han format part de la seva junta directiva -incloent-hi l'autor d'aquesta comunicació- tenien formació en arxivística. Verónica Millas Rico ho resumeix molt bé en el seu treball: «el conjunt dels més de 10.000 documents amb què compta el centre, -entre fotografies, textos, transcripcions, documents originals escrits, còpies, vídeos-, s'han reunit tenint en compte criteris pedagògics i no tan sols historicistes» (Millas Rico 2019: 25). En el fons, l'organització de la documentació recopilada y produïda per l'arxiu es va classificar segons el criteri subjectiu de Josep Maria Monferrer per facilitar-ne la consulta interna i la posterior difusió cap a l'exterior. A partir de l'any 2018, els membres de la junta directiva de l'AHBM vam començar a plantejar-nos el futur i continuïtat del projecte. Entre els veïns del barri sobrevolava cert aire de desànim provocat per situacions no resoltes relacionades amb la convivència, la delinqüència o actuacions urbanístiques que no arribaven mai, com per exemple l'enderrocament de l'edifici Venus. Monferrer s'estava fent gran i cap dels membres de la junta directiva podíem prendre-li el relleu a causa de les circumstàncies personals i professionals de cadascú. Així doncs, vam decidir que la millor manera de conservar la feina feta durant aquests vint anys era llegar tota la documentació a un altre arxiu. Es van tenir en compte diferents opcions, fins que finalment es va decidir fer la donació a l'Arxiu Històric de Barcelona, que era qui millor s'ajustava a les nostres expectatives. Al seu torn, aquest arxiu ha traslladat la documentació a l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí. D'aquesta manera la documentació manté una relativa proximitat amb la Mina. Actualment, aquesta col·lecció ja està catalogada, digitalitzada i disponible per a la seva consulta al Catàleg en línia de l'Arxiu Municipal de Barcelona.¹²

CONCLUSIONS

És difícil arribar a copsar en una comunicació acadèmica tan breu la rellevància i influència que l'AHBM ha tingut en la societat de la Mina al llarg de tots aquests anys. Són moltes les persones que durant molt de temps s'han acostat a l'arxiu, fos per donar o cedir fotografies i documents, fer recerca sobre el barri, col·laborar o simplement visitar-lo. Bona prova d'aquest interès s'ha vist cada cop que aquesta entitat ha organitzat alguna

¹² Arxiu Històric de Barcelona. Col·lecció de l'Arxiu Històric i Centre de Documentació de la Mina i del Camp de la Bota <<https://catalegarxiuunicipal.bcn.cat/ms-opac/permalink/1@1575703>> [data de consulta: setembre del 2024].

activitat, normalment en el marc de la Setmana Cultural de la Mina, a la qual hi ha acudit molta gent interessada, tant de dins com de fora del barri.

Com hem vist, l'AHBM va néixer de la inquietud d'alguns veïns davant dels projectes urbanístics sorgits a principis dels 2000, amb l'objectiu no només de conservar la memòria dels habitants de la Mina i el Camp de la Bota, sinó també esdevenir una eina efectiva de lluita veïnal. La memòria ajuda a pensar històricament. I en aquest sentit, la definició com arxiu independent i comunitari, observada en el seu moment per Verónica Millas, és la que millor encaixa per descriure aquesta entitat.

A través dels coneixements acumulats durant tot aquest temps, tant del passat del barri com del present, l'AHBM ha pogut elaborar un relat alternatiu al de les administracions públiques i creat una història pròpia, amb perspectiva local, que s'ha enfrontat als prejudicis instaurats per la «història oficial». Aquest biaix historiogràfic és evident des del punt de vista d'un historiador professional, però plenament coherent si s'analitza des de la perspectiva de la lluita social i col·lectiva. En aquest sentit, l'AHBM ha aconseguit elaborar un relat aglutinador que ha identificat els principals problemes del barri, ha donat veu a aquells qui mai l'han tingut i ha creat consciència entre una part dels seus veïns.

Així doncs, malgrat que l'AHBM ha tancat les portes, després de vint anys d'activitat, el seu llegat no s'ha perdut. D'una banda, la documentació recollida durant tot aquest temps continuarà estant disponible per al conjunt de la ciutadania, aquest cop catalogada amb criteris arxivístics professionals. I, d'altra banda, perquè gràcies a la seva tasca pedagògica s'ha donat a conèixer i s'ha dignificat la història dels barris de la Mina i el Camp de la Bota, així com la dels seus habitants.

BIBLIOGRAFIA

ANÒNIM. (2000). *Proyecto para crear un archivo de la memoria histórica (año 2000)*. Arxiu Històric i Centre de Documentació del Barri de la Mina i del Camp de la Bota. Quadre de classificació: 1 La creació i evolució de l'arxiu històric Estatuts, Actes i Espais – 1 Plantejament de la creació i evolució de l'Arxiu.

ANÒNIM. (2001). *Declaración sobre los objetivos y política archivística. Archivo histórico de La Mina (2001)*. Arxiu Històric i Centre de Documentació del Barri de la Mina i del Camp de la Bota. Quadre de classificació: 1 La creació i evolució de l'arxiu històric Estatuts, Actes i Espais – 1 Plantejament de la creació i evolució de l'Arxiu.

DELGADO, Manuel. (2007). *La ciudad mentirosa. Fraude y miseria del «Modelo Barcelona»*. Madrid: La Catarata.

FERNÁNDEZ CORTÉS, Manuel. (2011). *Certificat de l'Arxiu Històric*. Arxiu Històric i Centre de Documentació del Barri de la Mina i del Camp de la Bota. Quadre de classificació: 1 La creació i evolució de l'arxiu històric Estatuts, Actes i Espais – 2 Actes-certificats-Estatuts-logos.

LÓPEZ MIRABET, Víctor. (2016). *Historia y memoria: un recorrido por la Barcelona de las barracas*. Treball de final de Grau. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.

MILLAS RICO, Verónica. (2019). *Arxiu històric del Camp de la Bota i la Mina. Historia i funció d'un arxiu comunitari*. Treball de final de Grau. Barcelona: Universitat de Barcelona.

MONFERRER I CELADES, et alii. (2002). *Acta fundacional de l'Arxiu Històric i Centre de Documentació del barri de la Mina de Sant Adrià de Besòs*. Arxiu Històric i Centre de Documentació del Barri de la Mina i del Camp de la Bota. Quadre de classificació: 1 La creació i evolució de l'arxiu històric Estatuts, Actes i Espais – 2 Actes-certificats-Estatuts-logos.

MONFERRER I CELADES, Josep Maria. (2012). *El Camp de la Bota. Un espai i una historia*. Barcelona: Octaedro.

MONFERRER I CELADES, Josep Maria. (2014). *Història del barri de la Mina 1969-2000. Unes males polítiques condemnen el barri a la marginalitat*. Volum 2. Barcelona: Octaedro.

MONFERRER I CELADES, Josep Maria. (2016). *El Pla de Transformació de la Mina 2000-2015. Una especulació urbanística tapada sota un pla de transformació social*. Volum 3. Barcelona: Octaedro.

RUIZ GÓMEZ, Vicenç. (2019). «L'arxiu com a eina de contrapoder ciutadà». *Lligall*, 43, 20-49.

Anàlisi de les polítiques i espais de memòria de les Terres de
Ponent des d'un punt de vista etnològic
Analysis of the policies and memory spaces of the Terres de
Ponent from an ethnological point of view

Júlia MONCASÍ BORRÀS
jmb.lleida@gmail.com

Resum

La present comunicació planteja un estudi sobre la construcció de la memòria col·lectiva a la ciutat de Lleida. La metodologia emprada ha sigut l'anàlisi dels espais de memòria de la província de Lleida a partir de la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic, disgregant els espais commemoratius dels espais expositius o centres d'interpretació. Així doncs, el nombre total d'espais de memòria de la Província puja a vuitanta-dos, la majoria dels quals són vestigis (trinxeres o búnquers) o plaques commemoratives en cementiris. Pel que fa al còmput total d'espais expositius es redueix a tres: centrats única i exclusivament en el fet bèl·lic, cap d'ells a Lleida ciutat i amb una obertura intermitent. L'estudi es basa en la teoria de les dissonàncies patrimonials a través dels conflictes bèl·lics i la vinculació patrimoni-memòria des d'una vessant polititzada. Paraules clau: Memòria, Guerra Civil Espanyola, museus, patrimoni.

Abstract

This communication proposes a study on the construction of collective memory in the city of Lleida. The methodology used has been the analysis of the memory spaces of the province of Lleida from the Network of Memory Spaces of the Democratic Memorial, disintegrating the commemorative spaces of the exhibition spaces or interpretation centers. Thus, the total number of memory spaces in the Province rises to eighty-two, most of which are vestiges (triches or bunkers) or commemorative plaques in cemeteries. As for the total number of exhibition spaces, it is reduced to three: focused solely and exclusively on the war, none of them in Lleida city and with an intermittent opening. The study is based on the theory of heritage dissonances and because memory spaces are related to them through war conflicts and heritage-memory linking from a politicised perspective.

Keywords: Memory, Spanish Civil War, museums, heritage.

FONAMENTACIÓ

Els processos de patrimonialització es poden considerar una eina de legitimació d'un ordre social determinat (Connerton 1989: 11, a: Kısic 2016: 49) que inevitablement entrarà en conflicte amb altres valors i interpretacions, produint com a resultat un «patrimoni dissonant» segons John E. Tunbridge i Gregory Ashworth (Kısic 2016: 50).

En aquest punt és quan parlem de la relació bidireccional de patrimoni i memòria. En aquest cas Van Geert i Roigé (2016) identifiquen que en els patrimonis involucrats amb conflictes bèl·lics, i en els propis processos de memòria, hi queda inserida la relació patrimoni-memòria: dos àmbits on els discursos patrimonials tenen una vessant política o polititzada.

LA MEMÒRIA COL·LECTIVA

Maurice Halbwachs (2004) conceptualitza la diferència entre la història i la memòria en dos aspectes:

La història es construeix socialment, però sota el supòsit de ser un coneixement únic, universal i aliè amb una introducció, nus i desenllaç a través d'uns criteris de selecció, classificació i recopilació dels esdeveniments passats considerats els més rellevants de períodes històrics.

La memòria forma part del pensament i esforç social: a partir dels records individuals podem reconstruir, compartir i convertir-los en comuns. Per això la memòria col·lectiva és constitutiva i està lligada als límits d'existència i separació dels grups socials, on apareix la història per tal de fixar els esdeveniments ancorats fora del temps; així doncs, és necessari que hi hagi un relleu en les noves generacions abans que desaparegui aquesta memòria, congelant la memòria en un emplaçament – *lieux de mémoire* – el qual es converteix en «un elemento simbólico del patrimonio de la memoria de una comunidad cualquiera» (Nora 1984). La construcció de la memòria és social -on l'oblit¹ també pren un paper destacat a tenir en compte-, per aquest motiu, el traç de les polítiques de memòria topa amb els límits de les múltiples pluralitats de memòries col·lectives vinculades a les relacions de poder i conflictes que es troben en la societat.

LES POLÍTIQUES DE MEMÒRIA A CATALUNYA

A Catalunya, les polítiques de memòria han pres com a referència el model francès. L'any 2007 s'aprova la Llei del Memorial Democràtic (Llei/2007) amb la especificació del concepte *memòria democràtica* i emmarcant la institució dins una cronologia concreta. L'any 2010 es crea la Xarxa d'Espais de Memòria (Ordre IRP/91/2010) com a nexa entre les administracions locals que volen valoritzar el seu patrimoni lligat a la memòria històrica (González 2016: 1274-1275).

Els espais de memòria catalans es poden categoritzar de la següent manera:

- Espais testimoni: llocs on s'han produït directament els fets que el converteixen en espai de memòria.

¹ Jean Duvignaud situa l'amenaça de l'oblit com a punt de rellevància dels records i les memòries: «memòria i oblit formen una parella indestriable, ja que no recordem tots els esdeveniments passats sinó que el nostre record és selectiu i, així, mentre alguns d'aquests es mantenen vius en el record, d'altres cauen en l'oblit. Tant en un nivell personal com col·lectiu, la conservació de la memòria esdevé un problema» (Halbwachs 2004).

- Espais commemoratius: dedicats a l'homenatge i record.
- Espais informatius i pedagògics: difusió memorial a través d'elements d'interpretació.

LES POLÍTIQUES DE MEMÒRIA A LLEIDA

En el cas de la ciutat, una de les primeres polítiques de memòria per recuperar patrimoni vinculat a la memòria històrica va ser l'any 1915: evitar l'enderrocament de l'antic Hospital de Santa Maria² gràcies al Centre Excursionista de Lleida. Les polítiques per recuperar la memòria històrica de la ciutat han sigut paral·leles a les polítiques de memòria estatals i catalanes; però el seu impuls ha sorgit des de l'associacionisme ciutadà. En la següent taula es destaquen les accions i mocions més destacades. Es tracten de polítiques pràctiques, constitutives d'accions memorials, d'estudi, de divulgació, que gràcies al seu impacte i constància en el temps han esdevingut els esborranys per a les posteriors polítiques de memòria institucionals.

ANY	ACCIÓ	ENTITAT
1915	Salvaguarda Hospital Santa Maria	CEL
1987	Exhumació fossa cementiri Camarasa	Agrupació Supervivents de la Lleva del Biberó-41
2005	Pla Pilot per a la localització, registre i senyalització dels llocs emblemàtics de la Guerra Civil (1936-1939), de la repressió franquista i de la lluita antifranquista a les comarques de Lleida.	Conselleria de Relacions Institucionals i Participació, Conselleria d'Universitat i Recerca
2006	Monument homenatge víctimes del Liceu Escolar	IME
2010	Intervenció sobre els espais de memòria del cementiri municipal	Memorial Democràtic
2016	Moció al Ple de la Paeria per catalogar i protegir 46 vestigis de la Guerra Civil	CEL
2017	Projecte Stolpersteine Projecte d'intervenció patrimonial i catalogació de 46 vestigis de la GC (1a fase)	Regidoria Drets Civils, CEL i Amical Mauthausen Servei d'Història, Documentació i Patrimoni de la UdL
2018	Monument FITA Cicle de Memòria 2N	Regidoria Drets Civils Ateneu Cooperatiu la Baula
2019	Cicle de Memòria 2N (2018/19/20/21/22) Presentació revista FOSSA 218 (2019/20/21/22)	Ateneu Cooperatiu la Baula
2022	Reparació jurídica de les víctimes del franquisme Moció al Ple de la Paeria per un Centre d'Interpretació de la Guerra Civil i la dictadura franquista	Regidoria Drets Civils Plataforma Lleida 1936
2023	Inauguració memorial camp de concentració de la Seu Vella	Regidoria Drets Civils

Figura 1. Accions i mocions més destacades en matèria de memòria històrica realitzades a Lleida ciutat i Província. Elaboració pròpia.

² Mostra de l'arquitectura gòtica civil, és construït per aglutinar els set hospitals de la ciutat en un mateix edifici, dedicat a l'assistència de malalts i pelegrins; durant la Guerra de Successió és utilitzat per Felip V com a hospital militar fins l'any 1854, per posteriorment esdevenir un espai cultural, com per exemple, el Museu del Poble durant la Guerra Civil i el magatzem de totes aquelles obres salvaguardades pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya.

Segons el Memorial Democràtic, el nombre total d'espais de memòria de la Província puja a vuitanta-dos, la majoria dels quals són vestigis (trinxeres o búnquers) o plaques commemoratives en cementiris on es té constància de fosses comunes, on no queda garantit, emperò, que estiguin confirmades, excavades o dignificades. En les següents taules es pot veure reflectit el cost humà de la Guerra Civil a la Província de Lleida.

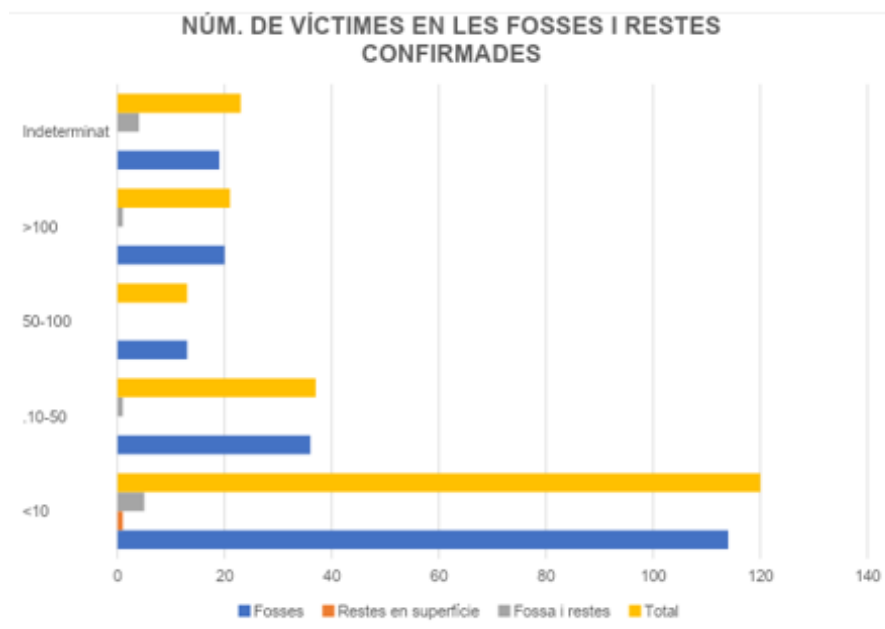

Figura 2. Número de víctimes en les fosses i restes en superfície confirmades a la província de Lleida. Elaboració pròpia a través de les dades del Banc de Memòria de fosses del Memorial Democràtic.

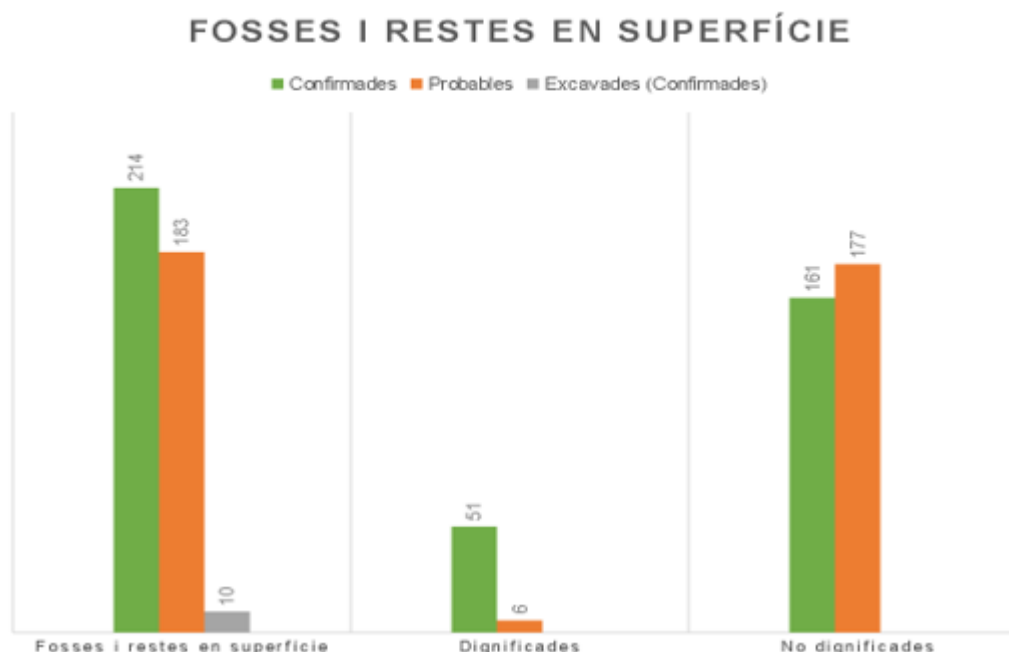

Figura 3. Fosses i restes en superfícies de la Província de Lleida segons el seu estat i gestió: confirmades, probables i excavades. Elaboració pròpia a través de les dades extretes del Banc de Memòria de fosses del Memorial Democràtic.

Pel que fa al còmput total d'espais expositius es redueix a tres: centrats única i exclusivament en el fet bèl·lic, cap d'ells a Lleida ciutat i amb una obertura intermitent. Es tracta de:

- a. Punt d'informació sobre la Guerra Civil i la Postguerra a la Vall de Cardós. (Punt d'informació sobre la Guerra Civil i la Postguerra a la Vall de Cardós. Banc de la Memòria Democràtica (gencat.cat)).
- b. Presó-Museu «Camí de la Llibertat» (Inici - Presó-Museu "Camí de la Llibertat" (sort.cat)).
- c. Centre d'Interpretació del Patrimoni de la Guerra Civil-Ermengol Piró. (Centre d'Interpretació del Patrimoni de la Guerra Civil Ermengol Piró. Banc de la Memòria Democràtica (gencat.cat)).

CONCLUSIONS

És en aquests espais on es demostra la manca d'espai expositius relacionats amb la Guerra Civil a la Província de Lleida, a més de no transcendir el discurs historicista cap a noves tendències museològiques que farien, d'un suposat futur Centre d'Interpretació de la Guerra Civil i la Postguerra, un museu social arrelat al territori amb un anàlisi i pràctica antropològica de la col·lecció. Treballar un discurs museològic des del punt de vista antropològic, juntament amb el concepte de la memòria històrica, permetria arribar als següents objectius:

- Lligar la ciutat de Lleida amb la resta del territori de ponent trencant amb la dualitat rural-urbà.
- Crear una xarxa d'institucions locals que treballen al voltant de la memòria històrica i democràtica.
- Enfortir els agents culturals del territori dedicats a les mostres expositives.
- Plantejar accions i mocions que redimeixin la institucionalització de l'oblit.
- Fer treballar conjuntament agents institucionals i agents socials en el traçat de polítiques de memòria.

BIBLIOGRAFIA

CENTRE EXCURSIONISTA DE LLEIDA (s.d.). Annex. Relació-Inventari dels elements que es proposen afegir al Catàleg de Béns a Protegir relacionats amb la Guerra Civil.

GONZÁLEZ VÁZQUEZ, David (2016). «La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán». *PASOS, Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 14-5, 1267-1280.

HALBWACHS, M. (2004). *La memoria colectiva*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza.

KISIC, Visnja (2016). *Governing Heritage Dissonance. Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. European Cultural Foundation.

Ley 20/2022, de 19 de octubre, de Memoria Democrática, BOE núm. 252 § 142367 (2022)

NORA, Pierre (2009). *Les lieux de mémoire*. Santiago: LOM

VAN GEERT, Fabien; ARRIETA URTIZBEREA, Iñaki; ROIGÉ, Xavier (2016). *Los museos de antropología: del colonialismo al multiculturalismo. Debates y estrategias de adaptación ante los Nuevos retos políticos, científicos y sociales*. Universidades Federal de Goiás.

Estudi osteo-arqueològic dels ossos humans de víctimes del
franquisme a la Fila 14 del Cementeri Civil de Castelló
*Osteo-archaeological study on the human bones of francoism
victims on the “Fila 14” of the Civil Cemetery of Castelló*

Andreu DOMINGO GARCÍA* **
Orcid ID: 0009-0000-0171-6041
Gianni GALLELLO*
Orcid ID: 0000-0003-3641-8815
Agustín Díez CASTILLO*
Orcid ID: 0000-0001-9122-2941
Agustín PASTOR GARCÍA***
Orcid ID: 0000-0001-9454-1999
Miguel MEZQUIDA FERNÁNDEZ**
Orcid ID: 0000-0002-9792-1636
Marisol Elisabet SCHWAB**
Orcid ID: 0000-0002-4611-9854
Alejandro CALPE VICENTE**
Orcid ID: 0000-0002-0110-4464
Javier IGLESIAS-BEXIGA**** **
Orcid ID: 0000-0003-3020-8956

Resum

La Fila 14 és una fossa comuna localitzada al Cementeri Civil de Castelló, on van ser inhumades vint-i-dos víctimes de la dictadura franquista a l'any 1942. El procés científic-forense (*ArqueoAntro*) dut a terme a l'any 2022 va exhumar les restes òssies humanes de dinou persones a la fossa, confirmant l'exhumació de tres persones durant la transició a la democràcia (*GRMHC*). Al present estudi, mesurem l'antropometria en base a l'edat, el sexe i l'estatura aplicant les metodologies estandarditzades a l'antropologia física. Avaluem la tafonomia, la seua correlació amb les variables arqueològiques i la química dels sediments (*XRF*, *ICP-MS*, *pH*), aplicant l'estadística per analitzar els resultats (*RStudio*, *PAST*). Per últim, mesurem la presència de metalls (Cu, Ni, Zn) al context d'inhumació i l'intercanvi iònic amb les restes òssies humanes mitjançant el càlcul del rati Ca/P als sediments.

Paraules clau: Arqueologia, Antropologia, Tafonomia, Química, Forense.

* Universitat de València. Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga.

** Associació Científica ArqueoAntro.

*** Universitat de València. Química Analítica.

**** Universitat Autònoma de Madrid. Biologia.

Abstract

The “Fila 14” is a mass grave located in the Civil Cemetery of Castelló, where twenty-two victims of Franco’s dictatorship were inhumated on 1942. The forensic process (ArqueoAntro) conducted in 2022 exhumed the human remains of nineteen persons on the mass grave and confirmed three exhumations during the transition to democracy (GRMHC). In the present study, we measure the anthropometry based on age, sex and height according to the standardized physical anthropology applied methods. The taphonomy is qualitative and quantitatively measured, studying its correlation to the archaeological variables, the chemistry of the sediment (XRF, ICP-MS, pH) and evaluating the results with statistical analyses (RStudio, PAST). Finally, we evaluate the presence of metals (Cu, Ni, Zn) on the inhumation context and the ionic exchange with the human bones by calculating the Ca/P ratio on the sediment.

Keywords: Archaeology, Anthropology, Taphonomy, Chemistry, Forensic.

INTRODUCCIÓ

La investigació de les desaparicions forçoses durant la Guerra Civil i la Dictadura Franquista és una realitat aclaparadora a l’actualitat, continuada principalment als tribunals per l’anomenada querella argentina (Espinosa Maestre 2019). Aquesta és una tasca immensa per al treball historiogràfic als arxius, a l’antropologia forense i a l’arqueologia acompanyada pel moviment memorialista de la societat espanyola (Gabarda Cebellán 2021). Actualment, la darrera Llei de Memòria Democràtica (20/2022) i la Llei de Concòrdia (5/2024) a la Comunitat Valenciana estableixen el marc legal d’acord amb els principis de veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició. Així mateix, el protocol d’actuació en exhumacions de fosses comunes de la guerra civil i la dictadura (PRE/2568/2011) estableix els procediments obligatoris a aquestes investigacions científic-forenses a l’estat espanyol.

Les dificultats per a les identifications mitjançant la genètica forense són una problemàtica significativa donada l’antiguitat dels casos, l’edat avançada dels familiars i la difícil preservació dels ossos humans (Schwab 2022). Aquest procediment és imprescindible als estudis científics, per tant els esforços destinats a millorar les probabilitats d’identificació genètica són una prioritat a l’antropologia forense. En aquest sentit, la tafonomia explica la preservació dels ossos humans i ajuda a millorar les probabilitats d’identificació, contribuint a reparar la memòria d’aquestes persones.

El present estudi osteo-arqueològic ha sigut dut a terme al Màster Universitari en Arqueologia de l’Universitat de València com a treball final de màster, amb la participació en el procés d’exhumació de la Fila 14 al Cementeri Civil de Castelló per l’Associació Científica ArqueoAntro (Fig. 1). El procés científic-forense va ser impulsat pel Grup de Recerca de la Memòria Històrica de Castelló (GRMHC) i va comptar amb el finançament de la Diputació de Castelló i l’Ajuntament. Aquesta és una fossa comuna del franquisme on van ser inhumades vint-i-dos persones afusellades a l’any 1942 (Fig. 2).

Figura 1: Mapa de localització de la Fila 14 al Cementeri Civil de Castelló (País Valencià, Espanya). QGIS. Elaboració pròpia.

Figura 2: Ortofotografia en vista cenital. Fila 14 del Cementeri Civil de Castelló. Eloy Ariza Jiménez (ArqueoAntro).

METODOLOGIA

En primer lloc, duem a terme un estudi historiogràfic consultant les fonts primàries de la repressió franquista per dignificar la memòria d'aquestes vint-i-dos persones i incloure les seues històries fins ara oblidades. Així mateix, consultem les principals publicacions a la historiografia contemporània per contextualitzar la repressió franquista durant els primers anys de la dictadura.

Seguidament, elaborem els perfils osteo-biològics en base a l'edat, el sexe i l'estatura atenent a les publicacions especialitzades a l'antropologia física (Krenzer 2006). Duem a terme un estudi tafonòmic quantitatiu i qualitatiu per valorar l'estat de preservació dels ossos humans (Vazquez et al. 2022), avaluant amb anàlisis estadístics (*RStudio*) la correlació entre les alteracions tafonòmiques i les variables arqueològiques. En últim lloc,

realitzem anàlisis físic-químics (*XRF*, *ICP-MS*, *pH*) a mostres de sediment per a valorar el seu efecte tafonòmic, aplicant també l'estadística (*PAST*) a les dades obtingudes mitjançant anàlisis de Components Principals (*PCA*) i Clúster.

ESTUDI HISTORIOGRÀFIC

La dignificació de la memòria històrica de les persones afusellades per la dictadura franquista s'emmarca a la vigent Llei de Memòria Democràtica (Llei 22/2022), transformant els documents de la repressió en fonts primàries per a la investigació. Les fonts primàries consultades són l'*Arxiu de Memòria Oral (GRMHC)*, la *Causa General a Castelló de la Plana*, els *Judicis Sumaríssims a Castelló (1936-1942)* i el *Llibre de Registre d'Entrada de Cadàvers del Cementeri Civil (1942)*. Aquestes fonts primàries han sigut contrastades amb la documentació relativa a aquestes persones digitalitzada al Centre Documental de la Memòria Històrica (*CDMH*). En quant a la premsa de l'època, hem consultat els números de *l'Heraldo de Castellón (1931-1938)* a l'Arxiu Municipal de Castelló. Així mateix, hem consultat els números del periòdic *el Mediterráneo (1942)* sense trobar-se digitalitzats els mesos corresponents amb els afusellaments.

ANTROPOMETRIA

L'estudi osteològic ha sigut elaborat mitjançant l'aplicació de metodologies establertes a l'antropologia física, realitzant mesures als punts antropomètrics amb la consulta de les publicacions especialitzades (Krenzer 2006). L'estimació del sexe ha sigut duta a terme aplicant l'escala (1/5: Femení / Al·lofis / Masculí) mitjançant l'observació del major nombre de punts antropomètrics possible al crani i a la pelvis (Buikstra & Ubelaker 1994). A l'estimació de l'edat mesurem els canvis morfològics a l'extrem esternal de les costelles (Schwartz 1995), les fases d'ossificació a la sínfisis púbica (Suchey & Brooks 1990) i el desgast dental (Zoubov 1968) entre altres. L'estatura ha sigut mesurada en base a la llargària de la tibia, el fèmur i el peroné consultant les taules poblacionals de referència (Nunes de Mendonça 1998). Els individus per als quals no han sigut mesurables els punts antropomètrics han sigut caracteritzats amb edat, sexe o estatura indeterminades.

TAFONOMIA

La Tafonomia aplicada a les Ciències Forenses estudia les fases de descomposició del cos humà des del moment de la deposició fins a l'exhumació (Krenzer 2006: VII, 1) al context mèdic legal. L'estudi tafonòmic forense es va dur a terme en condicions controlades de laboratori mitjançant anàlisis quantitatius i qualitius no destructius als ossos humans. En primer lloc, documentem els agents tafonòmics biòtics i/o abiòtics presents al context d'inhumació i atenem als efectes tafonòmics com són exemples la fragmentació òssia o les recristal·litzacions (Kendall et al. 2017). Es van calcular el Número Mínim d'Individus (NMI), així com el Número Mínim d'Elements (NME) i el Número d'Especimens Ossis Identificats (NISP). Seguidament, es van calcular l'Índex de

Fragmentació Òssia (IFO) i l'Índex de Supervivència Òssia (ISO) emprats a la tafonomia forense (Vazquez et al. 2022). Així mateix, es va documentar la informació arqueològica pertinent a les estructures d'inhumació (tipus, profunditat, mitjà de descomposició, etc.).

METODOLOGIES ANALÍTiques

Els anàlisis físic-químics van ser duts a terme seguint procediments científics establerts a la química analítica (Gallello 2014) junt amb l'equip multidisciplinari *ArchaeChemis* de l'*Universitat de València*. En primer lloc, es va mostrejar el sediment en contacte amb els ossos humans (IND 1-19), documentant la situació de la mostra de sediment a l'esquelet humà (Fig. 3). Es van prendre mostres de sediment a l'estrat (UE 1002) i una mostra de sediment a la plana al·luvial (GEO) on s'ubica el Cementeri Civil de Castelló. Finalment, es va mesurar una mostra certificada de sediment (GBW 07908) per a avaluar la qualitat dels anàlisis i les possibles contaminacions antròpiques dels sediments.

Mostres de sediment	Situació de les mostres
IND 1	En pelvis.
IND 2	En metacarps i falanges.
IND 3	En cervicals i costelles esquerres.
IND 4	En peroné i escàpula esquerra.
IND 5	En metacarps i falanges.
IND 6	En crani.
IND 7	En torax.
IND 8	En fémur i tibia esquerres.
IND 9	En columna.
IND 10	En crani.
IND 11	En costelles.
IND 12	En húmer i escàpula dreta.
IND 13	En crani.
IND 14	En coxals.
IND 15	En pelvis.
IND 16	En pelvis.
IND 17	En pelvis.
IND 18	En crani.
IND 19	En pelvis.
UE 1002	Estrat cobrint els ossos humans.
GEO	Plana al·luvial.

Figura 3: Llista de les mostres de sediment. *Microsoft Excel*. Elaboració pròpia.

La Fluorescència amb Raigs X (*XRF*) es va dur a terme amb un equip portàtil *S1 Titan Bruker* equipat amb un tub de Rodi (Rd) i un detector *X Flash® SDD*, emprant l'aplicació *GeoChem Trace* per a mesurar els elements químics. Les mesures del pH van ser dutes a terme utilitzant un peachímetre *Crison microPH 2000* calibrat amb *Buffers Scharlau* certificats a 7 pH i 4 pH. El díode del peachímetre es va netejar abans i després de cada mesura per a evitar la contaminació de les mostres. Per últim, els anàlisis dels elements traça es van realitzar amb un equip d'Espectrometria de Masses (*ICP-MS*) *Nexion 600*.

A l'estudi estadístic aplicarem estadística uni, bi i multivariada a les dades obtingudes, amb un test de correlació (*R de Pearson*) mitjançant el programa *RStudio* i el paquet estadístic *Base*, estudiant la correlació entre la preservació òssia (IFO, ISO) i la profunditat d'inhumació (m snm). En segon lloc, els resultats dels anàlisis a les mostres de sediment es van estudiar mitjançant el programa informàtic *Paleontological Statistics (PAST)* amb l'anàlisi de Clúster, escalant les dades amb el mètode *Euclidi* i l'anàlisi de components principals (PCA) amb el mètode *Eigenvalue*. Així mateix, es va utilitzar el programa *QGIS* per a elaborar els mapes de localització inclosos al treball i el *Microsoft Excel* per a les taules informatives.

RESULTATS I DISCUSSIÓ

A l'antropometria hem aconseguit resultats fiables per a l'elaboració dels perfils osteobiològics com a mínim en base a l'edat, el sexe o l'estatura per als dinou esquelets humans exhumats. Els grups d'edat són dos adults joves (20-34 anys), catorze adults mitjans (35-50 anys), dos adults majors (>50 anys) i un adult d'edat indeterminada. En quant al sexe trobem quinze individus masculins, un individu al·lofís i tres individus de gènere indeterminat. A l'estatura, trobem un rang entre els 1'50 m – 1'82 m amb una estatura mitjana de 1'65 m.

L'estudi tafonòmic forense s'ha centrat a valorar l'acció dels agents tafonòmics trobant l'aigua corrent, els elements abrasius com els còdols de riu a l'estrat (UE 1002), així com la presència d'insectes i fongs. En segon lloc, avaluem quantitativa i qualitativament les alteracions tafonòmiques identificades a les restes òssies humanes trobant majoritàriament les fractures, la coloració, la macroporositat i les recristal·litzacions. A l'estudi estadístic de les variables arqueològiques, trobem una millor supervivència òssia en les inhumacions amb taüt (ISO > 82%) per la protecció de l'esquelet respecte a les esorrenties. En quant a la fragmentació, trobem només 6 individus amb una fragmentació inferior al 40%, uns resultats molt significatius a l'estudi quantitatiu. En canvi, no es demostra l'efecte directe de la profunditat d'inhumació (m) a la preservació segons l'escassa diferència a la profunditat entre els dinou esquelets exhumats.

A l'estudi sedimentològic estudiem mitjançant anàlisis de clúster i components principals (PCA) la correlació entre els elements químics presents als sediments i l'estat de preservació de les restes òssies humanes. En aquest sentit, trobem una correlació directa entre la presència de metalls (Cu, Ni, Zn) als sediments i una major fragmentació òssia. Així mateix, la presència de les recristal·litzacions observades estaria associada al pH neutre-alcalí de la matriu sedimentaria. Per últim, a l'intercanvi iònic calculat mitjançant el rati Ca/P trobem un canvi significatiu produït per la lixiviació del Calci (Ca) a la matriu sedimentaria i l'augment del Fòsfor (P) als sediments. Aquests resultats els interpretem com la descalcificació i la pèrdua de fòsfor a l'hidroxiapatita, facilitant l'aparició d'esquelets, fractures i en definitiva augmentant la fragmentació de les restes òssies humanes.

CONCLUSIONS

Les metodologies aplicades al present estudi osteo-arqueològic han aconseguit resultats fiables a l'antropometria, complint amb la necessària estandardització de les dades. A l'edat osteològica, la mesura dels diferents punts antropomètrics ha sigut positiva per a acotar els rangs d'edat excepte a un individu adult segons la fusió de les epífisis a la clavícula, si bé no s'ha aconseguit determinar el grup d'edat. En quant a l'estimació del sexe, l'elevada fragmentació a les pelvis han dificultat les mesures antropomètriques, aconseguint determinar el sexe només a setze dels esquelets humans exhumats. A l'estatura, les dades obtingudes són coherents amb les dades de les taules poblacionals de referència a l'antropologia física.

A l'estudi tafonòmic forense, hem aconseguit mesurar qualitativa i quantitativament la preservació òssia identificant els agents tafonòmics i les alteracions observables macroscòpicament. Així mateix, l'estadística ha resultat útil per a discernir la correlació entre la preservació i les variables arqueològiques, així com per avaluar la representativitat de l'efecte tafonòmic dels sediments a les restes òssies humanes. La supervivència òssia és positiva, en canvi l'elevada fragmentació i la gran quantitat d'alteracions tafonòmiques a l'estudi qualitatiu, resulten en una baixa preservació dificultant l'estudi antropològic.

Els anàlisis físic-químics han aconseguit caracteritzar la matriu sedimentària de l'estrat cobrint els dinou esquelets humans i de manera individualitzada per als sediments en contacte amb cada individu. En conclusió, interpretem els canvis al rati Ca/P al sediment com a la descalcificació (Ca) a la matriu òssia produïda per la lixiviació i una pèrdua de fòsfor (P) als ossos humans dipositada als sediments. Així mateix, trobem una correlació directa entre la presència de metalls (Cu, Ni, Zn) al context d'inhumació i els mínims relatius a la fragmentació. Les dades obtingudes als anàlisis dels sediments seran incloses en un article científic a una revista especialitzada.

Aquest estudi osteo-arqueològic aplica una metodologia no-destructiva respecte als ossos humans per a l'estudi de la tafonomia associada als sediments en el context d'inhumació i les variables arqueològiques mitjançant l'estadística. És un avantatge molt significatiu per a la seua aplicació a l'antropologia forense, aconseguint dades valuoses per a l'estudi tafonòmic només precisant el mostratge del sediment. Al futur els equips portàtils de Fluorescència de Raigs X (XRF) emprats per a l'estudi físic-químic dels materials, permetrien mesurar els elements químics als ossos humans, avançant en el coneixement de la tafonomia.

BIBLIOGRAFIA

BUICKSTRA, Jane E. & UBELAKER, Douglas H. (1994). «Standards for data collection from human skeletal remains. Proceedings of a seminar at the Field Museum of Natural History». *Arkansas Archaeological Survey Research*, 44, 276.

ESPINOSA MAESTRE, Francisco (2019). «Los desaparecidos del franquismo (1936-2018)». En BUSCHMANN, Albrecht & SOUTO, Luz C. (dir). *Decir desaparecido(s). Formas e ideologías de la narración de la ausencia forzada*. Argentina: LIT Ibéricas, 16, 31-46.

GABARDA CEBELLÁN, Vicente A. (2021). *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones. Valencia, 1936-2020*. València: Diputació de València.

GALLELLO, Gianni (2014). *Western Mediterranean Archaeology: Chemical element levels in archaeological materials as a methodological tool*. València: Universitat de València.

KENDALL, C; HOIER ERIKSEN, A. M; KONTOPOULOS, I; COLLINS, M; TURNER-WALKER G. (2018). «Diagenesis of archaeological bone and tooth». *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 491, 21–37.

KRENZER, Udo (2006). *Compendio de métodos antropológico forenses para la reconstrucción del perfil osteo-biológico. Serie de Antropología Forense*. Guatemala: CAFCA.

LLEI 20/2022, de 19 de octubre, de Memoria Democrática. Jefatura del Estado. España. <https://www.boe.es/eli/es/l/2022/10/19/20/con> (Consulta: 26/02/2025).

LLEI 5/2024, de 26 de juliol, de Concòrdia de la Comunitat Valenciana. Presidència de la Generalitat Valenciana. País Valencià, España. <https://dogv.gva.es/va/eli/es-vc/l/2024/07/26/5/dof/vci/html> (Consulta: 26/02/2025).

NUNES DE MENDONÇA, María Cristina (1998). *Contribución para la identificación humana a partir del estudio de las estructuras óseas. Determinación de la talla a través de la longitud de los huesos largos*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

ORDEN PRE/2568/2011. *Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura*. Ministerio de la Presidencia. España. <https://www.boe.es/eli/es/o/2011/09/26/pre2568> (Consulta: 26/02/2025).

PORCAR ORIHUELA, Juan Luis (2020). *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*. Castelló: Universitat Jaume I.

SCHWAB, Marisol Elisabet (2022). «Capítulo 8. Análisis genético de los restos óseos». En IGLESIAS-BEXIGA Javier & MEZQUIDA FERNÁNDEZ, Miguel (coord). *Los Olvidados de los Olvidados. Exhumaciones de combatientes en el Frente de Levante (177- 183)*. España: Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática.

SCHWARTZ J. H. (1995). *Skeleton keys. An introduction to human skeletal morphology, development, and analysis*. England: Oxford University Press.

SUCHEY J. M. & BROOKS S. (1990). «Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi – Nemerskéri and Suchey – Brooks methods». *Human Evolution*, 5, 227-238.

VAZQUEZ, Romina Clara; ARCHUBY, Fernando; BÉGUELIN, Marien. (2022). «Tafonomía de los restos óseos humanos arqueológicos del noroeste de la Patagonia: un abordaje regional y multidisciplinario evidencia la relación entre el entorno y la preservación». *Intersecciones en Antropología* 23 (1), 99-116.

ZOUBOV, Alexandr A. (1968). *Odontología. Metodica de las investigaciones antropológicas*. Moscú: Nauka.

L'ús de la recreació històrica com a pont entre la recerca i la divulgació local

The usage of historical re-enactment as a bridge between research and local dissemination

Oriol DINARÈS CABRERIZO
Universitat de Barcelona, Associació Cultural La Festa dels Miquelets
Orcid ID: 0000-0002-8494-5524
Albert GOVERN I CANALS
Associació Cultural La Festa dels Miquelets

Resum

Des de l'Associació Cultural La Festa dels Miquelets (FdM, a partir d'ara) fa anys que es treballa per a millorar l'experiència immersiva dels visitants per tal de poder-los apropar millor a la realitat històrica d'una vila rural catalana durant la Guerra de Successió espanyola (1705-14). Amb aquesta finalitat, els darrers anys hi ha hagut un augment de la recerca i de la difusió dins de la FdM que s'ha traduït una Jornada Històrica, una exposició, rutes guiades dramatitzades, i la dramatització d'un Consell de Guerra.

També s'ha millorat el nivell de rigor històric de la pròpia Festa dels Miquelets, com per exemple el vestuari. Finalment, es difonen els resultats d'aquestes recerques publicant-les en díptics (per a un públic generalista) i manuals (per a un públic més especialitzat).

Paraules clau: Recerca, difusió, rigor històric, vestuari.

Abstract

The Associació Cultural La Festa dels Miquelets (FdM, from now on) has been working for years to improve the visitors' immersive experience in order to make a better approach to the Catalan rural village during the War of the Spanish Succession's (1705-14) historical reality. For this purpose, the last few years there has been an increase in research and dissemination within the FdM, which has resulted in a Historic Joruney, an exhibition, some theatrical guided tours and the dramatization of a War Council.

The historical accuracy of the Festa dels Miquelets itself has also been improved, for example in the costumes' quality. Finally, the results of these studies are published in diptychs (for a general public) and manuals (for a more specialized public).

Keywords: Research, dissemination, historical accuracy, costumes.

LA RECERCA DE LA FESTA DELS MIQUELETS

La divulgació de la recerca és en ocasions una tasca pendent que el sistema universitari no incentiva gaire i aborda de manera residual. Malgrat això, el control per part del propi investigador de la divulgació tant del discurs històric com de la seva problemàtica és fonamental. En general, perquè donat que els resultats de les nostres investigacions es

difonen principalment en canals que arriben a un percentatge mínim del públic (revistes acadèmiques de subscripció, congressos científics, projectes d'R+D+i que tenen poc impacte immediat i directe en la societat), l'acadèmic no rep cap incentiu per l'esforç que comporta dissenyar estratègies de divulgació i acostament a la població de la seva pròpia recerca. La conseqüència és la delegació o l'externalització d'aquesta tasca. En el millor dels casos, en mans d'altres acadèmics especialitzats en la didàctica o la museografia; en el pitjor, en mans de divulgadors professionals, periodistes, polítics..., etc., que no solen garantir cap mena de control o seguiment per part de l'autor de la recerca. Prenent com a bandera la màxima que, si no ho fem nosaltres, ho faran uns altres, presentem la nostra experiència, com a investigadors, en la implementació del procés de recerca, de principi a final (des de la documentació fins al trasllat al gran públic), des de l'Associació Cultural La Festa dels Miquelets d'Olesa de Montserrat, i ho fem en el marc del que se sol classificar dins de «festes històriques».

Aquesta festa inclou activitats de divulgació (visites guiades, dramatitzacions de fets històrics) i recreació a càrrec d'associacions contractades, però que també inclou, com és habitual en aquests esdeveniments, fires, mercat d'artesanía, activitats infantils i una oferta lúdico-gastronòmica variada, tot al voltant de la Guerra de Successió Espanyola (1701-1714) i la seva repercussió a la localitat. Presentem la metodologia emprada per la comissió encarregada de la recerca i divulgació per a una ambientació de qualitat i amb rigor històric. La rellevància de la proposta rau precisament en la posada en pràctica d'un procés complet de recerca i difusió dut a terme pels propis investigadors i en el qual en tot moment mantenen el control d'allò que es divulga i les eines per a fer-ho.

FASE 1: DOCUMENTACIÓ

Documentació. Cerca documental mitjançant un ampli ventall de fonts: bibliogràfiques, arxivístiques, iconogràfiques, antropològiques, tècniques i normatives. Cal reivindicar les fonts locals, amb les quals el públic potencial pot establir un lligam emocional més intens.

FASE 2: EXPERIMENTACIÓ

Posada en pràctica de les tècniques i procediments estudiats i documentats. El que en rigor s'acosta més a l'arqueologia experimental.

FASE 3: DIVULGACIÓ

Presentació al públic de la recerca, de manera passiva (conferències, visites guiades, dramatitzacions durant la celebració de la festa; i activa: encoratjant els visitants a participar a les activitats i practicar una immersió proactiva que faci sentir el públic partícip i no tan sols mer espectador d'allò que es recrea.

FASE 4: RESULTATS

Elaboració de material orientat als diferents públics i que plasmi el resultat final del procés: publicació de la recerca amb caràcter divulgatiu i creació de manuals, díptics i material de suport a disposició del públic general.

CONCLUSIONS

Els resultats obtinguts no només resulten molt positius i demostren que la recerca històrica és perfectament compatible amb la difusió sense necessitat d'intermediaris, sempre que es disposi d'un mètode, una infraestructura i un compromís didàctic, sinó que consoliden la importància d'una metodologia de recerca orientada a la difusió. Si l'investigador realitza la seva tasca pensant en un producte final que ha d'arribar al gran públic, l'adaptació d'aquesta recerca i del propi procés empíric es fa amb molta més fluïdesa i, el que és més important, amb una gran dosi de control sobre el producte final per part de l'autor de la recerca.

BIBLIOGRAFIA

- ACOSTA, Francisco; DUARTE, Ángel; LÁZARO, Elena; RAMOS ROVÍ, María José (eds.). (2003). *La historia habitada. Sujetos, procesos y retos de la Historia Contemporánea del siglo XXI*. Actas del XV Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea. Còrdova: Editorial Universidad de Córdoba.
- CABEZAS BARRIOS, María. (2017). *La distorsión histórica y de las culturas no occidentales en las recreaciones y fiestas históricas*. Tesis doctoral. Valladolid: Universitat de Valladolid.
- ESPAÑOL SOLANA, Darío. (2019a). «New perspectives for the dissemination of Medieval history: re-enactment in southern Europe, a view from the perspective of didactics». *Imago Temporis. Medium Aevum*, 13, 333-359.
- ESPAÑOL SOLANA, Darío. (2019b). «Recreación histórica, pasado y patrimonio», *HERMUS*, 20, 4-5.
- GONZÁLEZ DíEZ, Soraya (2020). *Análisis crítico del fenómeno de las recreaciones históricas en España. Estudio de sus orígenes, concepción y desarrollo desde la perspectiva de la ciencia histórica*. Tesis doctoral, Universitat de Valladolid.
- ROJAS RABANEDA, Antonio (2019). «La recreación histórica en Cataluña como recurso de la socialización del conocimiento». *HERMUS*, 20, 123-147.

Situació de les arts escèniques a les comarques gironines: la precarietat i la falta de recursos per establir programacions estables de teatre

State of the Performing Arts in the Girona Regions: Precariousness and Lack of Resources to Establish Regular Theater Programming

Marta PARRAMÓN GIRVENT
Universitat de Girona
Orcid ID: 0000-0003-0738-7239

Resum

Cada equipament d'arts escèniques, amb criteris subjectius, decideix quines obres teatrals i activitats culturals són programades. Hi ha estudis sobre alguns aspectes del sector, però cap respon, amb criteris objectius, al raonament de les seves decisions de programació. El present treball pretén donar resposta a dita situació a través de l'anàlisi de dades i enquestes dirigides als implicats. Es realitzarà una diagnosi que actualment no existeix i s'elaborarà un pla d'actuació de millora.

Els resultats preliminars indiquen que la manca d'estudis i criteris objectius en la programació d'arts escèniques provoca inestabilitat laboral en les companyies d'arts escèniques, a més de no contribuir a crear hàbits d'assistència de públic.

L'objectiu és presentar una guia de bones pràctiques que serveixi de referència per al sector de les arts escèniques per modificar els seus mètodes de programació i, així, potenciar la salut cultural del territori.

Paraules clau: arts escèniques / programació cultural / teatre / equipaments escènics / companyies d'arts escèniques

Abstract

Each theatre ensemble, through subjective criteria, decides what theatrical works and cultural activities will be scheduled. There are studies on some aspects of the sector; however, none responds, with objective criteria, to the reasoning behind their programming decisions.

This research study attempts to respond to the initial question through data analysis and surveys directed at those involved. The objective is to produce a diagnosis, which currently doesn't exist, and an improvement plan.

Preliminary results indicate that the lack of studies and objective criteria in the performing arts programming causes job instability in the performing arts companies, in addition to not helping to create audience attendance habits.

The aim is to present a good practices guide to that will to serve as a reference resource for the performing arts sector to make changes in their programming methods and thus promote the region's cultural health.

Key words: performing arts/ cultural programming/ theater/ scenic arts ensembles/scenic arts Companies.

INTRODUCCIÓ: L'ESTAT ACTUAL DE LES ARTS ESCÈNIQUES A CATALUNYA

Les arts escèniques a Catalunya es troben en un moment complex, marcat per múltiples reptes que afecten tant als artistes com als equipaments culturals. Tot i l'evident talent i creativitat dels professionals del sector, la manca de recursos, la inestabilitat laboral i les dificultats estructurals comprometen el desenvolupament ple d'aquestes disciplines a tot el territori. Aquesta situació s'ha analitzat a les comarques gironines, però les dinàmiques identificades són extrapolables a la resta del país, especialment a les zones rurals, on les infraestructures culturals existeixen, però no sempre compten amb una programació estable o amb els recursos necessaris per mantenir-la.

Un dels principals problemes que afronten les arts escèniques a Catalunya és la precarietat laboral dels seus professionals. Els artistes i les companyies es veuen sotmesos a condicions de treball incertes, amb ingressos irregulars i sovint insuficients per garantir una vida digna.

Les subvencions públiques, que haurien de ser una eina per fomentar la creació i estabilitzar la situació dels artistes, són insuficients i sovint arriben tard. Això genera una dependència dels ingressos provinents de les taquilles, que, a la vegada, són molt limitats per l'escassa capacitat de consum cultural que tenen molts dels municipis catalans, especialment en zones allunyades de les grans ciutats.

Aquesta precarietat es veu agreujada per la situació en què es troben molts equipaments culturals del país. Tot i que Catalunya compta amb una xarxa notable de teatres, centres cívics i altres espais destinats a la cultura, molts d'aquests equipaments no disposen dels recursos necessaris per mantenir una gestió professional i estable de la programació d'arts escèniques. La manca de personal especialitzat en la gestió cultural, sovint a causa de la falta de finançament públic i privat, fa que aquestes infraestructures no puguin oferir una programació regular i de qualitat.

ESTUDIS EXISTENTS SOBRE LES PROGRAMACIONS D'ARTS ESCÈNIQUES A LES COMARQUES GIRONINES

Després de realitzar un treball de camp, es pot afirmar que no existeixen estudis recents on es valorin i s'exposin els criteris de forma objectiva en el moment de realitzar una programació d'arts escèniques al territori gironí. Es pot confirmar que hi ha publicacions relacionades des de l'àmbit públic a nivell d'estadístiques però no de criteris.

Des del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya s'han realitzat diversos plans sectorials i, en concret, en l'àmbit de les arts escèniques s'han desplegat plans d'actuació en diversos sectors però no el teatral.

D'acord amb el Pla Estadístic de Catalunya, el govern elabora els programes anuals d'actuació estadística que en el cas que ens ocupa són: *Estadística d'arts escèniques. Companyies de teatre, dansa i circ* i també, *Estadístiques Culturals de Catalunya*. Els esmentats informes són estadístics però no exposen conclusions ni plans d'actuació. El Sistema Públic d'Equipaments Escènics i Musicals (SPEEM) s'organitza amb els següents òrgans: la Comissió Institucional, que exerceix la direcció institucional, la Taula Tècnica que gestiona la direcció tècnica en base a les directrius marcades per la Comissió Institucional i el Fòrum és l'òrgan que reuneix a tots els membres, un espai de trobada, participació, informació i debat. A més, cada territori té les Taules Territorials que s'encarreguen de la cooperació de l'SPEEM. El Consell Nacional de la Cultura i de les Arts (CONCA) que vetlla per impulsar la creació cultural a Catalunya, anualment realitza estudis analítics d'alguns sectors, però no existeix un estudi directe sobre la programació teatral estable a Catalunya, com es realitza i quins són els criteris de programació. Des de la Diputació de Girona, en concret des del Servei de Cooperació Cultural, es realitzen informes estadístics de les arts escèniques, però no es poden considerar uns informes vàlids sobre l'estat del teatre a la província de Girona ja que són molt genèrics.

Actualment cada tècnic o director d'espais escènics escull la programació que considera més adequada segons els seus propis criteris. Aquests poden ser diversos: creació de públics, preferències, estils escènics, econòmics... La majoria de poblacions no disposen d'estudis i, per tant, la selecció esdevé totalment subjectiva.

TREBALL DE CAMP: ESTUDIS PORTATS A TERME

Davant la manca d'estudis recents i concretes sobre dita temàtica, s'han portat a terme enquestes als equipaments amb programació estable, enquestes a les companyies d'arts escèniques i entrevistes personalitzades amb els principals agents culturals del territori. El primer pas en aquest procés va consistir en la recollida de dades mitjançant enquestes adreçades als equipaments culturals que tenen programacions regulars d'arts escèniques. Es va fer un esforç per identificar els espais que, al llarg de l'any, acullen espectacles de teatre, dansa, circ o altres disciplines escèniques. L'objectiu d'aquestes enquestes era conèixer de manera detallada el funcionament d'aquests espais, les seves capacitats organitzatives, els recursos amb què compten i les dificultats amb què es troben a l'hora de mantenir una programació estable.

El segon bloc d'aquest estudi va consistir en la realització d'enquestes a les companyies d'arts escèniques de les comarques gironines, amb l'objectiu de comprendre les condicions en què treballen aquestes formacions, tant pel que fa a la seva relació amb els equipaments culturals com a les seves necessitats i dificultats. Aquestes enquestes van oferir una visió detallada sobre la situació de precarietat que afecta molts artistes i companyies. La inestabilitat laboral és una de les problemàtiques més destacades, amb contractes irregulars, una gran dependència de projectes temporals, i la necessitat, en molts casos, de compaginar l'activitat artística amb altres feines per poder mantenir-se econòmicament.

Finalment, per tal de completar l'anàlisi quantitativa recollida a través de les enquestes, es van dur a terme entrevistes personalitzades amb diversos agents culturals del territori, amb la finalitat d'obtenir una visió més profunda i qualitativa sobre l'estat actual de les arts escèniques a la regió. Aquestes entrevistes es van centrar en gestors d'equipaments culturals, representants institucionals i artistes, i van permetre aprofundir en les preocupacions, necessitats i reptes que enfronten.

RESULTATS

Un dels problemes fonamentals és la dependència dels tècnics o directors d'equipaments per decidir les programacions, sense una normativa clara o criteris objectius que garanteixin la continuïtat i qualitat de les propostes artístiques. Aquest model genera desigualtats, ja que el tipus de programació sovint depèn més de l'interès o la sensibilitat particular del tècnic o del regidor de cultura, que no pas d'una estratègia cultural coherent i estructurada a nivell territorial. En aquest sentit, la manca d'una obligatorietat o guia establerta, sobretot per als equipaments mitjans i petits, posa en evidència la necessitat d'un suport institucional més formal i sòlid. És essencial que les administracions públiques s'involucrin de manera més activa per crear uns criteris més transparents i objectius a l'hora de programar, establint així un model més equilibrat i professionalitzat que no depengui únicament de l'arbitrarietat local.

En aquesta línia, un dels principals passos a seguir seria la millora de les polítiques culturals en l'àmbit de les arts escèniques. Cal desenvolupar un marc legislatiu que asseguri que tots els equipaments culturals, independentment de la seva mida o ubicació, tinguin els recursos i les eines necessàries per mantenir una programació escènica de qualitat, regular i diversa. Això no només garantiria una oferta cultural més homogènia, sinó que també contribuiria a la democratització de l'accés a la cultura, especialment en les àrees més rurals o menys poblades, on sovint la programació cultural és més intermitent i limitada.

Un segon punt crucial seria l'establiment d'una classificació dels equipaments culturals de manera més extensa i detallada, seguint un model més semblant al que s'ha aplicat amb les biblioteques públiques. Les biblioteques són considerades espais de rellevància cultural, amb una estructura de classificació que permet identificar clarament les seves funcions i serveis, i amb unes obligacions mínimes en termes de recursos i activitats. De la mateixa manera, els equipaments dedicats a les arts escèniques haurien de tenir una classificació que reconegués les seves especificitats, amb categories clares que diferenciïn les seves capacitats tècniques, infraestructures i funcions. Això permetria ajustar millor els recursos i les ajudes segons les necessitats de cada tipus d'equipament, i també establir un seguit de requisits mínims per garantir una programació estable i de qualitat a tot el territori.

El tercer aspecte a abordar és la necessitat d'un major suport econòmic per als equipaments culturals. L'autonomia financera és un factor clau perquè aquests espais puguin desenvolupar la seva activitat de manera regular i continuada. Ara mateix, molts equipaments depenen gairebé exclusivament de subvencions puntuals o de la voluntat

política local, fet que genera una gran incertesa en la seva gestió i programació. Caldria, doncs, un augment dels ajuts econòmics, però també una millor planificació i distribució dels recursos. La creació de subvencions més estables, així com de línies de finançament específiques per a les arts escèniques, permetria als equipaments tenir més seguretat a l'hora de programar i, per tant, podrien oferir una oferta cultural de manera continuada sense la pressió constant de la manca de recursos.

Finalment, un altre dels punts essencials per a la millora del sector és la creació d'un circuit més ampli que permeti que les produccions d'arts escèniques tinguin un recorregut més llarg i consistent. Actualment, la majoria de companyies es troben amb la dificultat que les seves creacions tenen una vida molt curta, limitant-se sovint a unes poques representacions en un àmbit molt local. Això genera una situació en què les companyies estan més centrades en la creació de noves propostes que no pas en la seva exhibició, fet que redueix el seu impacte i la seva sostenibilitat. Prioritzar l'exhibició en lloc de la creació constant de noves produccions ajudaria a donar més recorregut a les obres, permetent que arribin a un públic més ampli i que les companyies puguin obtenir més rendiment del seu treball. Per aconseguir això, seria necessari crear un circuit escènic amb una xarxa de col·laboració entre els diversos equipaments de Catalunya, que facilités la mobilitat de les produccions i donés més oportunitats als espectacles de mantenir-se en cartellera durant més temps.

CONCLUSIONS

Les conclusions derivades de l'estudi sobre l'estat actual de les arts escèniques a les comarques gironines posen de manifest la necessitat urgent de fer canvis profunds, tant a nivell estructural com en les polítiques culturals vigents. El sector cultural, i especialment el de les arts escèniques, es troba en una situació de fragilitat i dependència, on la manca de suport institucional fort es tradueix en una pressió excessiva sobre els tècnics i directors dels equipaments culturals, i on la precarietat econòmica limita les oportunitats de creixement i desenvolupament de les companyies artístiques.

Cal una reestructuració profunda de les polítiques culturals i dels models de gestió dels equipaments d'arts escèniques. Només amb una implicació institucional més decidida, una major autonomia econòmica dels equipaments, i la creació d'un circuit escènic que potenciï l'exhibició de les obres, es podrà garantir un futur sostenible per a les arts escèniques a Catalunya.

BIBLIOGRAFIA

- Aplica Investigació Social, S.L. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. (2018). *Estadística d'arts escèniques. Companyies de teatre, dansa i circ 2018*. Data de consulta (28/02/2025). [<http://Núm. 55 | Gener 2018 cultura.gencat.cat/dadesculturals/>].
- BARAUT MÚRRRIA, Íngrid (2017). *Mitjans digitals i públics escènics. La relació entre el públic i el producte cultural a través de la xarxa*. Tesis doctoral, Universitat de Girona.
- BCQUELAINE VIDAL DE LLOBATERA, Flora. (2016). *La cultura participativa en el ámbito local. La Ciudad contemporánea y las políticas culturales*. Tesis doctoral, Universitat de Girona.
- BONET, Lluís i SCHARGORODSKY, Héctor (2016). *La gestión de teatros: modelos y estrategias para equipamientos culturales*. Sant Celoni: Bissap Consulting.
- COLOMER, Jaume. (2006). *La gestión de las artes escénicas en tiempos difíciles*. Sant Celoni: Bissap Consulting.
- Generalitat de Catalunya (2022). *Estadísticas culturales de Catalunya*. Data de consulta (28/02/2025). [https://dadesculturals.gencat.cat/ca/estadistiques_culturals_catalunya/].